

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՅՐՈՒԹՅԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆ ԻՐԱՆՈՒՄ
XIX Դ. ՎԵՐՁ – XX Դ. ՄԿԻՋԲ

ՆԱԶԵԼԻ ՆԱՎԱՍԱՐԴՅԱՆ

32(55)

Հ-38 ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

42

ՆԱԶԵՐԻ ՆԱՎԱՍԱՐԴՅԱՆ

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆ ԻՐԱՆՈՒՄ
XIX ԴԱՐԻ ՎԵՐՁ – XX ԴԱՐԻ ՍԿԻԶԲ

2020

ԵՐԵՎԱՆ 2020

ՀՏԳ 93/94
ԳՄԴ 63.3
Ն. 380

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագիր՝ պատ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր Վ.Ա. Բալբաբյան

Նախասարքյան Ն.Ս.

Ն. 380 Ռուսական Կայսրության քաղաքականությունն Իրանում (XIX դարի վերջ – XX դարի սկիզբ) / Ն.Ս. Նախասարքյան, - Եր.: Ճարտարագետ, 2020. - 252 էջ:

Աշխատությունում արհիվային լայնածավալ նյութերի, գիտական և վերլուծական գրականության հիման վրա ուսումնասիրվել են բնեվող ժամանակաշրջանում ռուս-իրանական հարաբերությունների ուզմաբաղադրական, տնտեսական, դիվանագիտական բաղադրիչները: Աշխատանքը նոր մոտեցումներով, հիմնավորված փաստաթղթերով XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին Իրանի նկատմամբ Ռուսական կայսրության վարած քաղաքականությունն ամբողջական և համակարգված ներկայացնելու, պատմական կարևորագույն իրողությունները վերագնահատելու փորձ է:

Աշխատանքի հիմնական բովանդակությունը, դրույթներն ու եզրահանգումները կարող են իմաբ դառնալ Ռուսաստանի և Իրանի պատմության նոր շրջանի ստանդին հիմնախնդիրների ուսումնասիրության, ինչպես նաև կիրառվել դասախոսություններում և քաղաքագիտական հատուկ դասընթացներում:

Գիլքը նախատեսված է արևելագետների, քաղաքագետների, փորձագետների, մրվակվորարենյան տարածաշրջանով զբաղվող մասնագետների համար:

ՀՏԳ 93/94
ԳՄԴ 63.3

ISBN 978-9939-72-927-5

© Արևելագիտության ինստիտուտ 2020
© Նախասարքյան Ն.Ս. 2020

ԲՈՎԱՆՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌՆՁՆԱԲԱՆ 5

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԻՐԱՆԸ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՍՄՐՈՒԹՅԱՆ ՌԱԶՄԱՎԱՐԱԿԱՆ, ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՎ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵԱՇԵՐԻ ԾԻՐՈՒՄ 18

1. Ռուս-իրանական սահմանների ձևավորումը. Ռուսական կայսրության Իրան «խաղաղ ներթափանցման» նախադրյալները 18

2. Ռուսական կայսրության առևտրատնտեսական շահերն Իրանում 28

ա) Մենաշնորհային ներդրումներ 32

բ) Ֆինանսական ներդրումներ 37

գ) Ռուս-իրանական ապրանքաշրջանառությունը և առևտրական հաշվեկշիռը 42

դ) Ճանապարհաշինության ոլորտի ծրագրերը 49

3. Պարսկական կազակական բրիգադը որպես Ռուսական կայսրության քաղաքական ազդեցության լծակ Իրանում 58

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՆԱԴԻՐ ՌՈՒՍ-ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ. ԴԻՄԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ՓՈՆԶԱՄԱՋՆՅՈՒԹՅՈՒՆ 69

1. Պարսից ծոցի գործոնը Ռուսական կայսրության և Մեծ Բրիտանիայի հարաբերություններում 69

2. Իրանի հարցը 1907 թ. անգլո-ռուսական համաձայնագրում. Ռուսական կայսրության իրանական քաղաքականության նոր ուղեգծի ձևավորումը 89

ԳՆՈՒՆ ԵՐՐՈՐԴ

ՈՌԻՍԱԿԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅԱՆ ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԻՋԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆԸ 1905-1911 թթ. ԻՐԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՀԵՂԱՓՈՒՆԻԹՅԱՆԸ 113

1. Սահմանադրական շարժման ծավալումը. ռուսական գործոնն Իրանի ներքաղաքական զարգացումներում..... 113

2. Սահմանադրական շարժմանը ռուսական ռազմական միջամտության նախադրյալները..... 121

3. Ռուսական կայսրության ռազմական առաջին ներխուժումն Իրան..... 136

4. Միջազգային իրադրությունն Իրանի շուրջ և Ռուսական կայսրության կողմից Իրանում սահմանադրական վարչակարգի տապալման փորձը..... 150

5. Առաջին աշխարհամարտից առաջ Ռուսական կայսրության կողմից հյուսիսային Իրանի ռազմակալումը և Սահմանադրական հեղափոխության ճնշումը..... 175

ՎԵՐՋԱԲԱՆ 206

ԱՄՓՈՓՈՒՄ (անգլերեն) 212

ՀԱՎԵԼՎԱԾ..... 222

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՐՔՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ 237

ԱՂՋԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ..... 249

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Իրանը, շնորհիվ իր տնտեսական զգալի ներուժի և ուրույն ռազմավարական դիրքի, առանձնակի կարևորություն է ունեցել Ռուսական կայսրության արևելյան քաղաքականության ուղեծրում: Ռուսաստանի քաղաքական և տնտեսական հետաքրքրություններն Իրանի նկատմամբ բավականին հին և խորն արմատներ ունեն: Հին սլավոններին Իրանի հետ կապող Վոլգա-Կասպյան ճանապարհը հայտնի էր դեռևս վաղիջական ժամանակներից: Այն ոչ միայն աշխույժ առևտրային տարանցիկ էր, այլ նաև արևմտյան և արևելյան պետությունների միջև միջազգային կապերի հաստատման կարևորագույն ուղի: Թաթար-մոնղոլական արշավանքների արդյունքում (XIII-XIV դդ.) Ռուսաստանի տնտեսական կապերն Իրանի հետ ընդհատվեցին, սակայն 1552 թ.-ին Կազանի, այնուհետև 1556 թ.-ին թաթարական լծից Աստրախանի խառնությունների ազատագրումը Ռուսաստանի (Մուկոլյան պետության) համար կրկին ազատ էլք ապահովեց դեպի Կասպից ծով: Այս ժամանակաշրջանից սկսած՝ ռուսական տիրապետության տակ վերջնականապես անցած քաղաքական և տնտեսական մեծ կարևորություն ներկայացնող Վոլգա-Կասպյան ճանապարհը նոր հնարավորություններ ստեղծեց Ռուսաստանի և Իրանի առևտրատնտեսական կապերի ամրապնդման համար: Տարբեր դիվանագիտական առաքելություններ ուղևորելով Իրան՝ ռուսաց ցարերը տևական ժամանակ փորձում էին Մեֆրան շահերից ստանալ առևտրային բարենպաստ այնպիսի արտոնություններ, որոնք վերջիններս շնորհել էին անգլիացիներին: Իրանում բրիտանական տնտեսական մրցակցությանը հակազդելու նպատակով՝ դեռևս 1572 թ. ռուսական իշխանությունները սահմանափակեցին Իրանի հետ Ռուսաստանի տարածքով տարանցիկ առևտրի արտոնություններն օտարերկրացիների համար:

Իրանի հետ հարաբերությունները սերտացնելու Մուկոլյան պետության ձգտումը հավկապես կարևորվեց Օսմանյան կայսրու-

թյան քաղաքականության հետևանքով, որը XVI դ. 70-80-ական թթ. օգտվելով Իրանի ռազմաքաղաքական անկումային վիճակից և թուլացումից ընդլայնել էր նվաճողականությունն Առաջատարականում և Այսրկովկաս՝ մտնելով Կասպից ծովին:

XVIII դարասկզբին Ռուսաստանը վերանայեց իր ռազմավարական շահերը Կովկաս-կասպյան տարածաշրջանում: Նրա արտաքին քաղաքական հիմնական նպատակները դարձան՝ Կասպից ծովի ափերին ռուսական տիրապետության վերջնական հաստատումը, արևելյան շուկաներ ռուսական առևտրային կապիտալի ներթափանցումը և Կովկասի նկատմամբ Օսմանյան կայսրության ոտնձգությունների չեղոքացումը: Այս հիմնարար սկզբունքները օրինաչափ դարձան տարածաշրջանում Ռուսաստանի աշխարհաքաղաքական շահերի համար՝ ձևավորելով կայսրության հարավային սահմանների անվտանգային համակարգի առանցքային ուղենիշերը: Ղեկավարելով ռուսական առաջխաղացումը և Այսրկովկասի միակցումը Ռուսաստանին ուղեկցվեց ռազմաքաղաքական բուռն զարգացումներով՝ մի կողմից ռուս-թուրքական և ռուս-պարսկական պատերազմների, մյուս կողմից՝ եվրոպական տերությունների հետ աշխարհաքաղաքական սուր մրցապայքարի պայմաններում:

Ղրիմի պատերազմից (1853-1856 թթ.) հետո կայսրության «արևելյան քաղաքականությունը» թուլակոխեց որակական նոր փուլ: Կայսրության հիմնական խնդիրը դարձավ՝ Հյուսիսային Կովկասի և Կենտրոնական Ասիայի Ռուսաստանին վերջնական միակցումը, որն ապահովվելու էր Մերձավոր և Միջին Արևելքում Ռուսաստանի ռազմաքաղաքական և տնտեսական դիրքերի ամրապնդումը: Կենտրոնական Ասիայի միակցումով Ռուսաստանը հիմնավորվեց Կասպից ծովի արևելյան ափերին և ուժեղացրեց իր ռազմաքաղաքական և տնտեսական խաղող ներթափանցումը դեպի Իրան: Սակայն տարածաշրջանային գերտերության կարգավիճակ ձեռք բերելու Ռուսաստանի հավակնությունները բախվեցին աշխարհաքաղաքական մրցակից Մեծ Բրիտանիայի հակադեղնությունը: Ռուս-անգլիական հակամարտությունը, որը, պատմագրությանը հայտնի է «Մեծ խաղ» («The Great

Game») անվամբ, վերաճեց Իրանում գերակայության և ազդեցության ոլորտների համար մղվող երկատասն մրցապայքարի:

Մենագրության ժամանակագրական սահմաններն ընդգրկում են XIX դ. վերջի և XX դ. սկզբի ժամանակաշրջանը, երբ Ռուսական կայսրությունն իր արտաքին քաղաքական օրակարգում առաջնահերթություն տալով Իրանում աճող Մեծ Բրիտանիայի ազդեցությանը դիմակայելու խնդրի կարևորությանը՝ սկսեց ընդլայնել իր քաղաքական և տնտեսական ներգրավվածությունն Իրանում՝ տարածաշրջանում ռազմաքաղաքական գերակայության հաստատելու նպատակով: Մենագրությունն ընդգրկում է Իրանի նկատմամբ Ռուսաստանի քաղաքականության վերլուծությունը 1912 թ. ներառյալ: Ժամանակագրական նման սահմանների ընտրությունը պայմանավորված է Իրանի Սահմանադրական հեղափոխությանը ռուսական ռազմաքաղաքական միջամտության գործընթացն ավելի ամբողջական ու ավարտուն ներկայացնելու անհրաժեշտությամբ: Աշխատանքն ամփոփվում է Առաջին աշխարհամարտից առաջ Իրանի շուրջ ձևավորված միջազգային իրադրության քննությամբ:

XIX դարավերջ և XX դարի սկզբին Իրանի պատմության անհանկանկան ժամանակաշրջաններին է: Այն երկրի քաղաքական կյանքում նշանավորվեց տարածքային մեծ կորուստներով, 1905-1911 թթ. Սահմանադրական հեղափոխությամբ պայմանավորված ներքաղաքական բազում ճգնաժամերով, դաշարական արքայատոհմի իշխանության հարաձուլ թուլացմամբ: Նշված ժամանակաշրջանում Իրանն սպրդում էր խորը սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական ճգնաժամ. վտանգված էր երկրի ռազմական համակարգը և վարչական կայունությունը: Ղաջարական կառավարությունը գրեթե ամբողջովին կորցնելով քաղաքական և տնտեսական ինքնուրույնությունը, փորձում էր իշխանությունը պահել՝ խուսանալով անգլո-ռուսական մրցակցության և ներքին հակասությունների միջև: Իրանի բնական պաշարները շահագործելու, նրա ռազմավարական նշանակության ճանապարհները, արտանման և իտմարային շուկաները վերահսկելու, ներքին գործերին միջամտելու Ռուսական կայսրության և Մեծ Բրի-

տանիայի քաղաքականությունը մեծ հարված հասցրեց Իրանի ինքնիշխանությանը՝ երկիրը մղելով սոցիալ-տնտեսական և ռազմա-քաղաքական խորը ճգնաժամի մեջ:

Աշխատության մեջ ուսումնասիրվում են Ռուսական կայսրության արտաքին քաղաքական օրակարգում Իրանի ռազմավարական դերն ու նշանակությունը, ներկայացվում են Իրանում գերակայության հաստատման ճանապարհին կիրառված տնտեսական և քաղաքական լծակների ձևեր բերման գործընթացի հիմնական գործիքները, միտումներն ու հետևանքները:

Արևիվային նյութերի հեքի վրա իրականացված ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս վեր հանելու իրանական խնդրում ռուսական դիվանագիտության ռազմավարությունը, Ռուսական կայսրության և Մեծ Բրիտանիայի միջև Իրանի շուրջ հակազդեցության ձևավորման պատճառներն ու աշխարհաքաղաքական մրցապայքարի խորը հակասությունները:

Աշխատության մեջ Իրանի պատմության ամենակարևորագույն ժամանակահատվածներից մեկի՝ Միջին Արևելքը ազդեցության գոտիների բաժանելու մասին 1907 թ. անգլո-ռուսական համաձայնագրի վերլուծությունը ցույց է տալիս ռուս-բրիտանական բանակցային գործընթացում իրանական գործոնի կարևորությունը, պարզեցնում Առաջին աշխարհամարտից առաջ ռուս-բրիտանական հարաբերություններում առանցքային հարցերը:

Մենագրության էջերում առաձին ուսումնասիրության նյութ է դարձել 1905-1911 թթ. Իրանի Սահմանադրական հեղափոխության հետևանքով ստեղծված ներքաղաքական ճգնաժամում ցարական կառավարության քաղաքականությունը, Իրան ռուսական ռազմական ներխուժման, ապա նաև երկրի հյուսիսային շրջանների Ռուսաստանի կողմից ռազմակալման ենթարկելու պատճառներն ու հետևանքները:

XIX դարավերջին և XX զարսակգրին Իրանի նկատմամբ Ռուսական կայսրության քաղաքականության ուսումնասիրությունն ու համակողմանի վերլուծությունն արդիական է ոչ միայն ուսումնա-

սիրվող ժամանակաշրջանում Իրանի նկատմամբ Ռուսական կայսրության աշխարհաքաղաքական ծրագրերն ու արտաքին քաղաքական օրակարգը վեր հանելու, այլ նաև ժամանակակից միջազգային հարաբերությունների զարգացումները համարժեցորեն գնահատելու համար: Պատմական փորձի արժեքումը հնարավորություն է տալիս խորքային կերպով ընկալելու ռուս-իրանական հարաբերությունների ժամանակակից խնդիրները՝ անցյալի պատմական փորձը ներկա իրողությունների հետ զուգադրմամբ: Այսօր էլ դիտարկելով տարածաշրջանում Ռուսաստանի և Արևմուտքի միջև ազդեցության ոլորտների համար մղվող պայքարը՝ կարելի է գուզահեծներ անցկացնել հարյուրամյա վաղեմության իրադարձությունների և մերօրյա իրողությունների միջև, որոնցում Իրանը շարունակում է առանցքային դերակատարում ունենալ:

ՀՀ արտաքին քաղաքական կարևորագույն գործընկերներ՝ Իրանի Իսլամական Հանրապետության և Ռուսաստանի Դաշնության նոր շրջանի պատմության արտաքին հարաբերությունների և տնտեսական հիմնախնդիրների ուսումնասիրությունը գործնական կարևորություն ունի տարածաշրջանային ներկայիս խնդիրների և զարգացումների խորքային գնահատման ու վերլուծության համար: Մերձավոր և Միջին Արևելքում ձևավորված աշխարհաքաղաքական ժամանակակից իրադրության պայմաններում պատմական նախադեպերի համակողմանի և անկողմնակալ ուսումնասիրությունը նպաստում է տարածաշրջանային աշխարհաքաղաքական զարգացումների և անվտանգային համակարգի առանձնահատկությունների խորքային մեկնությանը:

Աշխատությունը շարադրված է հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն ու պարսկերեն լեզուներով՝ տարաբնույթ աղբյուրների, տեղեկատվական և վերլուծական գրականության հիմքի վրա: Ուսումնասիրության համար որպես սկզբնաղբյուրներ են ծառայել Ռուսաստանի պետական ռազմապատմական արխիվի ֆոնդերում պահվող փաստաթղթերը, տարատեսակ փաստագրական նյութերը, որոնք կազմվել

են Իրանում ռուսական դիվանագիտական և ռազմական առաքելությունների ներկայացուցիչների կողմից և մանրամասն տեղեկություններ են պարունակում այդ երկրի վերաբերյալ: Աշխատանքում օգտագործվել են ռուսական հատուկ գործակալության ռազմատեղեկատվական, ռազմավարական բնույթի նյութեր, որոնք ներառում են Իրանի տարածքային, ռազմական ներուժի, ներքաղաքական գործընթացների մասին տեղեկություններ¹:

Աշխատանքի աղյուսակազմական հենքում ընկած են ՌԴ ԱԳ նախարարությանը կից՝ Ռուսական կայսրության արտաքին քաղաքականության արխիվի՝ ցարական արտաքին գերատեսչության Իրանին վերաբերող գործերը, որոնք պարունակում են Իրանում ռուսական դիվանագիտական առաքելության և ռուսական արտաքին գերատեսչության միջև նամակագրական հարուստ նյութ՝ հաղորդագրությունների, զեկույցների և հաշվետվությունների տեսքով²: Դրանք Մեն Բրիտանիայի, Գերմանիայի հետ մրցակցության, Իրանում Ռուսաստանի քաղաքական և տնտեսական ներգրավվածության, ֆինանսական ներդրումների, հայեցակարգային առաջարկների, ազդեցության գոտիներին վերաբերող նյութեր են: Արժեքավոր տեղեկություններ կան նաև 1905-1911 թթ. Իրանի Սահմանադրական ներկայիսության ընթացքի և Առաջին աշխարհամարտին նախորդած իրադարձությունների վերաբերյալ³, որոնց համար լրացուցիչ աղբյուր են ռուսական կառավարության «Իրանական հարցերով Հաստիս խորհրդակցության» մատյանները⁴: Նկատենք, որ փաստաթղթերի մի մասը յոթ պրակով հրատարակվել է «Պարսկաստանի իրա-

դարձությունների վերաբերյալ դիվանագիտական փաստաթղթերի ժողովածուում» դեռևս 1911-1913 թթ.⁵: Օգտագործվել են նաև Ռուսաստանի և արևմտյան տերությունների Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներում վարած քաղաքականության վերաբերյալ լույսիկյան կառավարության հրատարակած «Միջազգային հարաբերությունները իմպերիալիզմի դարաշրջանում», փաստաթղթերի ժողովածուի երկրորդ շարքի⁶ և «Կարմիր արխիվ» պարբերականի հատորները⁷: Որպես լրացուցիչ աղբյուրներ օգտագործվել են նաև հրատարակված բրիտանական փաստաթղթերի ժողովածուները⁸ և Հայաստանի ազգային արխիվի նյութերը⁹:

Ուսումնասիրության համար որպես սկզբնաղբյուրներ են ծառայել պայմանագրերի ժողովածուներում հրատարակված ռուս-պարսկական, անգլո-ռուսական, անգլո-պարսկական միջպետական պայմանագրերը, որոնք որոշիչ դերակատարում են ունեցել Ռուսական կայսրության Իրանի նկատմամբ իրականացվող քաղաքականության համար¹⁰: Տեղեկատվական կարևոր սկզբնաղբյուրներ են ռուս-իրա-

¹ РГВИА (Российский государственный военно-исторический архив), Ф. 446, «Коллекция Военно-учебного архива «Персия»», оп. 1, д. 39, д. 47, д. 48, д. 49, д. 52, д. 53.

² РГВИА, Ф. 2000, «Главное управление Ген. Штаба, отдел генерал-квартирмейстера», оп. 1, д. 1022 (1), д. 1022 (2), д. 1022 (3), д. 1022 (4), д. 1032.

³ АВПРИ (Архив внешней политики Российской Империи), Ф. 144, «Персидский стол», оп. 488, д. 603, д. 3836, Ф. 144, «Персидский стол Б», оп. 489, д. 5776.

⁴ АВПРИ, Ф. 144, «Персидский стол», оп. 488, д. 4021, д. 4064, д. 4087, д. 4453, д. 4087, д. 2994.

⁵ АВПРИ, Ф. 144, «Персидский стол», оп. 488, «Журналы особых совещаний по персидским делам», д. 2291-2298.

⁶ Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персии, выпуск 1-7, С. Петербург, 1911-1913.

⁷ Международные отношения в эпоху империализма: документы из архивов царского и временного правительств 1900-1913 гг., серия 2, т. 18, ч. 1, 2, т. 19, ч. 1, 2, М., 1938-1939.

⁸ «Англо-русское соперничество в Персии», т. 1 (56), 1933; «К истории англо-русского соглашения 1907 г.», т. 2-3, (69-70), 1935; «К истории Потсдамского соглашения 1911 г.», т. 3 (58), Центральный Архив РСФСР, Исторический журнал «Красный Архив», М., 1933.

⁹ British Documents on the Origins of the War, The End of British Isolation, Edited by G. P. Gooch, D.Litt., F.B.A., and Harold Temperley, Litt.D., F.B.A., Vol. I, F.O. Russia, N 18, L., 1927; British Documents on the Origins of the War, Edited by G. P. Gooch, D.Litt., F.B.A., and Harold Temperley, Vol. III, The Testing of the Entente 1904—6, Appendix A, L., 1928.

¹⁰ ЦИУ, №. 1456, g. 1, q. 3, 5, 27, 19, 20, 68; №. 1457, g. 1, q. 45:

¹¹ Collection of Treaties, Engagements and Sanads. Relating to India and Neighbouring Countries, Compiled by C.U. Aitchison, Vol. X, The Treaties, etc. Relating to Persia and the Persian Gulf, Calcutta, 1892; Collection of Treaties, Engagements and Sanads: Relating to India and Neighbouring Countries, Compiled by C.U. Aitchison, Vol. XIII, Calcutta, 1933, Договоры России с Востоком, политические и торговые, собран и издан Т. Юзефович, СПб, 1869, Сборник договоров России с другими государствами 1856-1917 гг., под редакцией Е.А. Адамова, М., 1952; Сборник торговых договоров и других вытекающих из них соглашений, заключенных Россией и иностранными

նական անտորաոստեոսական հարաբերությունների վիճակագրական, պաշտոնական-տեղեկատվական, Իրանի մաքսային, ճանապարհաշինության ոլորտների, զինված ուժերի վերաբերյալ մի շարք արժեքավոր հետազոտությունները¹²:

Իրանում Սահմանադրական հեղափոխության շրջանում տեղ գտած իրադարձությունները վարժեր և հասավիր քննության նպատակով ուսումնասիրվել են Իրանի առաջին Սահմանադրությունը (1906 թ.) և Սահմանադրության լրացումները (1907 թ.)¹³: Արժեքավոր սկզբնաղբյուրներ են նաև իրադարձություններին անմիջական մասնակիցների և ակնատեսների հուշերը և աշխատությունները: Դրանցից են՝ Ռուսաստանի արտգործնախարարներ Ա. Իզվոլսկո և Ս. Սագոմոլվի, ֆինանսների նախարար Յ.Վլիտտեի, ակնավոր ռուս դիվանագետ Ի. Ջինովկի, Ռուսաստանում բրիտանական առաքելության ղեկավար Ջ. Բյուքենենի հուշերը¹⁴, ինչպես նաև Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարար Ջ. Քերզոնի (1919-1924 թթ.), Վ. Չիրլի, Շ. Վիգհամի, Իրանում ամերիկացի ֆինանսական խորհրդակցան Մ. Շուսթերի աշխատությունները¹⁵: Առանձնակի կարևորություն է ենթ-

կայացնում 1907-1914 թթ. թագաժառանգ Ահմադ միրզայի ռուս դաստիարակ Կ. Մամրեովի արխիվացված ձեռագիր հուշերը, զեկույցները, փաստաթղթերը, որոնք 2002 թ. առաջին անգամ տպագրվել են «Պարսից շահի դաստիարակի գրառումներ» խորագրով գրքում, որտեղ լուսաբանվում են Իրանի հասարակական-քաղաքական, արքունական կյանքի առանցքային շատ իրադարձություններ¹⁶: Մենագրության համար կարևոր աղբյուրներ են 1905-1911 թթ. Իրանի Սահմանադրական հեղափոխության շրջանում գրված պարսկալեզու աշխատությունները, որոնցից կառանձնացնենք՝ Ահմադ Քասրավիի¹⁷, Ազամ ալ-Էսլամ Քերմանկի աշխատությունները¹⁸:

Թեմայի վերաբերյալ հետազոտությունները և վերլուծական գրականությունը պայմանականորեն կարելի է բաժանել երեք խմբի: Առաջին խմբի ուսումնասիրությունները հիմնականում վերաբերում են Իրանում ռուս-անգլիական հակամարտության, իրանական խեղդում Ռուսական կայսրության, Մեծ Բրիտանիայի և Գերմանիայի հետ հարաբերությունների դիվանագիտական պատմությանը, աշխարհաքաղաքական հարցերի քննությանը: Երկրորդ՝ Իրանում Ռուսական կայսրության տեսեսական և քաղաքական ներգրավմության հիմնախնդիրների վերաբերյալ հետազոտություններն են: Երրորդ՝ Իրանի նոր շրջանի պատմության և 1905-1911 թթ. Սահմանադրական հեղափոխության հարցերի վերաբերյալ վերլուծություններն են: Իրանի պատմության վերաբերյալ արժեքավոր հետազոտություններ են ակնավոր իրանագետ Վ. Բայրոյանի աշխատությունները¹⁹: Միջազգային հարաբերությունների համակարգում Ռուսաստանի և զերետությունների հարաբերություններին, ռուսաց դիվանագիտութ-

государствами, под редакцией Н., Верховского, Петроград, 1915. Зонненштрал-Пенковский А., Международные торговые договоры Персии, М., 1931.

¹² Бобынин И., Персия, ее экономическое положение и внешняя торговля 1901-1923, Тифлис, 1923, Томар М., Экономическое положение в Персии, СПб., 1895; Мелведел А., Персия. Военно-статистическое обозрение, С.Петербург, 1909, Geoffrey Drage, Russian Affairs, N.Y., L., 1904; The Economic History of Iran 1800-1914, Edited by Ch. Issawi, Chicago and London, 1971.

¹³ The Fundamental Law of December 30, 1906, The Supplementary fundamental Laws of October 7, 1907, A Brief Narrative of Recent Event in Persia, Followed by a Translation of "The Four Pillars of the Persian Constitution", trans. by Ed. Brown, L., 1909, Constitutions, Electoral Laws, Treaties of States in the Near and Middle East, Collected by Helen M. Davis, Durham 1953.

¹⁴ Ивовский А. П., Воспоминания, М., 1989, Сазонов С.Д., Воспоминания, Минск, 2002, Витте С.Ю., Воспоминания. Царствование Николая II, 2-е издание, JL, 1924, Зинovieв И.А., Россия, Англия и Персия, С. Петербург, 1912, G. Buchanan, My Mission to Russia and other Diplomatic Memories, L., N. Y., 1923.

¹⁵ Curzon G.N., Persia and the Persian Question, vol. I, II, L., 1966, Chirol V., The Middle Eastern Question or some Political Problems of Indian Defence, L., 1903, Whigham H. J., The Persian Problem: An Examination of the rival positions of Russia and Great Britain in Persia with Some Account of the Persian Gulf and Bagdad Realway, L., 1903, Shuster M., The Strangling of Persia, N. Y., 1912.

¹⁶ Смирнов К.Н., Записки воспитателя персидского шаха: 1907-1914 годы (с приложениями), Подготовил рукописи для публикации И.К. Тер-Оганов, Тель-Авив, 2002.

¹⁷ احمد كسروي، تاريخ مشروطه ايران، با پشتگفتاری از وحيد رضا لده ميگي، چاپ سوم، تهران ۱۳۷۷.

¹⁸ نظام الاسلام كرماني، تاريخ بيداري ايران، بخش اول، بخش دوم، چاپ پنجم، تهران ۱۳۷۷.

¹⁹ Բայրոյան Վ., Իրանական հարցը ռուս-գերմանական դիվանագիտական հարաբերություններում 1905-1911 թթ., Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XI, Եր., 1982, Բայրոյան Վ., Թուրք-իրանական հարաբերությունները (1900-1914 թթ.), Եր., 1974, Բայրոյան Վ., Իրանի պատմություն, Եր., 2005:

յան հիմնահարցերին է կիրթված հայ պատմաբաններ Մ. Մուրադյանի և Է. Մինասյանի արժեքավոր հետազոտությունը²⁰: Այս հարցերի քննությանը նպաստել են նաև խորհրդային հեղինակներ՝ Գ. Բոնդարևսկու, Ի. Բեստուժնի, Ա. Օստալցնայի, Ա. Իզևաևտևի, Ի. Ասատֆևի, Վ. Խվոստովի, Պ. Եֆրեմովի²¹, Պ. Մուլտատովի աշխատությունը և ակադեմիական մի շարք երթ հրատարակություններ²²:

Ճամանակակից ռուս հեղինակներից առանձնացրել ենք Բ. Կազարլիսկու «Օտարաստային կայսրություն. Ռուսաստանը և աշխարհամակարգը» աշխատությունը²³: Հետաքրքրություն են ներկայացնում արևմտյան դպրոցի իրանցի հետազոտողներ ֆ. Ֆազեն-կայաջնու և արևմտյան դպրոցի իրանցի հետազոտողներ ֆ. Ֆազեն-կայաջնի, Շ. Շահնավազի մենագրությունները²⁴: Կարևոր են նաև Ջ. Ալբերտ Ռայթի, Ջ. Սիեզայի, Ֆ. Հանսլիի խմբագրությամբ Մեն Բրիտանիայի արտգործնախարար Է. Գրեյի արտաքին քաղաքականությանը կիրթված հոդվածների ժողովածուում հրատարակված

հետազոտությունները²⁵: Իրանում Ռուսական կայսրության տեսնական և քաղաքական ներգրավվածության հիմնախնդիրների համակողմանի վերլուծության համար առանձնացրել ենք խորհրդային և արևմտյան մի շարք հեղինակների հետազոտությունները: Իրան ռուսական կապիտալների արտահանման պատմությանն է կիրթված Բ. Անանիչի արխիվային փաստաթղթերով զրկված աշխատությունները, Լ. Կուլագինայի հետազոտությունները²⁶: Հատկապես հաջողված են արևմտյան հեղինակներ Մ. Էկսեների, Պ. Ուալդրոնի հետազոտությունները, որոնք հարուստ են փաստագրական նյութով և խոր վերլուծություններով²⁷: Ուշադրություն են արժանի Պարսկական կազակական բրիգադի կազմավորման պատմությանը և գործունեությանը կիրթված Օ. Գրասնյակի, Ն. Ռիխայեայի, Մ. Վիբրոնովի և Ս. Քրոնիների հետազոտությունները²⁸: Թեև որոշակի կողմնակա մտնցումներով, սակայն արխիվային փաստաթղթերի բազայով կարևոր տեղեկատվական արժեք է ներկայացնում Պ. Ստրեյխնովի (Կալա-

²⁰ Մուրադյան Մ., Մինասյան Է., Ռուսաց դիվանագիտությունը միջազգային հարաբերությունների համակարգում (XVIII-XIX դդ.), Եր., 2005:

²¹ Бондаревский Г., "Персидский Залив и Англо-русское соглашение 1907 г. ; Проблема провинции", Россия и персидский залив", Спец. бюллетень, N 44, ч III, М., 1964; Бондаревский Г., Багдадская дорога и провинциализм германского империализма на Ближнем Востоке (1888-1903), Ташкент, 1955; Бондаревский Г., Английская политика и международные отношения в Бассейне Персидского Залива, (конец XIX-начало XX в.), М., 1968, Бестужев И., Борьба в России по вопросам внешней политики 1906-1910, М., 1961, Осталяева А., Англо-русское соглашение 1907 года, Влияние Русско-иранской войны и революции 1905-1907 годов на внешнею политику ирании и на перегруженную европейскими державами, Саратов, 1977; Игнатъев А., Внешняя политика России в 1905-1907 гг., М., 1986, Игнатъев А., Русско-английские отношения накануне первой мировой войны (1908-1904 гг.), М., 1962, Астафьев И., Русско-германские дипломатические отношения (от Портсмутского мира до Потсдамского соглашения), М., 1976, Хвостов, В.М., История дипломатии: Дипломатии в новое время (1871-1914), Т. II, М., 1963, Ефремов П., Внешняя политика России 1907-1914, М., 1961:

²² Мультигули П., Внешняя политика Императора Николая II (1894-1917), М., Фин, 2013; История внешней политики России конец XIX- начало XX века, (от русско-французского союза до Октябрьской революции), Сахаров А., Игнатъев А., Тютюхин С., М., 1997, История внешней политики России; Вторая половина XIX в., Золотухин М., Мелюхов Г., Рыбаченко Н., М., 1997.

²³ Kagarlitsky V., Empire of the Periphery, Russia and the World System, L., 2008.

²⁴ Firuz Kazem-Zadeh, Russian and Britain in Persia, 1864-1914. A study of Imperialism, New Haven, L., 1968, Shahbaz Shahnavaz, Britain and the opening up of South-West Persia 1880-1914, A study in imperialism and economic dependence, London and N.Y., 2005.

²⁵ John Albert White, Transition to Global Rivalry, Alliance Diplomacy and the Quadruple Entente, 1895-1907, Cambridge, 1995; Jennifer Siegel, Endgame: Britain, Russia and the Final Struggle for Central Asia, London and N. Y., 2002; British Foreign policy under Sir Edward Grey, Ed. by Hinsley F.H.L., N. Y., Melbourne, Cambridge University Press, 1977.

²⁶ Ананичъ Б., Российское самодержавие и вывоз капиталов 1895-1914 гг., (по материалам Учено-исследовательского банка Персии), Л., 1975, Ананичъ Б., Россия и Международный капитал, 1897-1914, Очерки истории финансовых отношений, Л., 1970, The Russian economy and banking system, Boris Ananich, The Cambridge History of Russia, Imperial Russia, 1689-1917, vol. II, Ed. By Dominic Lieven, London School of Economics and Political Science, 2006, Кулагина Л., Россия и Иран (XIX-начало XX вв.), М., 2010; Кулагина Л., К истории Русско-иранских отношений, Иран. История, экономика, культура, М., 2009.

²⁷ Marvin L. Entner, Russo-Persian Commercial relations, 1828-1914, University of Florida Monographs, Social Sciences, Florida, No. 28, 1965, Peter Waldron, State finances, The Cambridge History of Russia, Imperial Russia, 1689-1917, vol. II, Ed. By Dominic Lieven, 2006.

²⁸ Красняк О., Становление иракской регулярной армии в 1879-1921 гг., По материалам архивов русской военной миссии, М., 2007; Выборцов М., Персия и ее вооруженные силы, М.- Л., 1928, Рихсиева Н., К истории иранских казачьих частей (по архивным материалам) Востоковедение (литературоведение, история), сборник научных трудов N 564, Ташкент, Stepan Cronin, Bilding a New Army: Military Reforms in Qajar Iran, War and Peace in Qajar Persia, Implication Past and Present, Ed. by R. Farmanfarmanian, History and Society in the Islamic world, USA&Canada, 2008.

բուխով) 2007 թ. աշխատանքը, որը նվիրված է 1909-1911 թթ. Իրան ռուսական եերխումման ընթացքում այնտեղ գործուղված ռուսական ռազմական զորամիավորումների թվաքանակի և տեսակների հարցերին²⁹:

1905-1911 թթ. Իրանի Սահմանադրական հեղափոխությանը և այդ շարժմանը հայերի մասնակցության վերաբերյալ խեղիքների քննությանն են նվիրված հայ պատմաբաններ Հ. Բերբերյանի, Եր. Արախամյանի, Հ. Սիմոնյանի³⁰, հայ հեղափոխական կուսակցությունների պատմագիրներ Ա. Կիսուրի, Մ. Վարանյանի և Եփրեմ խանի կենսագիր Հ. Էլմարի աշխատությունները³¹: Ատենախոսությունում Իրանի Սահմանադրական շրջանի վերաբերյալ տարբեր հարցերի մեկնաբանությանը մեծապես նպաստել են Ջ. Արաբաջյանի, արևմտյան իրանցի հեղինակներ Ջ. Աֆարիի, Խ. Չաքերիի, Ռ. Ղոզլի, Մ. Բոնարդարյանի հետազոտությունները³²: Ուշադրության են արժանի նաև Ա. Լամբտոնի, Լիքի Քեդդիի, Ռ. Մաքդանիկի, Ջ. Փլարքի աշխա-

տությունները³³, ինչպես նաև խորհրդային հետազոտող Մ. Իվանովի և հետխորհրդային շրջանում լույս տեսած Ե. Դորոշենկովի ուսումնասիրությունները³⁴:

Օգտվելով առիթից՝ խորին երախտագիտությունս եմ հայտնում ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի գործընկերներս, մասնավորապես Իրանի բաժնի վարիչ պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Վահան Բայրուրյանին՝ արժեքավոր խորհուրդների համար, ինչպես նաև Արևելագիտության ինստիտուտի տնօրեն, ակադեմիկոս Ռուբեն Մաֆրատյանին՝ զրբի տպագրությանն աջակցելու համար:

²⁹ Стрелников (Калабухов) П., Казань в Персии 1909-1918. М., 2007.

³⁰ Berberian H., Armenians and the Iranian Constitutional Revolution of 1905-1911: The Love for Freedom Has No Fatherland, Westview Press, 2001, Abrahamian Er., Iran between Two Revolutions, Princeton, Princeton, New Jersey, 1982, Abrahamian Er., A History of Modern Iran, Cambridge University Press, 2008, Սիմոնյան Հ., Ազատագրական պայքարի ուղիներում, գիրք II, Եր., 2003, գիրք III, Եր., 2009:

³¹ Էլմար Հ. (Հովսեփ Հովհաննիսյան), Եփրեմ, Թեհրան, 1964, Կիսուրի Ա., Պատմություն Մ.Ղ. Չչական հուսակցության, Կ. Ա. Պիլյուր, 1962, Վարանյան Մ., Հ.Յ.Ղաչանկցյանի նասություն, Կ. Ա. Թեհրան, 1981:

³² Arabadzisz Z., Iran, Власть, реформы, революция (XIX-XX вв.), М., 1991; Afary J., Social Democracy and the Iranian Constitutional Revolution of 1906-1911, A Century of Revolution Social Movements in Iran, Social movements, Protest and Contention, vol. 2, ed. J. Foran, Minneapolis, 1994; Afary J., The Iranian Constitutional Revolution: Grassroots Democracy, Social Democracy, and the Origins of feminism, N. Y., 1996; Afary J., Armenian Social Democrats, the Demokrat Party of Iran, Reformers and Revolutionaries in Modern Iran, New Perspectives on the Iranian left, ed. Stephanie Cronin, N.Y., 2004, Chaqeri C., Introduction to iobe Armenians of Iran: A Historical Persual, The Armenians of Iran, The paradoxical of a Minority in a Dominant Culture: Articles and Documents, ed. by Chaqeri C., Cambridge, Massachusetts, 1998, Годс Реза М., Иран в XX веке. Политическая история, (перевод с английского Джэура Н.М.), М., 1994, Bonakdarian Mansour, Britain and Iranian Constitutional Revolution 1906-1911: Foreign Policy, Imperialism and Dissent, N. Y., 2006.

³³ Lambton A., Qajar Persia, Eleven Studies, L., 1987, Keddie R. Nikki, Iran, Religion, Politics & Society, Collected Essays, L., 1980; Keddie Nikki, Yann Richard, Roots of Revolution: An Interpretive History of Modern Iran. New Haven, 1981, James D. Clark, The Constitutional movement and Russian intervention in Tabriz 1907-1911, Iranian-Russian encounters, Empires and revolutions since 1800, Ed. By Stephanie Cronin, N.Y., 2013.

³⁴ Иванов М., Иранская революция 1905-1911 годов, М., 1957, Дорошенко Е., Шитское духовенство в двух революциях 1905-1911 и 1978-1979 гг., М., 1998.

**ԻՐԱՆ ԴՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՅՏՐՈՒԹՅԱՆ ՌԱԶՄԱԿԱՐԿԱՆ,
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՎ ՏԱՏԵՍԱԿԱՆ ՇԱՀԵՐԻ ԾԵՐՈՒՄ**

1. Ռուս-իրանական սահմանների ձևավորումը. Ռուսական կայսրության Իրան «խաղաղ ներթափանցման» նախադրյալները

XIX դ. սկզբին Ռուսաստանի հարավային սահմանների անվտանգության ապահովման խնդիրը դարձավ կայսրության արևաքին քաղաքական առաջնահերթություններից մեկը, որի կենսագործման համար Ռուսաստանն անցավ տարածքային ձեռքբերումների Իրանի կազմում գտնվող Անդկովկասում³⁵։ Այսրևովկասի միակցումը Ռուսաստանին ընթացավ ռազմաքաղաքական բարդ և լարված իրադրության մեջ՝ մի կողմից ռուս-պարսկա-թուրքական պատերազմների, իսկ մյուս կողմից՝ ռուս-անգլո-ֆրանսիական սուր հակամարտությունների պայմաններում։ Ռուսաստանի՝ դեպի Արևելք առաջնադադյան հետևանքով պարբերաբար ծագում էին ռազմաքաղաքական բնույթի ճգնաժամեր՝ անխուսափելի դարձնելով ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմները՝ էվրոպական տերությունների անմիջական միջամտությամբ³⁶։

XIX դարասկզբին Ղազարական արքայատոհմի (1795-1925 թթ.) իշխանության տակ միավորված Իրանը³⁷ վերածվեց արևմտյան

³⁵Սուրբայան Մ., Միխայլան Է., Ռուսաց դիվանագիտությունը միջագային հարաբերությունների համակարգում (XVIII-XIX դդ.), Եր., 2005, էջ 238-240, Frederik Coene, The Caucasus. An Introduction, L. & N.York, 2010, pp. 125-12.

³⁶Սուրբայան Մ., Միխայլան Է., նշվ. աշխ., էջ 239-242։

³⁷ Ղազարական արքայատոհմի հիմնադիր Աղա Մոհամմադ-խան Ղազարը 1785-1796 թթ. իր միանկյա տիրապետությունը հաստատեց Իրանի Կենտրոնական և Հյուսիսային նահանգներում, Արևելյան Կովկասում, այնուհետև Քերմանում, Արևմտյան Բելուջիստանում, Միջսևանում և Սեյհեկում։ Երկրի կենտրոնացման գործընթացը ավարտելուց հետո 1796 թ. Աղա Մոհամմադ-խան Ղազարը իրեն Իրանի նորընծա շահ հռչակեց՝ նիմր դիվով՝ Ղազարական թուրքական արքայատոհմին, որը գտնակալեց շուրջ 130 տարի։ Մահմադման տե՛ս նա یدگار محمدحسن زین من ۷۶-۷۴، یدگار دوزگاران، تاریخ ایران از آغاز تا سقوط سلطنت پهلوی، من ۷۶-۷۴،

տերությունների միջև պայքարի ասպարեզի։ Իրանի գաղութացման մրցավզուրը հիմնականում ծավալվեց աշխարհաքաղաքական վաղեմի մրցակիցներ՝ Մեծ Բրիտանիայի և Ռուսաստանի միջև³⁸։

Հայտնի է որ, Ռուսաստանի քաղաքականությունն Այսրովկասում հանգեցրեց առաջին ռուս-պարսկական պատերազմին (1804-1813 թթ.)։ Մինչև 1806 թ. ռուսական զորքերը գրավեցին գրեթե ողջ Այսրովկասը՝ բացառությամբ Երևանի և Նախիջևանի խանությունների։ 1801 թ. անգլո-իրանական պայմանագրի³⁹ հիման վրա շառք պահանջեց, որ Մեծ Բրիտանիան Իրանին ցուցաբերի ռազմական օգնություն, սակայն շառի դիմումները մնում էին անպատասխան, քանի որ ծշված ժամանակը շրջանում Մեծ Բրիտանիան Ռուսաստանի հետ հանդես էր գալիս հակաֆրանսիական դաշինքում⁴⁰։ Միայն 1809 թ. մարտի 15-ին կնքվեց անգլո-իրանական նոր պայմանագիր, որով Անգլիան ռազմական, ֆինանսական և քաղաքական պարտավորություններ ստանձնեց Իրանի նկատմամբ⁴¹։

Ու թե՛ն 1810-1812 թթ. ընթացքում բրիտանական կոտավորությունը չէր դադարում իր ֆինանսական և ռազմական աջակցությունն Իրանին, ո՛չ այդ օգնությունը, ո՛չ էլ Նապոլեոնի հարձակումը Ռուսաստանի վրա ի վիճակի չեղան փրկել Իրանը պարտությունից։ 1813 թ. հոկտեմբերի 12-ին Գյուլիստանի պայմանագրով Ռուսաստանին անցան Իրանի կովկասյան տարածքների մեծ մասը՝ Վրաստանը՝ Շորաքայի շրջանով, Իմերեթիան, Գուրիան, Մենգրեթիան, Աբխազիան, Ղաղստանը, Ղարաբաղի, Գանձակի, Շեքիի, Շիրվանի, Դերբենդի, Ղուբայի, Բարձի և Թալիշի պարսկական խանություն-

Lambton A., Qajar Persia, Eleven Studies, L., pp. 9-12, Բայբության Վ., Իրանի պատմություն, էջ 400-406, Amen C., История Ирана XX век, М., 2004, с. 29.

³⁸Բայբության Վ., Իրանի պատմություն, էջ 408, A. Lambton, Qajar Persia, p. 22:

³⁹ Narrative Treaty No III, Treaty of Friendship and Alliance Concluded with His Majesty the Shah of Persia, 1801, Collection of Treaties, Engagements and Sanads. Relating to India and Neighbouring Countries, Compiled by C.U. Aitchison, The Treaties, Relating to Persia and the Persian Gulf, Calcutta, Vol. X, 1892, pp. 37-44.

⁴⁰ Տե՛ս Բայբության Վ., Իրանի պատմություն, էջ 412-419,

یدگار محمدحسن زین من ۷۸-۷۸، یدگار دوزگاران، تاریخ ایران از آغاز تا سقوط سلطنت پهلوی، من ۷۸-۷۸.

⁴¹Narrative Treaty No V, Preliminary Treaty Concluded by Sir Harford Jones with the shah of Persia, 1809, Collection of Treaties, Engagements and Sanads. Relating to India and Neighbouring Countries, Vol. X, pp. 45-48.

ները, ինչպես նաև Արևելյան Հայաստանի Լոռիի, Շամշադիի, Ջանգեզուրի գավառները, բացառությամբ՝ Նախիջևանի և Երևանի խառնությունների: Պայմանագրով ռուս վաճառականներն Իրանում ազատ առևտրի իրավունք ստացան, ազատվեցին ներքին մաքսատուրքերից և այլն (հոդվ. IX): Ռուսաստանը Կասպից ծովում ռազմական նավատորմ պահելու բացառիկ իրավունք ստացավ, որից Իրանը և յուրաքանչյուր այլ պետություն զրկվում էին (հոդվ. V)⁴²:

Պատերազմի ավարտից հետո ռուս-պարսկական սահմանին վերաբերող պայմանագրի որոշ հոդվածների անհետակ ձևակերպումները Ռուսաստանի և Իրանի միջև մշտական լարվածության պատճառ դարձան, ինչից ակտիվորեն փորձում էր օգտվել Մեծ Բրիտանիան: 1814 թ. նոյեմբերի 25-ին Թեհրանում կնքվեց Ռուսաստանի դեմ ուղղված անգլո-պարսկական նոր պայմանագիր, ըստ որի՝ Իրանը պարտավորվում էր թույլ չտալ իր տարածքով եվրոպական որևէ պետության զորքերի շարժը դեպի Հնդկաստան: Պայմանագրի III հոդվածի համաձայն, Ռուսաստանի և Իրանի միջև սահմանները պետք է որոշվեին Մեծ Բրիտանիայի, Իրանի և Ռուսաստանի միջև ձեռք բերված համաձայնությամբ⁴³:

1816 թ. Ֆաթիալի շահի մտա գործուղված արտակարգ և լիազոր դեսպան գնդապետ Ա. Երմոլովին Իրան կատարած դիվանագիտական առաքելության ընթացքում չհաջողվեց հարթել ոչ միայն ռուս-պարսկական սահմանին վերաբերող հակասությունները, այլև Իրանում ռուսական դիվանագիտական ներկայացուցչություն հիմնելու և ռազմագերիների վերաբերյալ խնդիրները⁴⁴:

⁴² Трактат заключенный в Гюльстене, 12 октября 1813 г., Договоры России с Востоком, политические и торговые, собранный и издали Т. Юзефович, СПб, 1869, с. 208-214, Appendix N° V, Treaty of Gulistan between Persia and Russia, dated 12th October 1813, Collection of Treaties, Engagements and Sanads. Relating to India and Neighbouring Countries, Vol. X, pp. X-XIII.

⁴³ Treaty N° VII, Treaty Concluded with the Shah of Persia for adjustment of the term of Definitive Treaty of 1812, dated 25-th November 1814, Vol. X, pp. 37-44. مذكر عهد الحسن ۷۳۵-۷۴۰ هـ. زرين كوبه روزگار، تاریخ ایران از آغاز تا سقوط سلطنت پهلوی، ج ۱.

⁴⁴ Kulagina J., К истории русско-иранских отношений, Иран, История, экономика, культура, М., 2009, с. 110.

Երկրորդ ռուս-պարսկական պատերազմի արդյունքում (1826-1828թթ.)՝ 1828 թ. փետրվարի 10-ին կնքվեց Թուրքմենչայի հաշտության պայմանագիրը: Կենտրոնանալով սահմանված ռազմատուգանքի և տարածքային կորստի հարցերի վրա՝ պարսկական կառավարությունը ժամանակին չգնահատեց Ռուսաստանին հատկացրած տնտեսական և քաղաքական այն զիջումների նշանակությունը, որը շուրջ մեկ դար շքադարձային դեր խաղաց Իրանի քաղաքական պատմության մեջ: Պայմանագրի IV հոդվածով հստակեցվեց Ռուսաստանի և Իրանի միջև սահմանը: Բացի այն, որ Ռուսաստանի տիրապետությունն էր հաստատվում նախկինում զրավված տարածքների վրա, նրան անցան նաև Երևանի և Նախիջևանի նահանգները: Ռուս-պարսկական սահմանը որոշվեց Արաքս գետով: VIII հոդվածով, բացի Ռուսաստանից, ոչ մի ուրիշ պետություն չէր կարող ռազմական նավատորմ պահել Կասպից ծովում: Թուրքմենչայի պայմանագրով Ռուսաստանը ստացավ առավել բարենպաստության և արտաերկրայնության իրավունք, որով կարող էր Իրանի տարբեր քաղաքներում հյուպատոսություններ հիմնել: Լուծվում էր ռազմագերիների և ավելի վաղ ժամանակներում Այրեղովկասից Իրան տեղահանված ազգերի, այդ թվում՝ հայերի հարցը (XV հոդվ.): Նրանք Պարսկաստանից Ռուսաստան ազատ անցնելու իրավունք ստացան: Ռուսաստանն Արբաս-Միրզային ճանաչում էր որպես թագավաժան (VII հոդվ.) և ընդունում էր դաջարական արքայատոհմի իրավահաջորդության սկզբունքը⁴⁵: Թուրքմենչայում ստորագրվեց նաև ինը հոդվածից բաղկացած ռուս-պարսկական Առևտրական տրակտատը, որի հոդվածների մի մասն արտացոլում էին Գյուլիստանի պայմանագրով

⁴⁵ Appendix N° VII, Treaty of Turkmanchai between Persia and Russia, dated 21st February 1828, Collection of Treaties, Engagements and Sanads. Relating to India and Neighbouring Countries, Vol. X, pp. XIV-XXXI, Трактат заключенный в Туркменчае, 10 февраля 1828 г., Договоры России с Востоком, политические и торговые, с. 214-227. Այս դրույթը հաստատվել էր նաև Գյուլիստանի պայմանագրի IV հոդվածով, որտեղ ստվում էր, որ Ռուսաստանը պատրաստ է ստատրել և ճանաչել որպես իրանական գահի իրավահաջորդ այն թեկնածուին, որը շահի կուրից ընտրված կլինի որպես իրանական գահի ժառանգորդ: Под сѣнгомъ Россіи, изд. изд. № 304, А. Lambton, Qajar Persia, p. 14:

հաստատված դրույթներն ու իրավունքները արտահանվող և ներմուծվող ապրանքների համար 5% մաքսատուրք, ռուսահպատակ անտրաքականների համար սահմանվում էր արտաերկրայնության իրավունք, ընձեռնվում էին անտրալիյն լայն հեարավորություններ⁴⁶:

XIX դարի երկրորդ կեսին Ռուսաստանի իրանական քաղաքականությունը միանշաղկեց մերձավորարևելյան տարածաշրջանում ևրա ռազմավարական շահերի հետ: Մերձավոր Արևելքում և Մեծովկայան նեղուցներում գերիշխելու Ռուսաստանի հավակնությունները բախվեցին Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի հակադեցությունը, ինչև ի վերջո հանգեցրեց Դրիմի պատերազմի (1853-1856 թ.) սանձազերծմանը⁴⁷: Արդյունքում պատերազմում պարտություն կրած սնծովյան նավատորմ պահելու իրավունքից զրկված Ռուսաստանը որդեգրեց արտաքին քաղաքականության նոր հայեցակարգ՝ ակտիվացնելով իր հետաքրքրությունները սահմանակից ասիական պետությունների, այդ թվում նաև Իրանի նկատմամբ⁴⁸: Կովկասյան ամբողջ տարածաշրջանի և Կենտրոնական Ասիայի վերջնական միացումը Ռուսաստանին կենսական նշանակություն ձեռք բերեց և դարձավ նրա արևելյան քաղաքականության ուղեծրի բաղկացուցիչներից մեկը: 1857-1861 թթ. ընթացքում Ռուսաստանին միացվեց Հյուսիսային Կովկասը՝ Չեչնիան, Դաղստանը, անուհեան հյուսիս-արևմտյան Կովկասը: Շուրջ երեսուկ տարի տևած կովկասյան պատերազմի ավարտը բարձրագրեց Ռուսական կայսրության միջազգային վարկանիշը: Թիկոսքում ունենալով հարաբերականորեն կայուն Կովկաս՝ Ռուսաստանը զարգացրեց իր նվաճողականությունը Կենտրոնական Ասիայում⁴⁹:

⁴⁶ Особый акт заключенный в Туркменчае, 10 февраля 1828 г. (торговле), Договоры России с Востоком, политические и торговые, с. 223-227, Appendix N° VII, Separate Compact (relative to Commerce and Security of Russian and Persian subjects respectively) referred to in Article X of the Treaty of Turkmanchai, dated 21st February 1828, Collection of Treaties, Engagements and Sanads, Relating to India and Neighbouring Countries, Vol. X, pp. XIV-XXXI.

⁴⁷ Տե՛ս Մուրադյան Մ., Միևայան Է., նշվ. աշխ., էջ 282-332:

⁴⁸ Шкунов В., նշվ. աշխ., էջ 26-27:

⁴⁹ Покровский И., Кавказские войны и вмаамт Шамилы, 2-е издание, М., 200-, с. 530-540, История внешней политики России; вторая половина XIX в., Золотухин М. Ю., Меликов Г. В., Рыбаченко И. С., М., 1997, с. 68.

Պետն 1842 թ. սահմանակից ռուսահպատակ խաղաղ բնակչության նկատմամբ թուրքմենական ռազմաշունչ ցեղերի ասպատակություններն ու կոդուպուտները կանխելու նպատակով՝ Ռուսաստանը ռազմական կայան էր հիմնել Կասպից ծովի հարավ-արևելքում գտնվող Աջուրաղե կղզում, որի խնդիրն էր հնագանդեցնել թշվար-թուրքմեններին և պաշտպանել Կասպից ծով ժամանող ռուսական անտրալիյն նավերը, ինչպես նաև ապահովելու իրանական Աստրաբադի և Մազանդարանի նահանգների հետ ռուսական անտրառնտեսական շրջանների կապերը⁵⁰:

XIX դարի երկրորդ կեսին թավ հավաքող ռուսական արդյունաբերական խոշոր բուրժուազիան, որը նոր հուսքային և սպառողական շուկաների կարիք ուներ, մեծ հետաքրքրություն սկսեց ցույցբերել Կենտրոնական Ասիայի բնական հարստությունների, հատկապես բամբակի նկատմամբ: Ռուսաստանում առաջ եկան բազմաթիվ նախագծեր, տարատեսակ իրապարակումներ, որոնք հիմնավորում էին Ռուսաստանի և ասիական պետությունների միջև կապերի ընդլայնման անհրաժեշտությունը⁵¹:

1858 թ. կառավարությունը, ԱԳՆ-ի Արևելյան դեպարտամենտի հետ համատեղ, երեք առաքելություն ուղարկեց Իրան և Կենտրոնական Ասիա. Ն. Խանիկովի գլխավորությամբ՝ գիտական արշավախումբ արևելյան Իրան (Նորասան) և Հերաթ, Ն. Իգնատևի ղեկավարությամբ՝ դիվանագիտական առաքելություն՝ Ռիվան և Բուխարան և Չ. Կալիխանովի գլխավորությամբ՝ արևելյան Թուրքեստան: Դրանք պետք է օգնեին Դեստրբուրգին մշակելու հստակ քաղաքական և դիվանագիտական մարտավարություն՝ «տարածաշրջանում Անգլիայի հետ հետագա մրցակցությունը շարունակելու համար»: Հիշյալ առաքելությունների ծրագրերի մեջ էր մտնում նաև անտրառնտեսական հարցերի քննությունը: Խանիկովի առաքելությունը նպատակ ուներ ծանոթանալու Իրանի ներքաղաքական խնդիրներին, որի կառավարությունը անգլո-իրանական պատերազմում (Հերաթի երկրորդ կոն-

⁵⁰ Зинovieв И. А., Россия, Англия и Персия, СПб., 1912, с. 42.

⁵¹ Տե՛ս Մուրադյան Մ., Միևայան Է., նշվ. աշխ., էջ 400-449:

Ֆլիկտ 1856-1857 թթ.) պարտություն կրելուց հետո՝ հետաքրքրված էր Ռուսաստանի հետ մերձեցման հարցում⁵²:

Համեմատաբար կարճ ժամանակահատվածում (1865-1873 թթ.) Ռուսաստանն իրեն միացրեց հսկայածավալ Կովկասյի, Բուխարայի և Թիվլիսյի խանությունները: 1867 թ. Տաշքենդ կենտրոնով հիմնվեց Թուրքեստանի նահանգը (գեներալ-նահանգապետություն)⁵³: 1881 թ. Ռուսաստան ավարտեց Ախալ-թեբեկյան օազիսի գրավումը: Հիմնվեց Ռուսաստանի Անդրկասպյան նահանգը՝ Աշխաբադ կենտրոնով: Առաջ եկավ ռուսական նոր տարածքների և Իրանի հյուսիսարևելյան նահանգների միջև սահմանագոտու հասակեցման հարցը⁵⁴: 1881 թ. դեկտեմբերի 21-ին Թեհրանում կնքվեց ռուս-իրանական համաձայնագիրը՝ Կասպից ծովի հարակից շրջաններում սահմանագոտման վերաբերյալ: Համաձայնագրում տեղ գտան նաև ռուս-իրանական տնտեսական համագործակցությանը, ինչպես նաև սահմանագոտու ջրային պաշարների օգտագործմանը վերաբերվող հատուկ կետեր⁵⁵: Իրանական Խորասանի նահանգի հյուսիսարևելյան մասը, համաձայնագրի կնքման պահին անմիջապես չէր սահմանակցում Ռուսաստանի միջխախական տարածքներին և բաժանվում էր թուրքմենական ցեղերով բնակեցված Ատեկի և Մերվի օազիսներով: Այդ իսկ պատճառով համաձայնագրում չամրագրվեց Ռուսաստանի և Իրանի սահմանագծից արևելք մինչև Աֆղանստան ընկած սահմանը՝ դառնալով ռուս-անգլիական երկարատև դիվանագիտական առճակատման պատճառ⁵⁶:

Օգտվելով ստեղծված միջազգային բարենպաստ իրադրությունից, որը պայմանավորված էր Մեծ Բրիտանիայում 1880 թ. իշխանության եկած լիբերալների միջխախական հարցում հետընթաց քաղա-

քական կուրսով և «Երեք կայսրերի դաշինքի» (Ռուսաստան, Գերմանիա, Ավստրո-Հունգարիա) վերահաստատման հետ, 1884 թ. մայիսին ռուսներն ավարտեցին Կենտրոնական Ասիայի միակցման գործընթացը՝ վերջնականապես Ռուսական կայսրությանը միակցելով նաև Մերվն ու Ատեկը⁵⁷: Այսպիսով կայսրությունն առաջին անգամ մտնեցավ ընդուրայ Իրանի արևմտյան սահմանների, բրիտանական ազդեցության ոլորտում գտնվող Աֆղանստանին՝ դրանով իսկ հինք դնելով բրիտանական այն թեզին, որ Ռուսաստանը հավակնում է ընդլայնել իր ազդեցության ոլորտները դեպի հարավ՝ Բրիտանական Հնդկաստան: Ոստի Հնդկաստանին «ռուսական սպանակիցը» պետք է կանցնել Կենտրոնական Ասիայում և Իրանում:

Այս բոլորի տրամաբանական արդյունքը՝ ռուս-անգլիական հարաբերությունների աննախադեպ սրումն էր: 1884-1885 թթ. անգլո-ռուսական հակամարտությունը Կենտրոնական Ասիայում հասավ իր գագաթնակետին, և ռուս-պարսկական սահմանների խնդիրն ընդհանուր ստմամբ միախուլվեց Պամիրում ռուս-աֆղանական սահմանային հարցի հետ: Մեծ Բրիտանիան և Ռուսաստանը հայտնվեցին պատերազմ սկսելու փաստի առաջ⁵⁸: 1885 թ. երկու պետությունների ռազմական ուժերը բախվեցին Ֆուշչայում՝ խախտելով դեռևս 1873 թ. ձեռք բերված Աֆղանստանի տարածքային ամբողջականության պահպանման վերաբերյալ անգլո-ռուսական համաձայնագիրը: Լոնդոնը շարունակում էր զարգացնել այն տեսակետը, որ ռուսները մտադիր են ծավալել իրենց նվաճողականությունն Իրանի հյուսիսարևելյան սահմանների և Աֆղանստանի ուղղությամբ՝ ապտակից ստեղծելով բրիտանական Հնդկաստանի սահմանին⁵⁹: Այսպիսով, տևական ժամանակ թե՛ Աֆղանստանը թե՛ Իրանը շարունակեցին մնալ ռուս-բրիտանական աշխարհաքաղաքական մրցակցության կոնֆլիկտոզեն սուբյեկտները:

⁵² История внешней политики России, вторая половина XIX в., кн. 1, т. 2, с. 89-90.

⁵³ Волков И. В., Региональные аспекты переселенческой политики Царизма в Туркестанском крае: 1867-1917 гг., Бишкек, 2007, с. 4-5.

⁵⁴ Ասիական տե՛ս Մանին Բ., Из истории русско-иранских отношений конца XIX – начало XX века, Ташкент, 1964, с. 24-36.

⁵⁵ Ատեկի տեղում, էջ 73-76:

⁵⁶ Ասիական տե՛ս Խոստո, В., История дипломатии, Дипломатия в новое время (1817-1914), т. II, М., 1963, с. 202-204:

⁵⁷ Firuz Kazem-Zadeh, Russian and Britain in Persia, 1864-1914. A study of Imperialism, New Haven and London, 1968, pp. 87-91; Խոստո, В., կն. 1, տ. 2, էջ 202:

⁵⁸ Жюганова О. И., Великобритания на Среднем Востоке XIX-начало XX в., Анализ внешнеполитических концепций, М., 1990, с. 117-119.

⁵⁹ Мультилатун П., Внешняя политика Императора Николая II (1894-1917), М., 2013, с. 140-141.

Իրանական ինքրում ռուս-բրիտանական խորացող հակամարտությունը փոքրիշատե կարգավորվեց միայն 1888 թ. ձեռք բերված պայմանավորվածությամբ, որով Ռուսաստանն ու Մեծ Բրիտանիան պարտավորվեցին հարգել Իրանի տարածքային ամբողջականությունը⁶⁰: Այդպիսով, Իրանը վերածվեց Ռուսաստանի և բրիտանական Հնդկաստանի միջև միջանկյալ (բուֆերային) գոտու: Խուսափելով Մեծ Բրիտանիայի հետ քաղաքական նոր բարդություններից և խոչըրդրամական ներդրումներից՝ Ռուսաստանը վերանայեց Միջին Արևելքում հետագա առաջխաղացման մարտավարությունը և նախապատվությունը սկսեց տալ տնտեսական ներթափանցման հայեցակարգին:

XIX դ. 80-ական թվականներից ճորտատիրական իրավունքի վերացմանը հաջորդած կարճատև լճացումից հետո ռուսական արդյունաբերությունը սկսեց զարգացման վերելք ապրել և Ռուսաստանը տարածքային նվաճումների քաղաքականությունից հնարավորություն ստացավ անցում կատարել տնտեսական ներթափանցման քաղաքականությանը: Հաստատվելով Թուրքմենստանում՝ ռուսական անտրապարոյունաբերական շրջանները սկսեցին ավելի մեծ կարևորություն տալ Իրանի հյուսիսարևելյան ճահանգների հուսթային և սպառողական հնարավորություններին: Դրան նպաստեց նաև 1880-1886 թթ. կառուցված Անդրկասպյան երկաթգծը, որն ապահովեց ռուսական տիրույթների կապը Խորասանի վարչական կենտրոն Մեշհեդի հետ և ամրապնդեց այդ շրջաններում ռուսական ազդեցությունը: Ռուսական անտուրն այստեղից դուրս մղեց անգլիականին:

Ռուս-պարսկական վերջնական սահմանը ամրագրվեց 1893 թ. մայիսի 27-ի Ռուսաստանի և Իրանի միջև կնքված համաձայնագրով, որի V հոդվածով հստակեցվեց նաև ռուս-պարսկական սահմանի մնացած հատվածը՝ Բաբա-Ղերմեզից մինչև Աֆղանստան: 1895թ. մարտին Մեծ Բրիտանիան և Ռուսաստանը միմյանց միջև փոխանակվեցին նաև Պամիրում ազդեցության գոտիների վերաբերյալ նուսաներով, ըստ որի՝ Ռուսաստանի և Աֆղանստանի միջև սահմանը

հաստատվեց Փանջա գետով⁶¹: Այդպիսով, Իրանն ու Ռուսաստանը սահմանակից դարձան ոչ միայն Կովկասում, այլև Կասպից ծովի արևելյան շրջաններում: Ռուս-իրանական քրային և ցամաքային սահմանն ուներ մոտ 2,5 հազար կմ երկարություն: Այն անցնում էր Կասպից ծովից արևմուտք՝ Արաքսի երկայնքով, Մուղանի տափաստանով դեպի Թալիշյան լեռներ, իսկ Կասպից ծովից արևելք՝ Ասրեկ գետով և Թուրքմենախորասանյան լեռներով⁶²:

Ռուս-իրանական սահմանագաղտման ընթացքում հաշվի էկին տևելով սահմանամերձ շրջաններում ապրող բնակչության էթնոկրոնական և կենսակերպային առանձնատկությունները: Առանձին ազգություններ և էթնիկ միավորներ ներկայացնող բնակչությունը հայտնվեց սահմանի տարբեր կողմերում, ինչը բարենպաստ ազդեցություն չունեցավ նրանց քաղաքական, տնտեսական և մշակութային զարգացման վրա⁶³:

Ռուսաստանի տնտեսական և քաղաքական շահերից էր բխում Իրանի ամբողջականության պահպանումը: Տնտեսապես և ռազմաքաղաքական առումով թույլ Իրանը վերածվեց միջանկյալ գոտու՝ նվազեցնելով շփման եզրերը ու տարածքային սահմանակցությունը բրիտանական Հնդկաստանի, Օսմանյան կայսրության և Ռուսաստանի միջև: Ռուսաստանին ձեռնտու էր Իրանի հետ դրացիական հարաբերությունների պահպանումը: Նախ այն ապահովելու էր ռուս-իրանական սահմանի անվտանգությունը՝ ազատելով սահմանագծին մեծաքանակ զոքք կենտրոնացնելու անհարաժեշտությունից, ապա ակտիվացնելով իր ռազմաքաղաքական և տնտեսական ներկայությունն Իրանում՝ Ռուսաստանը մտադիր էր շահական կառավարությունից ստանալ այնպիսի մենաշնորհային իրավունքներ, որոնցից օգտվում էր Մեծ Բրիտանիան, ինչը հնարավորություն էր տալու ունենալ կախյալ վիճակում հարակից պետություն, որի կառավարող վերնախավի քաղաքականությունը համաձայնեցվելու էր ռուսական շահերի հետ:

⁶⁰Сборник договоров России с другими государствами 1856-1917 гг., под редакцией Е.А. Адамова, М., 1952, с. 284-286.

⁶¹Кузнецова Л.М., Россия и Иран, (XIX-начало XX в.), М., 2010, с. 94-95.

⁶²Նույն տեղում:

2. Ռուսական կայսրության առևտրատնտեսական շահերն Իրանում

XIX դարի վերջին Իրանն ապրում էր խորը սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական ճգնաժամ. վտանգված էր երկրի ռազմական համակարգը և վարչական կայունությունը: Նման պայմաններում, դաշարական կառավարությունը գրեթե ամբողջովին կորցնելով քաղաքական և տնտեսական ինքնուրույնությունը, փորձում էր իշխանությունը պահել՝ խուսանավելով երկրում առկա անզոր-ռուսական մրցակցության և ներքին հակասությունների միջև⁶⁴:

Իրանի միջնադարյան քաղաքական և կիսաավտոտական կարգը, խոշոր ավատատերերի անջատողական ձգտումները, անձի և գույքի անապահովությունը, օտարերկրյա տերությունների միջամտությունը ներքին խնդիրների բավականին լուրջ խոչընդոտներ էին, որոնք արգելակում էին այդ երկրի բնականոն զարգացումը: Իրանցիների էթնոդավանական, ցեղային, լեզվական և աշխարհագրական մասնատվածությունը, նահապետական-տոհմատիրական հարաբերությունների մակարդակում գտնվող թշվառ և կիսաթշվառ ցեղերի առկայությունը խոչընդոտում էին երկրի կենտրոնացմանը և ազգային համախմբմանը⁶⁵: XX դարասկզբին ցեղերի առաջնորդները դեռևս շարունակում էին կարևոր դերակատարում ունենալ պետության կառավարման համակարգում, ինչը մեծապես կապված էր տնտեսությունում և բանակում նրանց զբաղեցրած դիրքերով: Չնայած որոշ բարեփոխումների և պետական ապարատի եվրոպականացման առանձին փորձերի՝ Իրանը մնում էր ազդարային թերզարգացած երկիր, որի տնտեսության բնորոշ գծերից էր թույլ զարգացած ազգային կապիտալը:

Օտարերկրյա տնտեսական ու քաղաքական ներթափանցման արդյունքում չկորցնելով դե-յուրե անկախությունը՝ Իրանը դե-ֆակտո

վերածվեց կիսանկախ պետության՝ դառնալով Ռուսաստանի և Մեծ Բրիտանիայի համար ինչպես էժան հումքի, գյուղատնտեսական բնամթերքի արտահանման շուկա, այնպես էլ այդ երկրների արդյունաբերական ապրանքների խոշոր սպառող: Օտարերկրյա կապիտալի ներթափանցման արդյունքում իրանական տնտեսությունը ներթափանցվեց համաշխարհային կապիտալիստական շուկա⁶⁶: Ճամաշխարհային շուկայում Իրանի գյուղատնտեսական բնամթերքի նկատմամբ բարձր պահանջարկը և արդյունաբերական կապիտալի բացակայությունն ի վերջո հանգեցրեց առևտրական (նատկապես վաշխատուական) ազատ կապիտալի կուտակմանը բարձր պաշտոնյաների, հոգևորականության, առևտրային բուրժուազիայի շրջանում, որը հիմնականում ուղղվում էր հողերի ձեռք բերմանը, ինչի արդյունքում արդեն XIX դարի վերջին հողատիրության մեջ հետզհետե մեծ ծավալ էր ստանում մասնավոր սեփականությունը⁶⁷:

Օտարերկրյա տերությունների հետ առևտրաշրջանառության աճի տևակերին զուգընթաց փոփոխության էր ենթարկվում նաև Իրան արտահանվող և ներմուծվող ապրանքատեսակների անվանացանկը: Իրանական գյուղատնտեսության անցավ արտաքին շուկայում բարձր պահանջարկ ունեցող գյուղատնտեսական կուլտուրաների մշակմանը (բամբակ, բրինձ, ափիոն, ծխախոտ և այլն)⁶⁸:

Օտարերկրյա մրցակցությանը չդիմացող արդյունաբերության մեջ կապիտալների հազվադեպ ներդրումները դասապարտված էին անհաջողության: Մաղմուսյին ձևավորման փուլում գտնվող տնտեսության այս բնագավառը չէր կարող մրցակցել Ռուսաստանից և Մեծ Բրիտանիայից ներմուծվող արդյունաբերական ավելի էժան և որակ-

⁶⁴ Abrahamian Er., A History of Modern Iran, Cambridge University Press, 2008, pp. 31-33, Abbas Amanat, Pivot of the Universe, Nasir-Al-Din Qajar and the Iranian Monarchy, 1831-1896, Los Angeles, Berkeley, Oxford, p. 417.

⁶⁵ Sh. u Lambton A., Qajar Persia, pp. 14-32, 46-47:

⁶⁶ محمد تقی اسان الملک سپهر، تاریخ ایران، جلد سوم تهران، ص. 1148-1151.

Lambton A., Qajar Persia, pp. 48-49; Арбабджон З., Иран. Власть, реформы, революции (XIX-XX вв.), М., 1991, с. 7-26.

⁶⁷ Гореликов С., Иран. Экономико-географическая характеристика, М., 1961, с. 151-152, Годс Реза М., Иран в XX веке. Политическая история, (перевод с английского Джюра И.М.), М., 1994, с. 25-27.

⁶⁸ Abrahamian Er., A History of Modern Iran, ևսլ. աշխ., էջ 23-24, Keddie R. Nikki, Iran, Religion, Politics & Society, Collected Essays, L., 1980, pp. 210-211:

յալ ապրանքների հետ: Չետևաբար ուժեղանում էր նաև իրանական երեքինի շուկայի կախվածությունն այդ տերություններից:

XIX դ. երկրորդ կեսից վիզոցների և համապատասխան մասնագետների բացակայության պայմաններում՝ դաջարական կառավարությունը տնտեսության ենթակառուցվածքների գործունեությունը կազմակերպելու և պետական գանձարանի բացասական հաշվեկշիռը լրացնելու նպատակով՝ տնտեսության տարբեր ոլորտներում ներդրումային մենաշնորհային իրավունքներ սկսեց տրամադրել օտարերկրյա տերություններին:

Նասր էդ-Ղին շահի օրոք (1848-1896 թթ.) օտարերկրյա տերություններին տրամադրվող մենաշնորհային իրավունքները մեծ թափ ստացան⁶⁶: Այդ գործընթացը շարունակվեց նաև XX դ. սկզբին: Նշենք, որ մենաշնորհային ներդրումներն (հեռագրային գծեր, բակեր, ճանապարհների կառուցում և այլն) ինքնին տնտեսական և քաղաքական սպասնայիք չէին ներկայացնում երկրում բարենորոգումներ անցկացնելու ճանապարհին, եթե իշխանության զույն կանգնած շահը և համայնի իշխող վերնախավը, ինչպես նաև շիա բարձրաստիճան բազմաբանությունը ավելի նախանձախելիք լինեին իրենց երկրի բարեկեցության և զարգացման հարցում: Նրանց մեծ մասն առաջնորդվելով անձնական շահերով՝ կաշառքի դիմաց պատրաստ էին օտարերկրացիներին գործնականում տրամադրել այնպիսի արտոնություններ և իրավունքներ, որոնք վտանգում էին պետության կարևորագույն ոլորտների լիարժեք ձևավորման հնարավորությունները: Անիրավաճախար պայմանագրեր կնքելով օտարերկրյա տերությունների, մասնավորապես Ռուսաստանի և Մեծ Բրիտանիայի հետ, իրանական կառավարությունն աստիճանաբար կորցրեց նաև ինքնուրույն քաղաքական որոշումներ կայացնելու իրավունքները:

Անցնելով Ռուսաստանի՝ Իրանում տնտեսական քաղաքականության հարցին՝ հարկ է նշել, որ այն ընդհանուր առմամբ կապված էր XIX դ. 60-ական թթ.-ից կայսրության ներսում անցկացվող

տնտեսության արդիականացման քաղաքականության հետ, որի գաղափարական հիմքում սպառողական և հումքային նոր շուկաների կիսճանում էր: Ռուսական առևտրաարդյունաբերական շրջանների համար Իրանը պետք ծառայեր որպես ապրանքահումքային կցորդ և այդ երկիր տնտեսական ներթափանցումն ակտիվացնելու հարցում ռուսական իշխանությունները որդեգրեցին պետության անմիջական հովանավորության և վերահսկողության ռազմավարությունը: Ցարական կառավարությունը գտնում էր, որ Ռուսաստանի արդյունաբերական աճը, վաղ թե ուշ երան կդարձնի ավելի սրցունակ, ուստի անհապաղ օտարերկրյա կապիտալի հաշվին (խոսքը հատկապես Ֆրանսիայից վերցրած արտաքին փոխառությունների մասին էր), անհրաժեշտ էր առաջատար դիրքեր գրադեցնել սահմանակից ասիական պետությունների շուկաներում⁶⁷:

1892 թ. «Հարավ-արևմտյան երկաթուղիների» կառավարիչ Մ.Յ. Վլատեն ֆինանսների նախարարի պաշտոնը զբաղեցնելուց անմիջապես հետո ձեռնամուխ եղավ Իրանում ռուսական քաղաքական և տնտեսական հարցերին վերաբերող» Հատուկ խորհրդակցության ստեղծմանը, որին անդամակցում էին պետական գերատեսչությունների ներկայացուցիչները⁶⁸: 1900 թ. Նիկոլայ Բ-ը՝ ի դեմս Վլատենի, լայն իրավասություններ սահմանեց Ֆինանսների նախարարության համար: Կառավարության աստիճանակարգում երկրի երեքին և արտաքին գործերի նախարարների կողքին, արտոնյալ կարգավիճակ զբաղեցնելով՝ ֆինանսների նախարարը կարևոր դերակատարում ձեռք բերեց նաև երկրի արտաքին քաղաքականության բնագավառում⁶⁹:

⁶⁶Ананин Б., Гангли Р., Дубенцов Б., Потолов С., Крижис самодержавия в России 1895-1917, Ленинград, 1984, с. 34-37.

⁶⁷История внешней политики России конец XIX-начало XX века, (от русско-французского союза до Октябрьской революции), ред. Коллектив Емец А., Игнатьев А., Тютюкин С., М., 1997, с. 122.

⁶⁸Peter Waldron, State finances, The Cambridge History of Russia, Imperial Russia, 1689-1917, vol.II, Ed. By Dominic Lieven, London School of Economics and Political Science, Cambridge University Press, 2006, pp. 468-470, Ананин Б., Гангли Р., Дубенцов Б., Նշվ. աշխ., էջ 35-38:

Օտարերկրյա պետություններից Մեծ Բրիտանիան առաջինն էր սկսել կապիտալներ արտահանել Իրան և ձեռք բերել մենաշնորհային իրավունքներ: XIX դարավերջին Ռուսաստանը Մեծ Բրիտանիայի օրինակով Իրանի տնտեսության տարբեր ենթակառուցվածքներում մենաշնորհների և այլ տնտեսական գործիքների միջոցով հաստատվելու քայլեր էր սկսել ձեռնարկել⁷⁵: Ռուսական կառավարության անմիջական հովանավորությամբ և վերահսկողությամբ մշակված ռազմավարության մեջ կարևորագույն դերը վերապահված էր իրանական տնտեսության ենթակառուցվածքներում ներդրումների, արտաքին փոխառությունների, մենաշնորհային, մաքսային, հարկային պայմանագրերի միջոցով շարունակական ներթափանցման հայեցակարգին: Ռուսական իշխանությունների կողմից այն դիտվում էր որպես Իրանի հետ առևտրատնտեսական հարաբերություններն ընդլայնելու և Մեծ Բրիտանիային հակազդելու ամենարդյունավետ միջոց:

Ստորև ներկայացված են տնտեսական այն ուղղությունները, որոնցով պայմանավորվեց Ռուսական կայսրության տնտեսական և քաղաքական ներթափանցումն Իրան:

ա) Մենաշնորհային ներդրումներ

1860-ական թթ. սկսած՝ Ռուսաստանը փորձեց Մեծ Բրիտանիայի հետ մրցակցել Իրանի հեռագրային ոլորտում⁷⁶: 1860 թ. Ռուսաստանն իր հեռագրային ցանցին էր միացրել Թեհրան-Թավրիզ գիծը, որը հետագայում ընդլայնվեց մինչև Սպահան: 1879 թ. ռուս գործարարները ձեռք բերեցին մենաշնորհային իրավունք Իրանի հյուսիսում՝ Աստարադ և Չիքիշյար քաղաքների միջև հեռագրային գծի կառուցման համար⁷⁷:

1893 թ. Ռուսաստանի վերահսկողության տակ անցավ Աստարայի հեռագրային գիծը: Ռուսական իշխանություններն Իրանում հեռագրային գծերի կառուցման նկատմամբ առանձնակի հեռա-

բրբրություն սկսեցին դրսևորել XX դ. սկզբին: 1907 թ. ռուսական կառավարությունը որոշում կայացրեց Իրանում հեռագրային գծերի կառուցումը իրականացնել սեփական միջոցների հաշվին: Մինչև 1907 թ. Ռուսաստանին էր պատկանում նաև Մեշհեդ-Միսթան հեռագրային գիծը⁷⁸: Ռուսական հեռագրային գործակալները աշխատում էին նաև Ուրմիա, Թավրիզ, Ռեշտ, Թեհրան, Աստարադ, Քաշան, Քերման և այլ քաղաքներում անցվածքների կողմից շահագործվող հեռագրային կայաններում⁷⁹:

1873 թ. հայազգի ռուսահպատակ խոշոր դրամատեր Ստեփան Լիանոզովը, Թեհրանի տնտեսական առաքելության շաղկուխյամբ, իրանական կառավարությունից 20 տարի ժամկետով ստացավ Կասպից ծովի հարավային հատվածում և նրա մեջ թափվող բոլոր գետերի ձկնորսական տեղամասերում (Ասթարա գետից մինչև Աթրեկ գետն ընկած հատվածում) ձկան որս կազմակերպելու իրավունք⁸⁰: Չեռնարկությունը գտնվում էր ցարական կառավարության հաստիկ հովանավորության ներքո և համարվում էր ժամանակակից տարվարումներով հագեցած Իրանի խոշորագույն արդյունաբերական ձեռնարկություններից մեկը, որտեղ իրանցի աշխատակիցների մշտական թիվը հասնում էր 4 հազարի, իսկ ռուսահպատակներինը՝ 700-ի⁸¹:

1889 թ. Լազար Պոլյակովը հիմնադրեց «Պարսկաստանի և Կենտրոնական Ասիայի արդյունաբերական և առևտրական ընկերությունը», որի մասնաձյուղերը գործում էին Թեհրանում, Ռեշտում, Մեշհեդում և այլ խոշոր քաղաքներում: 1890 թ. նա շահից ստացավ նաև 75 տարի ժամկետով ողջ Իրանի տարածքում ապահովագրական

⁷⁵ История внешней политики России конец XIX-начала XX века, т.2, с.121-122:

⁷⁶ Իրանի հեռագրային ոլորտի մասին տե՛ս The Economic History of Iran 1800-1914, Edited by Ch. Issawi, Chicago and London, 1971, pp.153-154.

⁷⁷ Кулагина Л., Россия и Иран (XIX- начало XX в.), т.2, с.131-132.

⁷⁶ Մաշիազ-Աստարաբարդ (Միսթան) հեռագրային գիծը կառուցվեց 1902 թ.: Այս գիծը 1907 թ. օգոստոսին կնքված Իրանը ազդեցության գոտիների բաժանադր մասին ռուս-անգլիական համաձայնագրից հետո, ռուսական իշխանությունները գիշացին Մեծ Բրիտանիային՝ վախարեղ տասնավյուլ Մեշհեդ-Թեհրան հեռագրային գիծը: АВРИИ, ф. "Персидский стол." оп. 488, л. 2293, л. 85.

⁷⁷ Кулагина Л., Россия и Иран (XIX- начало XX в.), т.2, с.132:

⁷⁸ 1893թ. մենաշնորհի ժամկետն ըրանադրան պես այն երկարաձգվեց մինչև 1925թ.: Новая История Ирана, Христианна, М., 1988, с. 144-145.

⁷⁹ Բայրություն Վ., Իրանի պատմություն, տ.2, ս.147, հ.492:

և տրանսպորտային գործի կազմակերպման մենաշնորհային իրավունքը, որի հիման վրա ստեղծվեց «Իրանական ապահովագրական և տրանսպորտային ընկերությունը»⁸⁰: Այս մենաշնորհը նաև Իրանի ողջ տարածքում խճուղային ճանապարհներ կառուցելու լայն հնարավորություններ էր ընձեռում: Ընկերությունը վարկեր տրամադրելու իրավունք ուներ և ազատվում էր հարկերից⁸¹: «Իրանական ապահովագրական և տրանսպորտային ընկերությունը» կազմակերպեց Կասպից ծովով Իրանի և Ռուսաստանի միջև շոգենավային հաղորդակցություն հիմնելով «Կովկաս և Մերկուրի», «Նադեժդա», «Արևելյան ընկերություն» և այլ ընկերություններ, որոնք հետագայում միավորվելով կազմեցին «Պարսկական տրանսպորտային բյուրոն»: 1902 թ. ընկերությունում առաջացած ֆինանսական ճգնաժամի հետևանքով Ռուսաստանի ֆինանսների նախարար Ս.Յ. Վիտտեի առաջարկով կազմակերպությունն իր բաժնետոմսերը զիջեց պետությանը⁸²:

Իրանում Ռուսաստանի ֆինանսատնտեսական և քաղաքական շահերի ամրապնդման ամենաարդյունավետ գործիքը Պարսկաստանի Հաշվավարկային բանկն էր (*Учечно-судный банк Персии*), որի ստեղծման հիմնական նպատակն անգլիացիների հիմնադրած Իրանի Ծախիշահական բանկի (*The Imperial bank of Persia*) գործունեությանը հակազդելն էր⁸³: 1890 թ. ռուս գործարար Յակով Պոլյակովը Նասեր էդ-Ղին շահից ստացել էր Իրանում 75 տարի ժամկետով բանկ հիմնադրելու մասին մենաշնորհային իրավունք: Պայմանագրի համաձայն՝ բանկն իրավունք ուներ Իրանի ողջ տարածքում վարկային գործարքներ իրականացնել արժեթղթերի, պարտատոմսերի և շարժական գույքի գրավադրման դիմաց, ինչպես նաև կազմակերպել

անուղղներ⁸⁴: 1891 թ. հիմնադրված Պոլյակովի բանկը գոյատևեց ընդամենը երեք տարի: Գիտակցելով և կարևորելով այդ կազմակերպության տնտեսական և քաղաքական նշանակությունը՝ 1894 թ. ապրիլի Ս. Վիտտեի նախաձեռնությամբ բանկը ևս գնվեց Ռուսաստանի Ֆինանսների նախարարության կողմից և անցավ Ռուսաստանի Պետական բանկի վերահսկողության տակ⁸⁵:

Վերակազմավորված բանկը նշանավորեց Իրանում Ռուսական կայսրության քաղաքականության որակական նոր փուլ⁸⁶: Թեև բանկը համագործակցում էր Իրանում Ռուսաստանի դեսպանատան և հյուպատոսությունների հետ, սակայն գործնականում բացառապես անկախ մարմին էր և ենթարկվում էր Ռուսաստանի ֆինանսների նախարարին, իսկ նրա ղեկավարը համարվում էր նախարարի գործակալը⁸⁷: 1895 թ. սկսած՝ Հաշվավարկային բանկի միջոցով ռուսական իշխանությունները սկսեցին իրականացնել ռուս-իրանական անտրական և ֆինանսական գրեթե բոլոր գործարքները: Աշխատանքը մեկնարկելով 1890 թ. արդեն 1900 թ. բանկը պետական հովանավորության շնորհիվ՝ իր գործունեության սահմանները ընդլայնեց ոչ միայն մայրաքաղաքում, այլև ներկայացուցչական կենտրոններ հիմնեց

⁸⁰ Новая история Ирана, Христоматия, с. 147, Кулагина Л. М., Россия и Иран, Էջվ. աշխ., էջ 144-146:

⁸¹ Кулагина Л. М., Россия и Иран, Էջվ. աշխ., էջ 147:

⁸² Анянич Б. В., Российское самодержавие и вывоз капиталов 1895-1914 гг., (по материалам Учено-судного банка Персии), Л., 1975, с. 73-74.

⁸³ Տե՛ս և Кулагина Л., Из истории закабаления Ирана английским империализмом (Шихиншахский банк в последнее десятилетие XIX в.), Краткие сообщения Института Востоковедения, М., XIX, 1956, с. 5-7.

⁸⁴ Եթե սկզբնական շրջանում բանկը վարկեր էր տրամադրում միայն շարժական գույքի դիմաց, ապա հետագայում լիազորություններ ստացավ գրավի դիմաց ընդունել նաև անշարժ գույք, որի արդյունքում Իրանի հյուսիսային նահանգների ընդարձակ հողատարածքներ անցան նրա ձեռքը: Թեև շարիաթով արգելվում էր օտար հպատակների նախաձեռնությամբ գույք ունենալ Իրանում, այդուհանդերձ Հաշվավարկային բանկը ստարտեսակ միջոցներով օրտնայում էր նաև ռուս գործարարների և Իրանի հյուսիսային շրջաններում հողատարածքներ ձեռք բերելու հարցում: Анянич Б. В., Российское самодержавие и вывоз капиталов 1895, Էջվ. աշխ., էջ 15:

⁸⁵ The Economic History of Iran 1800-1914, Էջվ. աշխ., էջ 139.

⁸⁶ Պարսկաստանի Հաշվավարկային բանկը ի սկզբանե կազմված չի եղել օտարերկրյա և մտանավոր կապիտալի հետ և ֆինանսավորվում էր բացառապես Ռուսաստանի պետական գանձարանի և Պետական բանկի կողմից: Այն գործել է մինչև 1917թ.: The Russian economy and banking system, Boris Ananich, The Cambridge History of Russia, Imperial Russia, 1689-1917, vol.II, Ed. By Dominic Lieven, Cambridge University Press, 2006, p. 405.

⁸⁷ Russian Affairs, Geoffrey Drage, New York E.P. Dutton & CO., London: John Murray, 1904, p. 532.

տնտեսական կարևոր նշանակություն ունեցող կենտրոններում՝ Թավրիզում, Ռեշտում, Մեշհերում, Էնգելիում, Ուրմիայում, Լասրաթաբադում, Ղազվինում, Մպահանում: Համապատասխան մասնաճյուղեր հիմնվեցին նաև Բաքվում, Մոսկվայում, Լոնդոն և Աստրախանում⁶⁶:

Ռուսական կառավարությունը բանկի առաջ Իրանից անգլիական ապրանքատեսակները դուրս մղելու, տեղական շուկան գրավելու խնդիր դրեց: Այդ քաղաքականության արդյունքում (1895-1900 թթ.) Ռուսաստանն առաջատար և մենաշնորհային դիրքեր զբաղեցրեց հյուսիսային նահանգներում:

1903 թ. Ռուսաստանում կրկին պետական մակարդակի վրա բարձրացվեց Իրանում ֆինանսատնտեսական քաղաքականության հետագա ընդլայնման հարցը: Թեև 1903 թ. տնտեսական ծրագիրն իր բովանդակությամբ առանձնապես չէր տարբերվում 1895 թ. մտտեցումներից, սակայն այս անգամ խոսքը պետական կապիտալների հաշվին ընդլայնման ավելի մեծ չափերի մասին էր և այդ քաղաքականության որոշիչ դերակատարումը ցարական իշխանությունը նախատեսում էր իրականացնել Պարսկաստանի Հաշվավարկային բանկի միջոցով: 1903 թ. փետրվարին Ռուսաստանի Ֆինանսների կոմիտեն Հաշվավարկային բանկի վերականգնվելուց մասին որոշում ընդունեց, ըստ որի՝ բանկը Ռուսաստանի Պետական բանկի ենթակայությունից անցավ Պետական գանձարանի վերահսկողության ներքո⁶⁷: 1903 թ. բանկն իր ձեռքում կենտրոնացրեց Իրան արտահանվող ռուսական ապրանքների գրեթե բոլոր գործարքները՝ իր վրա վերցնելով ռուս արդյունաբերողների և իրանցի վաճառականների միջև միջնորդությունը: Այն նպաստավոր վարկեր էր տրամադրում նաև ռուսահպատակ և իրանցի առևտրականներին: Ռուս-իրանական առևտրաշրջանառությունում բանկի մենաշնորհային գոր-

ծուներության մասին են վկայում պատվերների արժեքների ցուցանիշները, որոնք 1901թ. 900 հազ. ռուբլուց 1903 թ. հասան 7 141 ռուբլու⁶⁸:

Այսպիսով, ռուսական կառավարությունը աստիճանաբար իր ձեռքում սկսեց կենտրոնացնել իրանական կառավարության կողմից ռուսահպատակ մասնավոր ձեռնարկատերերին տրամադրված մենաշնորհային իրավունքները՝ վերահսկողություն իրականացնելով իրանական տնտեսության մի շարք բնագավառների ֆինանսատնտեսական գործընթացների նկատմամբ:

բ) Ֆինանսական ներքրումներ

Եվրոպական ճանապարհորդության մեկնելու և գանձարանի պակասորդը լրացնելու նպատակով՝ Լասր էդ-Պին շահի կառավարության կողմից վերցրած մի շարք բրիտանական վարկերի արդյունքում՝ շահական գանձարանը պարտքային կախվածության մեջ էր հայտնվել Մեծ Բրիտանիայից⁶⁹: Լասր էդ-Պին շահի բռնապետական կառավարման շրջանն իր ավարտին հասավ, երբ 1896 թ. գաղտնի կրոնական կազմակերպության անդամ, սեանկացած վաճառական, միրզա Ռեզա Քերմանին սպանեց նրան⁷⁰: 1896 թ. գանձարանը Մոզաֆթար էդ-Պին շահի (1896-1906 թթ.) կառավարման շրջանում օտարերկրյա փոխառությունները, ըստ էության, դարձան իրանական ֆինանսական ոլորտի գրեթե միակ եկամտի աղբյուրը: Նրա օրոք անցկացվող հասարակական հավանություն չվայելող տնտեսական քաղաքականությունը էլ ավելի արագացրեց դաջարական վարչակարգի անկումը⁷¹:

Իրանական կառավարությանը վարկավորելու գործում Ռուսաստանը մրցակցության մեջ մտավ Մեծ Բրիտանիայի հետ: Իրանում Ռուսաստանի տնտեսական և քաղաքական գերակայության հաստատման համար կարևոր դարձան ցարական պետական գան-

⁶⁶ The Economic History of Iran 1800-1914, հշվ. աշխ., էջ 360.

⁶⁷ Տ. և Ա. Կանայե Բ. Բ., Российское самозарвание и вывоз капиталов, հշվ. աշխ., էջ 52-56:

⁶⁸ Առյու տեղում, էջ 55-56:

⁶⁹ محمد تقی لسان الملك سپهر، تاريخ التواريخ، تاريخ قاجاریه، جلد سوم، ص ۷۲۴-۷۱۰، Chirol V., The Middle Eastern Question or some Political Problems of Indian Defence, L., 1903, p. 51; Geoffrey Drage, հշվ. աշխ., էջ 528:

⁷⁰ دکتر عبدالمحسن زرین کوب، روزگار، تاریخ ایران از اغاز تا سقوط سلطنت پهلوی، ص ۷۱۰:

⁷¹ Abrahamian Er., Iran between Two Revolutions, New Jersey, 1982, p. 74.

ձարանից դաջարական կառավարությանը և սեռակացման եզրին գտնվող արքունիքին տրամադրվող դրամական հատկացումները փոխառությունների տեսքով:

1895-96 թթ. ընթացքում Հաշվավարկային բանկն իրանական կառավարությանը տրամադրեց կանխավճարային կարճաժամկետ վարկեր՝ շահական գանձապետարանի պարտավորանքների (բարաթ) դիմաց⁹⁴: 1898 թ. աշնանը բանկն իրանական կառավարությանը տրամադրեց ևս 1,5 մլն ռուբլի վարկ, որը սպասարկվելու էր Իրանի հյուսիսային մարզատների և Կասպից ծովում ձկնարդյունաբերության վարձավճարներից ստացվող եկամուտներով⁹⁵: Մակայն այդ գումարը ծախսվեց Մեծ Բրիտանիայից նախկինում վերցրած փոխառությունների մասնակի մարմանը, և շահական կառավարությունը ստիպված էր շարունակել գումարների հայթայթման գործընթացը:

1899 թ. իրանական կառավարությունը փոխառություն վերցնելու հարցով դիմեց անգլիացիներին և ֆրանսիացիներին: Շուտով առաջ եկավ Իրանին համատեղ 60 մլն ֆրանկ այժողոթյամբ փոխառություն տրամադրելու անգլո-ֆրանս-ռուսական մի նախագիծ, որը 1899 թ. գարնանը նախապես հաստատվեց ռուսական կառավարության կողմից⁹⁶: Մակայն նույն թվականի աշնանը համատեղ փոխառության վերաբերյալ բանակցությունները փակուղի մտան՝ մասամբ անգլո-ֆրանսիական քաղաքական մի շարք հակասությունների, մասամբ էլ՝ Աֆրիկայում Մեծ Բրիտանիայի ձեռնարկած լայնամասշտաբ ռազմական գործողությունների հետևանքով: Օգտվելով միջազգային ասպարեզում Մեծ Բրիտանիայի խռոնակ կացությունից՝ ցարական կառավարությունն առանձին փոխառություն տրամադրելու նպատակով՝ անցառ բանակցություններ սկսեց շահական կառավարության հետ: Այս առումով Ռուսաստանի կարևոր ձեռքբերումներից էր 1898 թ. նախկին վարչապետ՝ Ալի Ասղար Ամին օս-

Մալյանեի սարդ-ազամի (վարչապետ) պաշտոնում վերահաստատվելու հանգամանք⁹⁷, որով չեզոքացվեցին Շահնշահական բանկի և իրանական կառավարության միջև անգլիական փոխառություն կազմակերպելու միջոցառումները: Ամին օս-Մալյանեն ջանքերի շնորհիվ 1899 թ. վերջին ամիսներին Թեհրանում և Մ. Պետերբուրգում ընթացող բանակցությունների արդյունքում, 1900 թ. հունվարի 29-ին Հաշվավարկային բանկի և շահական կառավարության միջև ստորագրվեց պայմանագիր, որով Ռուսաստանը 75 տարի ժամկետով տարեկան 5% անկասողությամբ Իրանին տրամադրեց 22,5 մլն գումար փոխառություն: Փոխառությունը երաշխավորում էր իրանական մաքսակետերից (բացառությամբ Ֆարսի և Պարսից ծոցի նավահանգիստների մաքսակետերի) ստացվող եկամուտներով⁹⁸:

Ուշագրավ է նշել, որ պետության մաքսային ոլորտում բարեփոխումներ անցկացնելու նպատակով, շահական կառավարությունը Ռուսաստանի միջամտությամբ, մաքսային ոլորտի ղեկավարությունը հանձնեց ռուսական դրածո Բելգիացի Ջոզեֆ Նաուսին: Արդյունքում, բելգիական անձնակազմի 30 անդամներ վերահսկողություն սահմանեցին իրանական մաքսատների վրա⁹⁹: Դա չափազանց կարևոր քայլ էր, որը նպաստակ էր հետապնդում ապահովելու ռուսական փոխառությունների երաշխիք հանդիսացող մաքսային եկամուտները¹⁰⁰: Մինչև տվյալ փոխառության մարումն իրանական կառավարությունն իրավասու չէր առանց Ռուսաստանի համաձայնու-

⁹⁴ انانيمى ب. ب., روسيىكيزه ساموديرجايان و بيمواز كاشيتلاو، ليد، واطي، էջ 18-19:

⁹⁵ Երջինս խիստ ռուսամետ դիրքորոշում էր որդեգրել դեռևս Ասար Էլ-Ղինի կառավարման վերջին տարիներին բրիտանական առաքելության հետ ունեցած մի շարք տարաձայնությունների պատճառով, որոնք առնչվում էին 1891 թ. շահի կողմից բրիտանական հպատակին ծխախոտային մենաշնորհ տրամադրելու և պետիտետ 1892 թ. Բրանի բարձրաստիճան հոգևորականության և Ռուսաստանի ճնշումների տակ այդ մենաշնորհը չեղյալ հայտարարելու հետ:

⁹⁶ Справка о задолженности персидского правительства России, Si u աշխատանքի «Հավելված» բաժնում, Հավելված 1, արդյունք՝ АВРИ, ф. 144, «Персидский стол», от. 488, л. 4021, ч. 2, л. 240-247:

⁹⁷ Geoffrey Drage, Եզվ, աշխ., էջ 533:

¹⁰⁰ Keddie Nikki R., Yann Richard, Roots of Revolution: An Interpretive History of Modern Iran. New Haven, Yale University Press, 1981, p. 70.

⁹⁴ Ананимы Б. В., Российское самодержавие и вывоз капиталов, Եզվ, աշխ., էջ 18-19:

⁹⁵ Նույն տեղում:

⁹⁶ Kagarlitsky B., նյվ, աշխ., էջ 236; Marvin L. Entner, Russo-Persian Commercial relations, 1828-1914, University of Florida Monographs, Social Sciences, University of Florida Press, Gainesville, No. 28, 1965, Florida, p. 47.

թյան արտասահմանում երկարամյակն արտաքին փոխառություններ կնքել, այն պետք է մարեր նախկինում արված բոլոր պարտքերը, ինչպես նաև իրավունք չուներ իջեցնելու փոխառության երաշխիք հանդիսացող մաքսավճարների սակագները¹⁰¹: Փոխառություններ տրամադրելուև գուզընթաց ռուսական իշխանություններն Իրանում ձեռք էին բերում տարատեսակ մենաշնորհային իրավունքներ:

1901 թ. շահական գանձարանը նորից հայտնվեց սեահեկցման շեմին: Նույն թվականի գարնանը Ամլին օս-Սալթանեն բանակցություններ սկսեց վարել Թեհրանում բրիտանական և ռուսական առաքելությունների և բանկերի ղեկավարների հետ: Իրանին 10 մլն ռուբլի փոխառություն տրամադրելու դիմաց 1901 թ. սեպտեմբրին ռուսական կառավարությունն առաջադրեց հետևյալ սկզբունքային պայմանները. 1) ռուս-իրանական առևտրային (մաքսային) նոր պայմանագրի կնքում, 2) իրանական գանձապետարանի վրա Շահնշահական բանկի ազդեցության սահմանափակում, 3) շահի կողմից Թավրիզ-Նագվախ-Թեհրան խճուղային ճանապարհի և Կասպից ծովից Պարսից ծոց նավթային խողովակաշարի կառուցման համար մենաշնորհային իրավունքների տրամադրում: Նշված նավթային խողովակաշարի ռուսական կողմի առաջարկը բարդ խոչընդոտ դարձավ փոխառության վերաբերյալ ռուս-իրանական շուքը մեկ տարի ընթացող բանակցություններում: Խնդիրն այն էր, որ ցարական կառավարության սուր դժգոհության էր արժանացել 1901 թ. մայիսի 28-ին շահի կողմից անգլոհայտատու Ուլիխամ Նուկա դ'Արսիսին Իրանի նավթային պաշարները շահագործելու վերաբերյալ տրամադրված մենաշնորհը: Ռուսաստանի նավթարդյունահանողները մտավախություն ունեին, որ բրիտանական այս ձեռնարկը մոտ ապագայում կսահմանափակի իրանական շուկայում ռուսական նավթային գործունեության մենաշնորհային արտոնությունները: Հետևաբար, իրանական հերթական փոխառության շրջանակներում ֆինանսների նախարարը իրատեսական էր համարում դեռևս 1884 թ. հայտնի ռուս ինժեներ Ս. Պալաշ-

կովսկու կողմից առաջարկվող՝ կովկասյան սահմանից Պարսից ծոց նավթանուղի կառուցման նախագիծը:

Քարվի նավթաշխարհի ներկայացուցիչները հետաքրքրված չէին Իրանի նավթային պաշարների շահագործման հարցում, ավելին՝ երանք խուսափում էին միջինարևելյան շուկայում իրանական նավթի հնարավոր մրցակցությունից, քանի որ XIX դ. 70-ական թվականներից սկսած հենց ռուսական նավթն էր, որ իր մտոչելություն շնորհիվ Իրանում հաստատուն եկամտաբերություն էր ապահովում¹⁰²: Հնդկաստան և մերձավորարևելյան երկրներ նավթ արտահանելու ռուսական հեռանկարները իրանական կառավարությանը կանգնեցրին բարդ երկընտրանքի առաջ: Բացի այն, որ հերթական փոխառությունը կուժեղացներ Իրանի քաղաքական և տնտեսական կախվածությունը Ռուսաստանից, շահական կառավարությունը սախլված կլիներ խախտել դ'Արսիսին շնորհված նավթային մենաշնորհ պայմանները, ինչը հղի էր Մեծ Բրիտանիային կողմից գործընթացի վրա ինքնուրույն կերպով ներագրելու բարոյություններով¹⁰³:

1901 թ. նոյեմբերի 12-ին Թեհրանի գանձապետարանի ղեկավար անգլիացի Մակմիլանին պաշտոնից հեռացնելու և մաքսային բոլոր վճարները Հաշվավարկային բանկի միջոցով կատարելու իրանական կառավարության պարտավորության դիմաց, Ռուսաստանը որպես կանխավճար շահին տրամադրեց 1 մլն ռուբլու վարկ¹⁰⁴: Բրիտանացի դիվանագետները քաջ գիտակցելով նշված մենաշնորհի սահմանում արդյունավետ Ռուսաստանի կողմից քաղաքական և տնտեսական արտոնությունների ձեռքբերման հետևանքները՝ այն կանխելու ուղղությամբ կարուկ քայլեր սկսեցին ձեռնարկել: Փետրվարի 13-ին Ս. Պետերբուրգի բրիտանական առաքելության ղեկավար Չ. Սկոթն արտգործնախարար Վ. Ն. Լամադրֆին ներկայացրած հուշագրով բողոքարկեց ռուսական կողմի գործողությունները, որոնք

¹⁰¹ Geoffrey Drage, *Եզվ. աշխ.*, էջ 531, Аппингч Б. В., Российское самодержавие и вывоз капитала, *Եզվ. աշխ.*, էջ 25-26:

¹⁰² Considine J., Kerr W., *The Russian Oil Economy*, MA, USA, 2002, p. 18-19, Аппингч Б. В., Российское самодержавие и вывоз капитала, *Եզվ. աշխ.*, էջ 37-41:

¹⁰³ Аппингч Б. В., Российское самодержавие и вывоз капитала, *Եզվ. աշխ.*, էջ 37-41:

¹⁰⁴ Նույն տեղում:

խախտում էին դ'Արսիի մենաշնորհի վեցերորդ հոդվածը, ըստ որի՝ իրանական կառավարությունը պարտավորվել էր որևիցե այլ երկրի չտրամադրել դեպի երկրի հարավային գետեր և Պարսից ծոցի ավազան տանող խողովակաշար կառուցելու իրավունք: Թեև իրանում բրիտանական առաքելության ղեկավար Ա. Հարդինգը նույնպես ակտիվացրեց շահի վրա ճշումները՝ իրանական կառավարությանն առաջարկելով 100 000 ֆունտ ստեռլինգ վարկ: Դ'Արսի նույնպես պատրաստ էր շահին տրամադրել տարեկան 5%-ով 300 000 ֆունտ ստեռլինգ¹⁰⁵: Բրիտանական մասնավոր աղյուրներից իրանական կառավարությանը միջոցներ տրամադրելու հավանականությունը՝ Մ. Վիտտելին ստիպեց կառավարել կառավարությանն ստանալի մենաշնորհային պայմանագիրը: 1902 թ. մարտի 15-ին ցարական իշխանությունը խախտեց փոխառությունից իրանական կառավարությանը տրամադրեց 1 մլն ռուբլու վարկ, իսկ ապրիլի 2-ին թողարկվեց տարեկան 5% տոկոսադրույքով, 75 տարի ժամկետով 10 մլն ռուբլի ընդհանուր արժողությամբ փոխառություն՝ 1900թ. տրամադրված փոխառության պայմանագրի ընդհանուր դրույթների համաձայն¹⁰⁶:

Թեև ռուսական կառավարությունը բրիտանացիների ճնշումների արդյունքում ստիպված էղավ նահանջել իրանական նավթային ոլորտում մենաշնորհային դիրքեր զբաղեցնելու ծրագրերից, այնուամենայնիվ 1900-1902 թթ. ընթացքում շահին տրամադրված փոխառությունների արդյունքում Ռուսաստանին հաջողվեց ամբողջապես ֆինանսական կախվածության մեջ դնել իրանական կառավարությանը և գործնականում վերահսկողություն սահմանել Իրանի հյուսիսային մարսակետերի վրա:

գ) Ռուս-իրանական ապրանքաշրջանառությունը և անտրական հաշվեկշիռը

¹⁰⁵ Նույն տեղում:

¹⁰⁶ Справка о задолженности персидского правительства России, Се в «Исторический архив», 2011, № 1, с. 240-247:

Չնայած Թուրքմենչայի պայմանագրով ձեռք բերված առևտրային արտոնություններին և Իրանի հետ անմիջական հարևանությանը՝ մինչև XIX դարի 70-ական թթ. Ռուսաստանին չէր հաջողվում իրանական շուկայում տիրապետող դիրքեր հաստատել¹⁰⁷: Իրանի հյուսիսային նահանգներում առևտրաշրջանառությունը խթանելու նպատակով XIX դ. ընթացքում ռուսական իշխանությունները պարբերաբար արգելում էին Ռուսաստանի վրայով այլ պետությունների Իրանի հետ տարանցիկ առևտուրը: Այն որոշ ընդմիջումներով գոյատևեց 1820-1883 թթ.¹⁰⁸: 1883 թ. հունիսի 3-ին ռուսական կառավարությունը վերստին արգելեց այսրկովկասյան տարանցիկ առևտուրը¹⁰⁹: Այդ արգելքը գործեց շուրջ քսան տարի՝ թույլ չտալով արտասահմանյան ապրանքատեսակների մուտքը Ռուսաստանով Իրան, ինչի արդյունքում Իրանի հյուսիսարևելյան նահանգներում ռուսական արտահանումը մենաշնորհային բնույթ սկսեց կրել¹¹⁰: Նշենք, որ Իրանից Ռուսաստան (մասնավորապես Բաթումով) տարանցիկը չփակվեց: Ռուսական տարանցիկով Իրանից արտահանվում էին իլանականում՝ գորգեր, մետաքսի բոժոժ, ձխախոտ, նուշ, գետնախուշ և բուրդ¹¹¹:

Ռուսաստանի արդյունաբերության արագ զարգացումը, ճանապարհային հաղորդակցության բարելավումը՝ մասնավորապես

¹⁰⁷ Сухоруков С.А., Иран между Британией и Россией, от политики до экономики, СПб., 2009, Алегейя, с. 93-96, с. 173, Русско-иранская торговля в 30-50-е годы XIX века. Сборник документов, сост. Н. Кузанова, М., 1984, с. 7.

¹⁰⁸ Այսրկովկասով ներդրական ապրանքների տարանցիկ առևտուրը թույլատրվել է 1821թ.-1831թ. այնուհետև արգելվել է 12 տարով և կրկին թույլատրվել է 1846-1883 թթ.-ին: The Economic History of Iran 1800-1914, Էշվ. աշխ., էջ 143:

¹⁰⁹ Жалобова, Г. А., Правовое обеспечение российских внешнеэкономических интересов на рубеже XIX XX вв., Правоведение, 2005, № 1, с. 193-207, [http://urist.ucoz.ru/publ/kommercheskoe_pravo/zholobova_g_a_pravovoe_obespechenie_rossijskikh_vneshnetorgovykh_interesov_na_rubezhe_xix_xx_vv/22-1-0-994](http://urist.ucoz.ru/publ/kommercheskoe_pravo/zholobova_g_a_pravovoe_obespechenie_rossijskikh_vneshnetorgovykh_vykh_interesov_na_rubezhe_xix_xx_vv/22-1-0-994)

¹¹⁰ Павлович М.П., (Мих. Вельтман), Имперализм и борьба за великие железнодорожные и морские пути будущего, книга первая, часть вторая, изд. Второе, М., 1918, с. 27.

¹¹¹ Бобашин Н., Персия ее экономическое положение и внешняя торговля 1901-1923, Тифлис, 1923, с. 255.

անդրկասպյան և այսրկովկասյան երկաթուղիների կառուցումը, նպաստեցին Իրանում ռուսական արդյունաբերական ապրանքների մրցունակության բարձրացմանը: Բացի այդ, ցարական կառավարությունը ամեն կերպ խթանելով Իրան ռուսական ապրանքատեսակների արտահանումը՝ զգալի խրախուսադրամներ էր վճարում մաքսատուրքերի վերադարձման ձևով՝ հատկապես շաքարի և գործվածքեղեղի արտահանման համար:

XIX դ. վերջին ռուսական իշխանությունների հովանավորչական քաղաքականության շնորհիվ ռուս-իրանական անտրաշրջանառության մեջ արձանագրվեցին համեմատաբար ավելի բարձր ցուցանիշներ: Քննվող ժամանակաշրջանում իրանական գյուղատնտեսական ապրանքների հիմնական գնորդը Ռուսաստանն էր, որն աշխարհագրական և բնաօժիտադրումների հարմարավետության հետևանքով արտաքին անտրի բնագավառում գրադեցրեց Իրանի հիմնական գործընկերոջ դերը: Ռուսաստանի տնտեսական ներթափանցման ակտիվացմանը համընթաց Իրանի հյուսիսային նահանգների հումքային շուկան հարմարեցվեց ռուսական արդյունաբերության պահանջներին: Իրանից Ռուսաստանը ներմուծում էր բամբակ, բրինձ, ձուկ, չորացրած մրգեր, նուշ, կաշի, բուրդ, տնային կենդանիներ, գորգեր և այլն: Ռուսաստանն Իրան էր արտահանում հիմնականում բամբակյա գործվածքներ, շաքար, թեյ, ալյուր, թորած նավթ, երկաթ, ապակյա իրեր, մշակված կաշի և այլն: Ռուսաստանից Իրան արտահանվող ապրանքատեսակների մեծ մասը վաճառվում էր բավականին ցածր գներով¹¹²: Արդյունքում, ռուսական շաքարը, լուցկին, թորած նավթն Իրանում ավելի էժան էին, քան Ռուսաստանում, ինչն էլ ապահովում էր այդ ապրանքատեսակների բարձր սպառողականությունը¹¹³:

Յոթ տարվա ընթացքում (1883-1890 թթ.) ռուսական ներմուծումն Իրան 3.6 մլն ռուբլուց հասավ 10.9 մլն ռուբլու: Իրանից Ռու-

սաստան արտահանումը 7.7 մլն ռուբլուց՝ 10.8 մլն, ռուբլու¹¹⁴: Հասկանալի է, որ Ռուսաստանն այն եզակի երկրներից էր, որի հետ Իրանը մինչև XX դ. սկիզբն ուներ անտրային դրական հաշվեկշիռ: Թավրիզը, Ռեշտը, Էնզելին, Արդաբիլը, Աստրաբադը խոշոր անտրական այն կենտրոններն էին, որտեղ հաստատվում էին ռուս վաճառականները: Ռուս-իրանական անտրական գրեթե բոլոր գործարքներին ժամդրվում էին Իրանում և Այսրկովկասում հիմնված տարատեսակ անտրային տները և ընկերությունները¹¹⁵: Աստրաբադականում, Գիլանում, Մազանդարանում, Խոյում և այլուր հիմնված հյուպատոսությունները նախանձախնդրորեն պաշտպանում էին ռուսահպատակ գործարարների և ձեռներեցների շահերն ու հետաքրքրությունները: Շատ հաճախ իրանաբնակ վաճառականները սեփական կառավարության հետապնդումներից խուսափելու նպատակով՝ նույնպես դիմում էին ռուսական իշխանությունների հովանավորչանը¹¹⁶: Նրանցում մեծ թիվ էին կազմում նաև հայ վաճառականները¹¹⁷: Առհասարակ ռուսական կառավարությունն Իրանում կայսրության տնտեսական ներթափանցումն ակտիվացնելու հարցում մեծ կարևորություն էր տալիս ինչպես ռուսահպատակ, այնպես էլ իրանահպատակ հայ անտրաարդյունաբերական շրջաններին, որոնց հանդեպ կառավարության պաշտոնական սեսակետն արտահայտվում էր հետևյալ ձևաչափով. «Հայերը Պարսկաստանում մեր տնտեսական ազդեցության օգտակար ուղեկիցներն են և միջնորդները անտրում»¹¹⁸: Հայ անտրային բուրժուազիային հաջողվեց վճռորոշ

¹¹² Տե՛ս աշխատանքի «Հավելված» բաժնում, Հավելված 2, 3:

¹¹³ Whigham H. J., The Persian Problem: An Examination of the rival positions of Russia and Great Britain in Persia with Some Account of the Persian Gulf and Bagdad Railway, L., 1903, pp. 352-355.

¹¹⁴ Сенцов Р., Иранская буржуазия в конце XIX-начале XX века, М., 1974, с. 37.

¹¹⁵ Չնայած իրան, որ վաճառականների Իրանում համարվում էին արտակալ դաս և Պարսեղ խրախուսում էր անտրարք, սակայն գույքի և սննդի տեսպահովության, միասնական ներքին շուկայի բացակայության և երկրի ավտոտնտեսականության պայմաններում, իրանական վաճառականությունը շատ հուճախաբար կլում էր ոչ միայն ճանապարհների ավազակային հարձակումների, այլև նահանգապետերի, իշխանության տարբեր դեկավոր օղակների կամայականությունների գոն էր դաժանով:

¹¹⁶ АВВРМ. «Персидский стол», ф. 144, оп. 488, д. 603, л. 60-61.

¹¹² Geoffrey Drage, նշվ. աշխ., էջ 542:

¹¹³ Ծանոթություն, նշվ. աշխ., էջ 225.

դիրքեր գրավել Ռուսաստան իրանական արտահանման այնպիսի կարևոր ճյուղերում, ինչպիսիք էին բամբակը, չոր միզգը, բուրդը, ձկնեղենը, թորած նալթը: Գործարար հասկանելիչների և տեղական շուկայի պահանջումների գերազանց խնացության շնորհիվ՝ նրանց հաջողվեց առաջատար դիրքեր գրառեցնել նաև ռուսական գործվածքեղենի ներմուծման բնագավառում: Եթե մինչև XIX դ. 80-ական թվականները հայ արևարական բուրժուազիայի գործարար կապերը ամուր էին արևմտաեվրոպական ընկերությունների հետ, ապա Իրան ռուսական տնտեսական ներթափանցման ուժեղացումը արդյունքաց նրանք հիմնականում կողմնորոշվեցին դեպի ռուսական արդյունաբերություն: Ջգալի չափով հենց հայ առևտրաարդյունաբերական շրջանների եռանդուն գործունեության արդյունքում Ռուսաստանը դարձավ Իրանի գլխավոր առևտրական գործընկերը՝ հաջողությամբ մրցակցելով արևմտաեվրոպական տերությունների հետ¹¹⁹:

Իրանի հետ Ռուսաստանի առևտրական հարաբերությունները մինչև 1901 թ. իրավաբանորեն կարգավորվում էին 1828 թ. կնքված Թուրքմենչայի պայմանագրի «Հասուկ ակտի» III հոդվածով¹²⁰, որով սահմանվել էր ներմուծվող և արտահանվող ապրանքների արժեքի համապատասխան (ad valorem) 5% մաքսատուրք թե՛ ռուսական, թե՛ իրանական ապրանքների համար¹²¹: Իրանին տրամադրվող ռուսական երկրորդ խոշոր փոխտուրքայան պայմաններից մեկի համաձայն՝ 1900 թ. «Թեհրանում «Հասուկ ակտի» III հոդվածով գործող մաքսային ռեժիմը վերանայելու նպատակով՝ բանակցություններ սկսվեցին Ռուսաստանի Ֆինանսների նախարարության խորհրդի անդամ Վ.Ց. Գոլուբի և Իրանի մաքսային համակարգի ղեկավար Զ. Նատաի միջև¹²²:

1901թ. նոյեմբերի 9-ին ստորագրվեց ռուս-իրանական մաքսային համաձայնագիր, որը վավերացվեց և ուժի մեջ մտավ 1903թ.¹²³: Նոր համաձայնագիրն Իրանի համար հաստատեց առևտրական հարաբերությունների բացառապես նոր սկզբունքներ: Նախ չեղյալ էր հայտարարվում «Հասուկ ակտի» III հոդվածով սահմանված 5% մաքսատուրքը, ինչպես նաև սահմանափակվում էին ներմուծման ընթացքում և ներքին ճանապարհների զանձվող տարատեսակ մաքսավճարների չափերը: Փոխարենը սահմանվեց մաքսատուրքի սակագների նոր համակարգ՝ արտահանվող և ներմուծվող յուրաքանչյուր ապրանքատեսակի համար հատուկ մաքսատուրքի չափ¹²⁴: Ռուսական 30 ապրանքատեսակից, որոնք կազմում էին Իրան արտահանվող ապրանքների 9/10 մասը, 8 ապրանքատեսակ առհասարակ չէր զանձվելու, 11 ապրանքատեսակ զանձվելու էին ընդամենը 1 դրան սակագնով: Ռուսական արտահանման հիմնական ապրանքների գրեթե մեծ մասի համար սահմանվեց 5%-ից ցածր սակագին: Օրինակ՝ շաքարի համար, որը Իրան ռուսական արտահանման ամենակարևոր ապրանքատեսակն էր և կազմում էր ամբողջ արտահանման ծավալի 1/3-ը, 5%-ի փոխարեն սահմանվեց 3,4% մաքսատուրք, բամբակյա գործվածքների համար՝ 3,7% և այլն¹²⁵: Միաժամանակ Ռուսաստանն սկսվեց Իրանից Ռուսաստան արտահանվող և ռուսական արդյունաբերության համար առաջնային կարևորություն ունեցող այնպիսի ապրանքատեսակների մաքսատուրքից, ինչպես բամբակը և բուրդը: Ռուսաստանին ընձեռնված առևտրային լայն արտոնություններն ամբողջվեցին համաձայնագրի գաղտնի հավելվածում, ըստ որի իրանական կառավարությանն արգելվում էր երկրի որևիցե այլ սահմանում հաստատել ավելի արտոնյալ սակագներ, քան ռուս-իրանական սահմանին է, և առանց Ռուսաստանի համաձայնության կնքել

¹¹⁹ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Ստեփանյան Մ., Հայ առևտրական բուրժուազիան Իրանի տնտեսական կյանքում, Եր., 1992:

¹²⁰ Մինչև Ռուսաստանում հոկտեմբերյան հեղաշրջումը Թուրքմենչայի պայմանագիրը չկորցրեց իր ուժը, բացառությամբ «Հասուկ ակտի» III հոդվածի, որը 1901թ. նոյեմբերի 9-ին փոխարինվեց ռուս-իրանական մաքսային համաձայնագրով:

¹²¹ Зонитария-Писковский А., Международные торговые договоры Персии, М., 1931, с. 177-179, Marvin L. Entner, Russo-Persian Commercial relations, p. 13.

¹²² Зонитария-Писковский А., և՛զ՛, աշխ., էջ 166-168:

¹²³ Замятская-Писковская И., «Сборник торговых договоров и других вытекающих из них соглашений, заключенных Россией и иностранными государствами, под редакцией, Верховского Н. Петербург, 1915, с. 442-481.

¹²⁴ Зонитария-Писковский А., և՛զ՛, աշխ., էջ 183-185, The Economic History of Iran 1800-1914, և՛զ՛, աշխ., էջ 148-149:

¹²⁵ Зонитария-Писковский А., և՛զ՛, աշխ., էջ 183-185:

որևիցե միջազգային պայմանագիր, որը կհակասեր 1901 թ. ռուս-իրանական համաձայնագրի դրույթներին¹²⁶: Չնայած սրան, 1903թ. փետրվարի 9-ին Մեծ Բրիտանիային նույնպես հաջողվեց նմանատիպ մարտային պայմանագիր կնքել Իրանի հետ¹²⁷:

Վերը նշված միջոցառումների արդյունքում XX դ. սկզբին Ռուսաստանը մենաշնորհային դիրք զբաղեցրեց Իրան շարքի, թորած նավթի, երկաթի, լուցկու, շինարարական հումքի ներմուծման մեջ: Բավականին կարճ ժամանակահատվածում՝ 1903-1906 թթ. ռուս-իրանական ապրանքաշրջանառությունն աճեց 83%¹²⁸:

Ռուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում, Իրանի արտաքին աստիճանաշրջանառության մեջ Ռուսաստանի հաշվեկշիռը 1901-1902 թթ. կազմեց 50%, իսկ 1910-1911 թթ.՝ 70%: Մեծ Բրիտանիայի և Հնդկաստանինը միասին՝ 22%¹²⁹, որի արտահանումը սահմանափակվում էր երկրի հարավային շրջաններից ավելի բանկ, փոքրամասշտաբ և բնածափոխադրման տեսանկյունից ավելի դիմացկուն ապրանքատեսակներով (ամիռնի, արծաթի, մարգարտի, ռետինի, նուշի, խուրմայի և նավթի)¹³⁰: Անգլո-իրանական ապրանքաշրջանառության տեսակարար հաշվեկշիռում մշտապես գերազանցում էր Մեծ Բրիտանիայի ներմուծումն Իրանի¹³¹:

Ռուսաստանի գերակայությունն իրանական շուկայում ոչ միայն ռուսական կառավարության ձեռնարկած մի շարք արդյունավետ միջոցառումների, այլ նաև աշխարհագրական հարևանության արդյունք էր: Բամբակը, բրինձը և այլ գյուղատնտեսական կուլտուրաները մշակվում էին Իրանի առավել բարեբեր հյուսիսային նահանգներում: Չրերի, նուշի, ձկան, բրդի, կենդանիների, հում կաշվի և այլնի բնածափոխադրումը կլիմայական և վառ ճանապարհների

¹²⁶ Նույն տեղում, էջ 186:

¹²⁷ Geoffrey Drage, նշվ. աշխ., էջ 537:

¹²⁸ Տե՛ս աշխատանքի «Հավելված» բաժնում, Հավելված 2, 3:

¹²⁹ Бобынин Н., նշվ. աշխ., էջ 114-204, 233-241:

¹³⁰ The Economic History of Iran 1800-1914, նշվ. աշխ., էջ 137:

¹³¹ Geoffrey Drage, նշվ. աշխ., էջ 542-543:

պատճառով փչանում էին և դրանց արտահանումը ավելի հարմար էր Կասպից ծովով, քան Պարսից ծոցով¹³²:

Եվրոպական տերությունների և Ռուսաստանի հետ անհամամասն անտուրը բացասաբար էր անդրադառնում իրանական տնտեսության վրա: Երկրում հաճախ էին կրկնվում տնտեսական ճգնաժամերը, որոնց պայմաններում սահմանափակվում էր ազգային կապիտալների կուտակման հնարավորությունը, դժվարանում՝ պետության կողմից օտարերկրյա փոխառությունների և վարկերի դիմաց տոկոսների մարումը: Արձանագրվում էին կտրուկ գնաճեր և աստորական տների սեանկացումներ: Չնայած ներմուծման նկատմամբ արտահանման ավելի արագ աճի տեմպերին՝ Իրանի աստորային հաշվեկշիռը շարունակում էր մնալ բացասական¹³³: Բնական է, որ այս ճեղքվածքը լրացվելու էր արտաքին փոխառությունների և օտարերկրյա տերությունների մենաշնորհներ տրամադրելու հաշվին:

դ) Ճանապարհաշինության ոլորտի ծրագրերը

Թե՛ Մեծ Բրիտանիան, թե՛ Ռուսաստանը հակազդում էին Իրանում միմյանց երկաթուղային ծրագրերին, քանի որ դրանց շնորհիվ Ռուսաստանը կարող էր թափանցել բրիտանական ազդեցության ոլորտ, իսկ Բրիտանիան՝ ռուսական: Խոչընդոտելով Իրանում երկաթուղաշինությանը՝ այս տերություններն Իրանի տարերային ճանապարհագրության պայմաններում, մրցակցում էին խճուղային ճանապարհների և ջրային հաղորդակցության ոլորտներում:

1893 թ. Պոլսկովների «Պարսկական ապահովագրական և տրանսպորտային ընկերությունը»՝ Ղազվինից Էնզելիի ճոց անվային ճանապարհի կառուցման իրավունք էր ստացել, իսկ 1895 թ. ձեռք էր բերել նաև վերոնշյալ ճանապարհի շարունակությունը դեպի Թեհրան և Համադան կառուցելու իրավունք: Ճանապարհի կառուցման նպատակով հիմնվեց «Էնզելի-Թեհրան ճանապարհային ընկերություն»-ը¹³⁴:

¹³² The Economic History of Iran 1800-1914, նշվ. աշխ., էջ 138, Geoffrey Drage, նշվ. աշխ., էջ 543:

¹³³ Նույն տեղում:

¹³⁴ Новая история Ирана, Христография, նշվ. աշխ., էջ 147:

1895 թ. ընկերությունը ձեռք բերեց Էնգելիի նավահանգստի բարեկարգման, ինչպես նաև Ղազվի-Շամաղան ճանապարհի շահագործման, իսկ 1903 թ. Ռեշտ-Էնգելի ճանապարհի կառուցման և շահագործման մենաշնորհային իրավունք:

Մինչև Մուեզի ջրանցքի բացումը (1869 թ.) անգլիացի ձեռնարկատերերը որոշակի հետաքրքրություններ էին դրսևորում անդրիրանական երկաթգծի կառուցման հարցում, սակայն Հնդկաստանի հետ ջրային հարմարավետ կապ հաստատելուց հետո բրիտանական իշխող վերնախավը փոխեց իր մտադեմքները՝ էիմական նպատակ դարձնելով Իրանի կենտրոնական շրջանները Պարսից ծոցին միացնող ջրային և խճուղային ճանապարհների կառուցումը: Բրիտանական դիվանագիտությունը ջանքեր չէր խնայում Իրանի միակ նավարկելի Քարուն գետի վրա նավարկության մենաշնորհի ստանալու համար: Քարունը Պարսից ծոցից Իրանի կենտրոնական շրջանները ներթափանցելու ամենահարմարավետ ուղին էր: Արաբական ցեղերով բեռակցված այս շրջանների կառավարիչներին մշտապես հաջողվում էր խաղարկել թուրք-իրանական հակասությունները և գործնականում պահպանել անկաս կարգավիճակ¹³⁵: Այս իրողությունը բավականին դյուրին էր դարձնում անգլիացի դիվանագետների գործունեությունը, որոնք կաշառքների և ճնշումների օգնությամբ, անտեսելով իրանական կառավարության կարծիքը՝ բազում արտոնություններ էին ստանում արաբական ցեղերի առաջնորդներից¹³⁶: 1888 թ. հոկտեմբերին շահը թեպետ պաշտոնապես թույլատրեց Քարուն գետի վրա բոլոր օտարերկրյա անտերական նավերի նավարկությունը¹³⁷, սակայն կարճ ժամանակ անց օգտվելով Օնցի շրջանում իր ունեցած ազդեցությունից՝ Բրիտանիան դուրս մղեց բոլոր մրցակիցներին և «Լինչ եղբայրներ» ընկերության միջոցով մենաշնորհեց հիշյալ գետի վրա նավարկության իրավունքը¹³⁸:

1872 թ. բրիտանական հպատակ բարոն Յուլիուս դե Մեյթերի ընկերությանն Իրանի ողջ տարածքում երկաթուղային, խճուղային ճանապարհների կառուցման վերաբերյալ տրամադրված մենաշնորհային իրավունքն իրանական կառավարությունը 1873 թ. Ռուսաստանի ճնշումների ներքո՝ ստիպված էր չեղյալ հայտարարել¹³⁹:

Միաժամանակ Ռուսաստանը փորձեց Իրանում երկաթգծերի կառուցման նախաձեռնությունն իր ձեռքը վերցնել: Այս առումով ուշագրավ է կովկասյան երկաթգծի հեղինակներից մեկի՝ ինժեներ բարոն Փոն Յուլյենիակցի նախադիմքը, որը 1873 թ. Ռուսաստանի արտոգործնախարար Ա. Գորչակովի աջակցությամբ առաջարկվեց շահին: Այն նախատեսում էր երկաթգծի կառուցել Ջուլֆայի (Ջուլա) օտական սահմանից մինչև Թավրիզ¹⁴⁰: Թեև երկարատև դիվանագիտական պայքարից հետո 1874 թ., շահը ստորագրեց այն կառուցելու վերաբերյալ թույլտվությունը, սակայն ֆինանսական դժվարությունների և անգլիացիների դիմադրության պատճառով՝ օտական կողմը նախագծին հետագա ընթացք չտվեց:

Այսպիսով, Մեծ Բրիտանիան և Ռուսաստանն Իրանը մատնում էին տարերային ճանապարհագրության: Նրանք մի կողմից խոչընդոտում էին միմյանց երկաթուղային ծրագրերին, իսկ մյուս կողմից միասնաբար հանդես էին գալիս եվրոպական մյուս պետությունների կողմից՝ դաջարական կառավարության առաջարկվող երկաթուղային նախագծերի դեմ¹⁴¹: Այս առումով թերևս բացատրություն էր կազմում 1888 թ. բելգիացիների կողմից կառուցված, ռազմավարական էական նշանակություն չունեցող Թեհրանը Շահ Աբդ ալ-

¹³⁵ Lawrence G. Potter, *The Consolidation of Iran's frontier on the Persian Gulf in the Nineteenth Century, War & Peace in Qajar Persia, Implications Past and Present*, Ed. By Farmanfarmaian R., L. & N.York, 2008, pp. 125-126.

¹³⁶ АВІРІИ, «Персидскій вѣстн», ф. 144, он. 488, л. 4064, л. 334-335.

¹³⁷ «*Հոգեվարձի արտոնությունները, որոնք արտոնություններ են իրանական կառավարության կարծիքը*», բազում արտոնություններ էին ստանում արաբական ցեղերի առաջնորդներից¹³⁶»:

¹³⁸ Shahbaz Shahnavaz, *Britain and the opening up of South-West Persia 1880-1914, A study in imperialism and economic dependence*, L. & N.York, 2005, pp. 7-11, Abbas

Amanat, էջվ. աշխ., էջ 420-422, Экспансия английского империализма в Иран в конце XIX - начале XX в., М., 1981, с. 43.

¹³⁹ Հստ պարսեզգրի II հողվածի Մեյթերը իրավունք էր ստանում կառուցել Կասպից ծովը Պարսից ծոցի հետ կապող անդրիրանական երկաթուղի, որի ճրտակողումները կարող էին միանալ Իրանի սահմանակից պետությունների (այդ թվում նաև Ռուսաստանի), ինչպես նաև Եվրոպա և Հնդկաստան տանող երկաթգծերին: Մենաշնորհի մասին մանրամասն տե՛ս АВІРІИ, «Персидскій вѣстн», 1872, л. 2994, л. 22-34, The Economic History of Iran 1800-1914, էջվ. աշխ., էջ 177-184.

¹⁴⁰ The Economic History of Iran 1800-1914, էջվ. աշխ., էջ 185.

¹⁴¹ Firuz Kazem-Zadeh, էջվ. աշխ., էջ 130-134, The Economic History of Iran 1800-1914, էջվ. աշխ., էջ 183, Бодинав М., էջվ. աշխ., էջ 536:

Ազիմ սրբավայրին կապող 6 մղոն (9,6 կմ.) երկաթուղու ռուեցող երկաթգիծը, որի շինարարությունն իրագործող բելգիական բաժնետիրական ընկերության բաժնետոմսերի 3/4-ը պատկանում էր ռուս գործարար Յ. Պոլյակովին¹⁴²:

Տնտեսապես ավելի թույլ Ռուսաստանը, որի երկաթուղային շինարարությունն իր երկրում իրականացվում էր օտարերկրյա, մասնավորապես՝ ֆրանսիական կապիտալի շնորհիվ, աշխատում էր հետաձգել լայնահուն երկաթուղային շինարարության գործընթացն Իրանում:

Կարևոր է նշել, որ ռուսական գործարար շրջանների մոտեցումներն Իրանի երկաթուղային ոլորտ կապիտալներ արտահանելու նկատմամբ ևս միանշանակ չէր: XIX դ. երկրորդ կեսից սկսած՝ Մերձավոր և Միջին Արևելքում, հատկապես Իրանում, երկաթուղային շինարարության հարցի շուրջ, Ռուսաստանի արդյունաբերական բուրժուազիան տարբեր խմբերի միջև առկա էին սուր հակասություններ, իրարամերժ տեսակետներ, որոնք անխուսափելիորեն իրենց անդրադարձն էին ունենում Իրանում երկաթուղաշինություն ձեռնարկելու ուղղությամբ ցարական կառավարության որոշումների վրա¹⁴³: Ռուսաստանի ծանր արդյունաբերության ներկայացուցիչները, որոնք սերտորեն համագործակցում էին ֆրանսիական մետալուրգիական կապիտալի հետ, ակնկալում էին բավականին մեծ միջնորդավճարներ ստանալ իրանական երկաթուղային շինարարությունից: Ռուսական սահմաններից մինչև Պարսից ծոց ձգվող անդրիրանական երկաթուղի կառուցելու նպատակով ձեռնարկը չափազանց գայելովիչ էր վերջիններիս համար: Ուստի XIX դ. վերջին կեսից նպատակաուղղված փորձեր սկսեցին ձեռնարկել իրանական կառավարությանից երկաթուղային մենաշնորհային իրավունքներ ստանալու ուղղությամբ: Պատկերն այլ էր թեթև արդյունաբերության առաջա-

տարների շրջանում, որոնք գերազանցապես դեմ էին Իրանի երկաթուղային ոլորտում ներդրումներին, քանի որ ճանապարհագրության պայմաններում երանք կարող էին երկարաձգել հյուսիսիրանական շուկայում ձեռք բերված մենաշնորհային դիրքերը¹⁴⁴:

Պետև 1887 թ. սեպտեմբերին Թեհրանում ռուսական դեսպանորդ Ն. Ղուզորուկիի դիվանագիտական ճնշումների շնորհիվ շահը գրավոր պարտավորություն ստանձնեց, Իրանում օտարերկրյա ընկերությունների կողմից երկաթուղային և ջրային ճանապարհների վերաբերյալ մենաշնորհները թույլատրել միայն Ռուսաստանի հետ նախապես համաձայնեցնելուց հետո: Մակայն մեկ տարի անց, երբ խախտելով իր իսկ պարտավորությունը, շահը հաստատեց Քարուն գետի նավարկության իրավունքը՝ 1889 թ. փետրվարին Ղուզորուկին շահին ներկայացրեց իր կառավարության նոր առաջարկը, որը կոչված էր հավասարակշռել Քարունի մենաշնորհային իրավունքը: Արդեհ մարտին ռուսական կառավարությունը շահական կառավարությունից գրավոր պարտավորություն ստացավ, որով վերջինս Իրանում երկաթուղիների կառուցման համար հինգ տարի ժամկետով բացարձակ մենաշնորհ էր տրամադրում միայն ռուսական ընկերություններին¹⁴⁵: Նույն թվականին ռուս հայտնի գործարարներ Խոմյակովը, Կորժը և ինժեներ Պալայշկովսկին իրանական կառավարությունից անմիջապես փորձեցին ստանալ Ռեշտ-Չահբար երկաթգիծ կառուցելու մենաշնորհը, որը նախատեսում էր Ա. Պետերբուրգից ռուսական երկաթուղիներն Իրանի տարածքով կապել Պարսից ծոցին¹⁴⁶:

Թեև ռուսական իշխանությունները նախազգի նկատմամբ որոշակի ակտիվություն ցուցաբերեցին, սակայն դիվանագիտությունն ընտրեց հարցի լուծման միանգամայն այլ ճանապարհ: Անդրիրանական երկաթգիծը մասնավոր կազմակերպությունների կողմից կառուցմանը դեմ էին կառավարության այնպիսի առանցքային գերատեսչությունների ղեկավարներ, ինչպես արտաքին գործերի նախարար Ն. Գիրսը, Արևելյան դեպարտամենտի տեսրեկ Ի. Ջինովկը և

¹⁴² Томар М., Экономическое положение в Персии, СПб., 1895, с. 102, The Economic History of Iran 1800-1914, հշվ. աշխ., էջ 156:

¹⁴³ Ст. у Бестужев И., Борьба в России по вопросам внешней политики 1906-1910, М., 1961, с. 67-69.

¹⁴⁴ Նույն տեղում:

¹⁴⁵ Firuz Kazem-Zadeh, հշվ. աշխ., էջ 162:

¹⁴⁶ Павловыи М.И., (Мих. Вельтман), հշվ. աշխ., էջ 13-14:

Ֆինանսների նախարար Բ. Վիշնեգրադսկին: Ըստ նրանց՝ ռազմավարական մեծ կարևորություն ենրկայացնող անդրիրանական երկաթուղին և հատկապես նրա հյուսիսային հատվածը նպատակահարմար կլիներ կառուցել միայն պետական միջոցների հաշվին և չպետք է կենտրոնանար մասնավոր կապիտալի ձեռքում¹⁴⁷:

1890 թ. փետրվարի 4-ին Բրանում երկաթուղային շինարարության հարցը քննելու նպատակով հրավիրվեց Հատուկ խորհրդակցություն: Բ. Ջինտվի տեսակետներից՝ անդրիրանական երկաթգիծը չէր կարող մրցակցել Մուեզի ջրանցքի հետ: Երկաթգծի հարավային հատվածը վերահսկելու և պաշտպանելու նպատակով Ռուսաստանին հարկավոր էր Պարսից ծոցում ռազմածովային ենթակետ հիմնել, սակայն հաշվի առնելով անվտանգ և ազդեցությունը Մոցում՝ նշված հարցը պահանջում էր լուրջ քննություն և հետևողական քաղաքականություն,- նշում էր նա: Ձեռնվելը գտնում էր, որ երկաթուղային հարցը քննելիս՝ ռուսական կառավարությունը նախ և առաջ պետք է ուշադրություն դարձներ հյուսիսային Բրանի վարչական կենտրոն Ատրպատականի հետ հետահաղորդակցությանը: Այս տեսակետնից ռազմավարական և տնտեսական լուրջ նշանակություն կունենար Կովկաս-Թավրիզ երկաթգիծը, սակայն տվյալ փուլում քանի դեռ Այսրկովկասն ամբողջապես կապված չէր ռուսական երկաթուղային ցանցին, երկաթծի կառուցման արդյունավետությունը նվազում էր: Ստեղծված իրավիճակում նպատակահարմար կլիներ Ջուլֆա-Թավրիզ մայրուղու շինարարությունը: Ըստ նրա. «Ռուսաստանն իր բոլոր ջանքերը պետք է կենտրոնացներ որպեսզի Պարսկաստանում երկաթուղիների կառուցումն ընդհանրապես հետաձգվեր»¹⁴⁸:

Արդյունքում, ռուս գործարարների կողմից Բրանին առաջարկվող երկաթծիների կառուցման գրեթե բոլոր ծրագրերը՝ 1890 թ. փետրվարի 4-ին գումարված «Հատուկ խորհրդակցության» կողմից կայացված որոշմամբ հետաձգվեցին¹⁴⁹:

Նույն թվականի նոյեմբերի 12-ին կնքվեց ռուս-իրանական պայմանագիրը, ըստ որի՝ Բրանը պարտավորվում էր տասը տարվա ընթացքում չկառուցել և այլ ընկերությունների ու մասնավոր անձանց չտրամադրել մենաշնորհային իրավունքներ՝ Բրանում երկաթուղային ճանապարհներ կառուցելու համար¹⁵⁰:

Տվյալ պայմանագիրը փաստացի հավասարազոր էր Բրանում երկաթուղաշինության արգելքի: 1900 թ. Բրանում երկաթուղիների կառուցման արգելքը հատուկ պայմանագրով երկարաձգվեց նու տաս տարով¹⁵¹: Այսպիսով, Բրանը մինչև 1910 թ. առանց Ռուսաստանի համաձայնության իրավունք ուներ չեփակում չէր Բրանում երկաթուղիներ կառուցել և այդ իրավունքը տրամադրել այլ պետությունների:

XIX դ. վերջին տասնամյակներին գերտերությունների հերթուպական երկաթուղային ծրագրերն էլ ավելի բարձրացրին Բրանի տնտեսական և աշխարհաքաղաքական նշանակությունը: Մեծ Բրիտանիայի և Ռուսաստանի կողքին հանդես եկավ Գերմանիան, որի ծավալապաշտական ծրագրերն Բրանում սերտորեն կապվեցին Բաղդադի երկաթուղու շինարարության հարցի հետ: Նախատեսվում էր, որ այդ երկաթուղու ճյուղավորումները կառուցվելու են նաև դեպի Բրան, ինչը մեծ սպառնալիք էր ներկայացնելու և՛ ռուսական, և՛ բրիտանական ռազմավարական ու առևտրատնտեսական շահերին: Օրինակալի է, որ Բրանի երկաթուղաշինարարության նկատմամբ թե՛ Ռուսաստանը, թե՛ Մեծ Բրիտանիան իրական հետաքրքրություն սկսեցին ցուցաբերել Գերմանիայի կողմից Բաղդադի երկաթուղու շինարարությունը նախաձեռնելուն գուզբեթաց: XIX դ. վերջին «Անատոլիական երկաթուղիներ գերմանական ընկերության» Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Գերմանիայի ձեռնարկատերերի միջև թե՛ մրցապայքար ծավալվեց Փոքր Ասիայում և Սիջազետում՝ Բաղդադից մինչև Պարսից ծոց երկաթուղային ճանապարհ կառուցելու համար մենաշնորհային իրավունք ստանալու ուղղությամբ, որն

¹⁴⁷ Англо-русское соперничество в Персии в 1890-1906, "Красный архив", т. I (56), 1933, с. 35-45.

¹⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 44-48:

¹⁴⁹ Նույն տեղում:

¹⁵⁰ Бондаревский Г., Багдадская дорога и проникновение германского империализма на Ближнем Востоке (1888-1903), Ташкент, 1955, Geoffrey Drage, Russian Affairs, New York E.P. Dutton & CO., London: John Murray; 1904, p. 537.

¹⁵¹ Англо-русское соперничество в Персии в 1890-1906, "Красный архив", т. I (56), 1933, с. 34:

ի վերջո Օսմանյան կայսրությունը տրամադրեց գերմանացիներին¹⁵²; 1899-1903 թթ. ժամանակահատվածը առանձնանում էր երանով, որ Բաղդադի երկաթուղու կառուցման առանցքում ի հայտ եկան այնպիսի հարցեր, ինչպես՝ ձեռնարկի ֆինանսավորումը և վերջնական կետի որոշումը, ինչը սերտորեն կապվեց նաև Իրանի երկաթուղաշինության հարցի հետ:

Ֆինանսների նախարար Վիտտեն հիմնվելով տևտեսական ծավալման հետավորարենյան փորձի վրա՝ սկսեց հակվել իրանական երկաթուղաշինության ոլորտում պետական կապիտալներ ներդրելու գաղափարին: 1889-1900 թթ. ինժեներ Վ. Սախանսկիին պաշտոնապես հանձնարարվեց ուսումնասիրություն անցկացնել Իրանում: Արդյունքում Սախանսկին կառավարությանը ներկայացրեց Այսրկովկասի ռուսական երկաթգիծը Պարսից ծոցին կապող անընդհատական երկաթգծի երեք նախագիծ¹⁵³: Անգլիացիներին առավել շատ անհանգստացնում էր ռուսական Անդրկասպյան երկաթգիծը Պարսից ծոցին կապող մեկ այլ նախագիծ, որը սկիզբ էր առնելու Աշխաբադից, Բիրջանով և Քերմանշահով անցնելով ավարովելու էր Բանդար-Աբբասում: Նախատեսվում էր նաև ճյուղավորում կառուցել Բիրջանից դեպի Նարաթաբադ (Միսթան)¹⁵⁴:

Սակայն չկարողանալով համապատասխան միջոցներ հայթայթել ռուսական կառավարությունը նախ կրկին երկարաձգեց Իրանում երկաթուղիների կառուցման արգելքը, ապա նոր թափ հաղորդեց Իրանում խճուղային ճանապարհների կառուցմանը: Մինչև 1902 թ. ռուսական զանձարանը գնեց նաև «Էնգելի-Թեհրան ճանապարհային ընկերության» բաժնետոմսերի 77 %-ը, ինչը թույլ տվեց Ֆինանսների նախարարությանը վերանսկել Էնգելի-Թեհրան ճանա-

պարհային ընկերության գործունեությունը: 1902 թ. Հաշվավարկային բանկը ստացավ նաև ռուս-իրանական սահմանից (Ջուլֆա) մինչև Թավրիզ և Թավրիզից մինչև Ղազվին խճուղային ճանապարհի կառուցման և շահագործման իրավունք և հիմնեց «Թավրիզի ճանապարհային ընկերությունը»¹⁵⁵: Ճանապարհի առաջին մասի շինարարությունը մեկնարկելու էր 1904 թ. մարտից և ավարավելու էր 1910 թ.: Երկրորդ հատվածի շինարարությունը սկսվելու էր 1906 թ. մարտից և նախատեսվում էր ավարտին հասցնել 1912 թ.¹⁵⁶: Այսպիսով, 1905 թ. առաջ Ռուսաստանի ֆինանսների նախարարությունն իր ձեռքում կենտրոնացրեց նաև Իրանի հյուսիսը կենտրոնին կապող հիմնական խճուղային ճանապարհները, որոնք գերատեսչության վերահսկողության տակ մնացին մինչև 1917 թ.:

1895-1910 թթ. Ռուսաստանն Իրանում ճանապարհաշինության ոլորտում ներդրեց մոտավորապես 21 մլն ռուբլի¹⁵⁷; 1912-1913 թթ. իրանական կառավարությանը հատկացվող նոր փոխառությունների շրջանակներում Հաշվավարկային բանկը ձեռք բերեց նաև Ջուլֆա-Թավրիզ երկաթուղային ճանապարհի շինարարության մեծաշնորհը, իսկ 1913 թ. գարնանը նույնպես Թավրիզի երկաթգծի շինարարությունը սկսվեց I Աշխաբիամարտի տարիներին, սակայն ավարտին չհասցվեց¹⁵⁸: Նաթ էդ-Դին շահի օրոք ծնունդ առած անդրիրանական երկաթուղի կառուցելու ծրագրերը հնարավոր դարձավ կյանքի կոչել միայն 1926 թ.-ին՝ Ռեզա շահ Փահլավի կառավարման տարիներին:

¹⁵² Բաղդադի երկաթուղու մեկաշնորհային մրցավայրարի մասին մանրամասն տե՛ս Շուտտ Ա., Экономия Германии на Ближнем Востоке в конце XIX века, М., 1971, The Diplomacy of the Bagdad Railway 1890-1914, Göttingen, 1932; Turkey, the Great Powers, and the Bagdad Railway; a study in imperialism, by Earle, Edward Mead, 1894-1934, N. York, 1966.

¹⁵³ 1) Այսպ-Թեհրան-Սպահան-Բուշեխը, 2) Այսպ-Շիրազ-Բանդար-Աբբաս, 3) Այսպ-Թեհրան-Ցեղ-Քերման-Չահրաբ: Паклович М.И., (Мих. Вельями), ևզվ. աշխ., էջ 15:

¹⁵⁴ Geoffrey Drage, ևզվ. աշխ., էջ 537-538:

¹⁵⁵ Էնգելի-Թեհրան ճանապարհի (333 մղոն) կառուցման համար Ռուսաստանը ծախսեց 7 564 213 ռուբլի, Ղազվին-Համալան ճանապարհի (217 մղոն)՝ 2 468 867 ռուբլի, իսկ Ջուլֆա-Թավրիզ ճանապարհի (124,4 մղոն) ծախսը կազմեց 4 604 729 ռուբլի: Кулагина Л., Россия и Иран, ևզվ. աշխ., էջ 120:

¹⁵⁶ Анианчи Б. В., Российское самодержавие и вывоз капиталов, ևզվ. աշխ., էջ 182, Geoffrey Drage, ևզվ. աշխ., էջ 528:

¹⁵⁷ Кулагина Л., Россия и Иран, ևզվ. աշխ., էջ 149:

¹⁵⁸ Анианчи Б. В., Российское самодержавие и вывоз капиталов, ևզվ. աշխ., էջ 18:

Վերլուծելով XIX դարավերջին և XX դարասկզբին Իրանում Ռուսաստանի վարած ֆինանսատնտեսական քաղաքականությունը կարելի է եզրակացնել, որ այդ քաղաքականության առանձնահատկությունն այն էր, որ ինչպես աեստրի, այնպես էլ կապիտալների արտահանման բնագավառում հիմնական դերակատարը պետութունն էր, ինչը նախ՝ պայմանավորված էր Ռուսաստանի տնտեսության հետամնացությամբ և մասնավոր կապիտալի թույլ զարգացման գործոններով: Ի տարբերություն տնտեսապես ավելի ուժեղ և քաղաքական առումով կայուն Մեծ Բրիտանիայի, որն առավելապես առաջնորդվում էր շահութաբերության ու ազատ մրցակցության սկզբունքով, որի կապիտալների արտահանվում էին ֆինանսական հզոր կազմակերպությունների կողմից, ինչն էլ տնտեսական կայուն բազա էր ապահովում պետության արտաքին քաղաքական ծավալապաշտական ծրագրերի համար, ցարական Ռուսաստանի քաղաքականությունն Իրանում հետապնդում էր հիմնականում իր մրցակցին հակազդելու նպատակ: Այսուհանդերձ, թեև Իրանի նկատմամբ Ռուսաստանին և Մեծ Բրիտանիայի կենսագործած քաղաքականությունները՝ ներթափանցման ռազմավարությունների առումով նախանորեն տարբեր էին, Ռուսաստանին հաջողվեց այդ մրցակցության առաջին փուլում քաղաքական և տնտեսական գերակայություն հաստատել Իրանում և գործնականում վերահսկողության տակ առնել իրանական տնտեսության կարևոր ռազմավարական մի շարք ոլորտներ:

3. Պարսկական կազակական բրիգադը որպես Ռուսական կայսրության քաղաքական ազդեցության լծակ Իրանում

Ռուսաստանի տնտեսական ներթափանցման հետ զուգահեռ մեծանում էր նաև նրա քաղաքական ազդեցությունն Իրանում, որի համար գլխավոր լծակ հանդիսացավ այսպես կոչված Պարսկական կազակական զումարտակը:

Իրանում եվրոպական տիպի կանոնավոր բանակ կազմավորելու գործնական առաջին փորձերը ձեռնարկվել են XIX դ. առաջին կեսին, Ֆաթհալի շահի օրոք, թագածառանց Աբբաս-Միրզայի կողմից¹⁵⁹: Ղաջարական կանոնավոր բանակը տարբեր ժամանակահատվածներում սնարգել են ֆրանսիացի, անգլիացի, ավստրիացի, իտալացի ռազմական հրահանգիչները¹⁶⁰: Սակայն ռուս-պարսկական երկու պատերազմները, 1837-38 թթ. Հերաթի արշավանքը, 1856-1858 թթ. անգլո-պարսկական պատերազմը բանակը կանգնեցրին ամբողջական կազմավորման վտանգի առաջ¹⁶¹:

Իրանում կանոնավոր բանակ ստեղծելու հերթական փորձը ձեռնարկվել է Նասր էլ Դին շահի օրոք՝ Եվրոպա կատարած նրա շրջագայությունների արդյունքում: Տեսակետորեն Նասր էլ Դին շահը ողջունում էր ռազմական ոլորտի բարեփոխումները, սակայն նա չուներ ո՛չ միջոցներ, ո՛ր չ էլ քաղաքական կամք այդ գաղափարը լիարժեքորեն իրականացնելու համար¹⁶²:

Քեև XIX դարի երկրորդ կեսին Իրանի կանոնավոր բանակի մնացորդները բաղկացած էին հեծելազորից, հրետանային զորամասերից և հետնակից և հավաքագրման ցուցակի համաձայն հաշվվում էր 150-200 հազար զինվոր, սակայն երանց թիվը չէր գերազանցում 50 հազարը: Պատկերը նույնն էր նաև դարավերջին: 1899 թ. երկրի տարբեր նահանգներում հաշվառված 80 հազարանոց կանոնավոր բա-

¹⁵⁹ Մինչև XIX դ. սկիզբը իրանական կանոնավոր բանակ որպես աղյուսին գոյություն չուներ: Իրանական գործը գերազանցապես կազմված էր անկանոն ավստական աշխարհագրից և քոչվոր ցեղերի հեծելազորային ջոկատներից, որոնք անիրաժեշտության դեպքում, պատերազմներից առաջ, շահական ֆեթմանով, հավաքագրվում էին խաների և նահանգապետերի կողմից: Տե՛ս Красняк О., Становление иранской регулярной армии в 1879-1921 гг., По материалам архивов военной миссии, М., с. 44-56.

¹⁶⁰ РГВИА, ф. 446, Персия, д. 39, л. 14.

¹⁶¹ Рихсиева Н., К истории иранских казачьих частей (по архивным материалам), Восточноеведение (литературоведение, история), сборник научных трудов N 564, Ташкент, 1978, с. 129.

¹⁶² Cronin S., *Bilding a New Army: Military Reforms in Qajar Iran, War and Peace in Qajar Persia, Implication Past and Present*, Edited by Roxan Farmanfarmaian, History and Society in the Islamic world, USA, Canada, 2008, p. 63.

նակի զինվորներից գործնականում ծառայության մեջ էր միայն 40 հազարը: Մնացած զորամասերի զինվորները հիմնականում արձակուրդում էին, իսկ զորամիավորումները գոյություն ունեին միայն թղթի վրա: Հստակ սահմանված չէր ռազմական ծառայության կարգը: Ռազմական օրենսդրություն որպես այդպիսին չկար: Ղաջարական բանակի կանոնավոր նյութական մատակարարումը կառույցի ամենախոցելի մասն էր¹⁶³: Զինծառայողներին կառավարությունը կամ առեւտարակ չէր վարձատրում, կամ վարձատրում էր հանդիսավոր արարողություններին և մարտական պատրաստվածության բերելու անհրաժեշտությունից ելնելով¹⁶⁴: Այսպիսով, զինվորը վարձատրություն, պահոց և հանդերձանքի պարագաներ գրեթե չէր ստանում և ստիպված էր ինքնուրույն հոգ տանել սեփական կյանքի մասին: Այդ կապակցությամբ ցածրաստիճան սպայական կազմը շատ հաճախ դիմում էր մեքենայությունների և որոշակի գումարի դիմաց արձակուրդ էր ստանալ զինվորներին, որոնք զբաղվում էին արհեստագործությամբ, առևտրով, դրամափոխությամբ կամ պարզապես թալանով¹⁶⁵:

Գոյություն ուներ զինվորական աստիճաններ շնորհելու առանձնահատուկ կարգ: Բացի այն, որ բարձր սպայական կոչումները փոխանցվում էին ժառանգաբար, իրանական բանակի կառավարման համակարգի հիմքում ընկած էր նաև զինվորական կոչումները գնելու ձևավորված ավանդույթը¹⁶⁶: Չնայած երկրում գործող հատուկ կենտ ռազմատուժական հաստատությունների առկայությանը՝ սպայական կազմի մարտական պատրաստվածությունը և զիտելիքների մակարդակն, ընդհանուր առմամբ, չէին ապահովում պատշաճ ցուցանիշներ¹⁶⁷: Խնդրի բարդական տեսանկյունից նույնպես պարզ է դառնում, որ նման պայմաններում հայրենիքի նկատմամբ պարտքի

և զինվորական արժանապատվության և կարգապահության մասին խոսք անգամ չէր կարող լինել:

Պետև XIX դ. 70-ական թվականներին Ռուսաստանի ռազմաբարձրական շրջանները մեծ կարևորություն սկսեցին տալ Իրանում ռուսական ռազմական ներկայության գործունի, երբ Ռուսաստանը փորձում էր առավելագույնս ամրապնդել բարձրական իր դիրքերն Իրանում՝ ի հակակշիռ Մեծ Բրիտանիայի տնտեսական հզորությանը: Այդ նպատակով Կովկասյան ռազմական շրջանի Գլխավոր շտաբի բարձրաստիճան սպայական կազմից Իրան էին գործուղվում հատուկ գործակալներ, ովքեր պարտավոր էին ոչ միայն ճշգրիտ և զաղտնի տեղեկություններ հավաքել Իրանի զինված ուժերի (թվաքանակի, կազմի, տեղակայման, սպառազինման և այլնի) մասին, այլև հանձնարարություն ունեին ստանալու իրանական բանակի արդիականացումը ռուսական ռազմական ներկայացուցիչներին վստահելու շահական շնորհը¹⁶⁸:

1878 թ. եվրոպական երկրորդ ուղևորության շրջանակներում Նասր էդ-Ղին շահը ցանկություն հայտնեց բանակի հետևակագործ և հրետանին բարեփոխել ավստրիական, իսկ հեծելազորը՝ ռուսական կազակական հեծյալների օրինակով¹⁶⁹: Ռուսական ռազմաբարձրական վերնախավը մեծ ոգևորությամբ ընդունեց շահի առաջարկը: 1878 թ. հոկտեմբերին Իրանում ռազմական բարեփոխումներ իրականացնելու նպատակով՝ անմիջապես Թեհրան գործուղվեց ռազմական իրահանգիչների մի խումբ¹⁷⁰: Նույն թվականի դեկտեմբերի 15-ին ռուսական առաքելությունը Ռուսաստանի Գլխավոր շտաբի փոխվարչապետ Ա. Ղուռնտուվիչի գլխավորությամբ նախնական տեսչական այցով ժամանեց Իրան: Իրանական կառավարության հետ երկու ամիս տևած բանակցությունների արդյունքում՝ ստորագրվեց երկկողմ

¹⁶³ РГВИ, ф. 446, Персия, д. 39, л. 7-8.

¹⁶⁴ РГВИ, ф. 446, Персия, д. 38, л. 53-60.

¹⁶⁵ РГВИ, ф. 446, Персия, д. 39, л. 4-5.

¹⁶⁶ Красняк О., *ibid.*, աշխ., էջ 61.

¹⁶⁷ Նույն տեղում:

¹⁶⁸ РГВИ, ф. 446, Персия, д. 42.

¹⁶⁹ Նույն տեղում:

¹⁷⁰ Красняк О., *ibid.*, աշխ., էջ 72:

համաձայնագիր՝ «ռուսական ռազմական առաքելությունն Իրան հրավիրելու պայմանների մասին»¹⁷²:

Ռուսական սպայական կազմը հաստատվեց 1879 թ. սկզբին: Խմբում Ռուսաստանի Գլխավոր շտաբի գնդապետ Ա. Ղոմանտովիչի գլխավորությամբ ընդգրկվեցին 3 սպա և 5 ենթասպա հրահանգիչներ¹⁷³: 1879 թ. մայիսին ռուսական ռազմական առաքելությունը երկրորդ անգամ ժամանեց Իրան և նախաձեռնեց Պարսկական կազակական հեծելազորային գեղի ձևավորումը: Նախապես խոստացված շահական դրամների (Շահական թիկնազորային զվարդիայի գնվողներն էին) փոխարեն Ղոմանտովիչի ենթակայության տակ դրվեցին իրանական բանակի 400 թյուրքախոս մուհաջիրներ¹⁷⁴: Նույն թվականին գնդապետի և շահի միջև, 3 տարի ժամկետով, հեծելազորային գեղի կազմավորման մասին համաձայնագիր կնքվեց: Պաշտոնապես զորամիավորման անվանվեց «Նորին Սեծություն շահի պարսկական կազակական բրիգադ» (Персидская казачья Его Величества шаха бригаа)¹⁷⁵, որի հրամանատարն էր իրանական հեծելազորի ռազմական վերապատրաստման գծով ղեկավարը: Այդ պաշտոնին նշանակվում էր ռուսական բանակի գեղապետը, Կովկասյան ռազմական շրջանի շտաբի կողմից՝ ցարի և պաշտպանության նախարարի հավանությամբ¹⁷⁶: Պարսկական կազակական բրիգադի (հետագայու ՊԿԲ) ղեկավարը

¹⁷² Նույն տեղում:

¹⁷³ РГВИА, ф. 2000, Персия, оп. 1, д. 1022, л. 55.

¹⁷⁴ V. 9. «کتر عدها من زرين گوب، روزگار ان، تاريخ ايران از اعجاز از سقوط سلطنت پهلوي، سن. 1909»

Մրանք կովկասյան մանդեղական ազնվական ընտանիքների ժառանգներն էին, որոնք վերաբնակեցվել էին Իրանում՝ ռուս-պարսկական պատերազմների արդյունքում: Մուհաջիրները Իրանում արտոնյալ փորձամասնություն էին համարվում: Ինչպես քուլտը և կիսաքուլտը ցեղային հեծելազորային խմբերը՝ մշտական զինորդական ծառայություն սկսելով հանդերձ՝ վերջիններս պարսավոր էին միայն շահի պահանջով, ստիպելուության դեպքում, զինվորների որոշակի քանակ ապահովել, որի դիմաց բավականին բարձր նպաստներ էին ստանում գանձարներից: Крассик О., նշվ. աշխ., էջ 74:

¹⁷⁵ Калугин С., Персидская Казачья его Величества шаха Персии дивизия, Военно-исторический вестник, N 11, май, Париж, 1958, с. 15.

¹⁷⁶ РГВИА, ф. 2000, Персия, оп. 1, д. 1022 (1), л. 55-57.

պարտավոր էր համաձայնեցնել բրիգադի գործողությունները նաև թերանում ռուսական առաքելության ղեկավարի հետ¹⁷⁶:

Վերահսկողություն սահմանելով զորամիավորման ֆինանսավորման վրա և բարձր մակարդակի հասցնելով զինծառայողների մարտունակությունն ու կարգապահությունը՝ Ղոմանտովիչը անմիջապես դարձավ իրանական կառավարող շրջանների գերաշնորհ անձերից մեկը՝ շրջանցելով անգամ երկրի զինված ուժերի նախարարին: 1880 թ. շահի առաջարկով, կամավորների հենքի վրա, նա կազմավորեց հեծելազորային երկրորդ գուղը՝ միավորման գինվորների թվաքանակը հասցնելով 600-ի¹⁷⁷:

Բրիգադի նորակոչիկների մեծ մասը հավաքագրվում էր քուլտը ազգաբնակչությունից՝ հիմնականում երկրի քողարհակ տարրից: Կային նաև թուրքմեններ և աֆղաններ: Սկզբնական շրջանում զորամիավորման բյուջեի հիմքը կազմեցին գանձարանից վճարվող մուհաջիրների ժառանգական նպաստները և շահի դրամական հատկացումները¹⁷⁸:

ՊԿԲ-ի հաջորդ հրամանատարի՝ Պ. Զարկովսկու ղեկավարման տարիներին (1882-1885թթ.) միավորման կազմն ընդլայնվեց և հասավ 900 զինծառայողի: Ալեքսանդր Գ-ի նվիրաբերած 4 թնդանոթի և հազար միավոր հրացանի հենքի վրա՝ Զարկովսկին կազմավորեց կանոնավոր հեծելազորային հրետանին¹⁷⁹:

Բրիգադի հեղինակությունը հատկապես աճեց գնդապետ Վ. Կոսազովսկու հրամանատարության տարիներին (1894-1903թթ.): Վերջինս ձեռնամուխ եղավ ՊԿԲ-ի կառուցվածքում մի շարք սկզբունքային հարցերի կարգավորմանը: Այսուհետև բրիգադի բարձր սպայական կազմն ընտրվելու էր ոչ թե Կովկասի կազակական գնդերից, այլ զինվորական բարձրագույն կրթություն ստացած սպաներից, որոնք

¹⁷⁷ РГВИА, ф. 446, Персия, д. 47, л. 147.

¹⁷⁸ Крассик О., նշվ. աշխ., էջ 76-77:

¹⁷⁹ Стрелников (Калабухов) И., Казачи в Персии 1909-1918, М., 2007, с. 215-217.

¹⁸⁰ Մանրամասն տե՛ս Կրասնիկ Օ., նշվ. աշխ., էջ 80-82:

Կովկասում կամ Կենտրոնական Ասիայում ծառայության փորձ կունենային և կտիրապետեին պարսկերենին¹⁸²:

1895 թ. շահական ռազմական նախարարը հարց բարձրացրեց բրիգադի անգլիական սպաների ենթակայության տակ դեևելու վերաբերյալ: Որպեսզի ՊԿԲ չանցնել անգլիացի սպաների տրամադրության տակ՝ նույն թվականին Վ. Կոսազովսկու և Ռուսական դեսպանարդի ճշշումների ներքո Նսար էղ-Դին շահը ստիպված եղավ հաստատել բրիգադի նոր կարգավիճակի մասին «դրույթ», որի համաձայն իրանական կառավարությունը պարտավորվում էր այսուհետև բրիգադը հրավիրել միայն ռուս հրահանգիչների: ՊԿԲ-ը նաև պաշտպանության նախարարի ենթակայությունից անցավ սադր-ազամի (վարչապետի) վերահսկողության ներքո¹⁸³: Կոսազովսկու օրոք զգալիորեն աճեց նաև ՊԿԲ-ի խաղաքական դերակատարումը: ՊԿԲ-ը զարակվան կառավարության համար շահի վրա ազդելու լավագույն միջոցն էր: Այն կոչված էր պահպանելու դաջարական գահի անձեռնմխելիությունը, քանի որ բրիտանացիները հակառակ ընդունված կարգի, արքունական դավադրությունների միջոցով, հայտարարված թագաժառանգի (վալիսահի, ավանդաբար Ատրպատականի կառավարիչ էր Ն.Ն.) փոխարեն, մշտապես փորձում էին գահին նստեցնել դաջարական արքայաուսումի՝ իրենց հովանավորյալ ներկայացուցիչներին¹⁸⁴: Այս առումով թերևս ուշագրավ են ՊԿԲ-ի անմիջական միջնորդությամբ շահական գահը ժառանգելու օրինակները: Դենտ թագաժառանգ եղած ժամանակ կառավարման հարցերի նկատմամբ հետաքրքրություն չդրսնորող ֆիզիկապես անառողջ Մոզաֆֆար էղ-Դինը ռուսական հովանավորությունն իր իշխանության պահպանման լավագույն գրավականն էր համարում: 1896 թ. Նսար էղ-Դին շահի սպանությունից անմիջապես հետո սադր-ազամ Ամին օս-Մալթանեն դիմեց Կոսազովսկուն, որպեսզի ՊԿԲ-ը ռազմական հսկողության տակ առնի Թեհրանը և Ատրպատականից Թեհրան ուղեկցի թագաժառանգ Մոզաֆֆար էղ-Դինին: Մի քանի ժամ անց ողջ Թեհրանը

կազակների հսկողության տակ էր: Այսպիսով, ՊԿԲ-ի անմիջական մասնակցությամբ դաջարական արքայաուսումի նոր շահը խաղաղ գահ բարձրացավ¹⁸⁵:

Ղաջարական գահը փոխանցելու նմանատիպ գործողություն խաղարկվեց նաև 1906 թ. դեկտեմբերին, երբ կազակներից զորամիավորումը, Ատրպատականից Թեհրան ուղեկցեց վալիսահը (թագաժառանգ) Մոհամմադ Ալի շահին՝ մահամերձ Մոզաֆֆար էղ-Դին շահին գահին փոխարինելու նպատակով¹⁸⁶:

Կազակները մեկուսացված էին իրանական միջավայրից, մշակութային կյանքից, ինչի արդյունքում բրիգադը ցածր ժողովրդակալություն էր վայելում: Միավորման հիմնական գործառույթն էր շահի, պետական բարձրատիճան պաշտոնյաների, օտարերկրյա դիվանագիտական առաքելությունների, նախարարությունների, բանկերի, Ռուսաստանի կողմից կառուցվող ճանապարհների, հակահամաճարակային կայանների անվտանգության պահպանությունը, ինչպես նաև կենտրոնական իշխանության դեմ թույլոր ցեղերի կողմից առաջացող ըմբոսությունների ճնշումը¹⁸⁷:

ՊԿԲ-ի բյուջեն կազմված էր երկու մասից, առաջինը՝ մտավորապես 2/3-ը ապահովում էին Շաշվավարկային բանկ մուտքագրվող Իրանի հյուսիսային մաքսակետերից ստացվող եկամուտների մի մասը, մյուս մասը՝ վճարվում էր իրանական գանձարանի կողմից¹⁸⁸:

Բրիգադի ֆինանսական վերահսկողությունն ամբողջովին կենտրոնացված էր Թեհրանում ռուսական առաքելության դեկավարի ձեռքերում, ինչի հետևանքով բրիգադի ղեկավարության և առաքելության հարաբերությունները միշտ չէ որ հարթ էին ընթանում: Շատ հաճախ միավորման անկանոն ֆինանսական մտակարարման և միջոցների անաբղյուծավետ բաշխման հետևանքով նրանց միջև առաջ էին գալիս բազում խնդիրներ¹⁸⁹: Այս առնչությամբ խնդրահարույց էին նաև իրանական կառավարության հետ փոխհարաբերությունները, քանզի

¹⁸⁰ РГВИ, ф. 446, Персия, д. 47, л. 163.

¹⁸¹ РГВИ, ф. 2000, д. 1022 (1), л. 44-50.

¹⁸² АВПРИ, ф. 144, Перекаский стол, он. 488, д. 603, л. 246.

¹⁸³ Firuz Kazem-Zadeh, նշվ. աշխ., էջ 299-300:

¹⁸⁴ АВПРИ, ф. 144, Перекаский стол, он. 488, д. 603, л. 246.

¹⁸⁵ Крайнев О., նշվ. աշխ., էջ 80:

¹⁸⁶ РГВИ, ф. 2000, д. 1022 (1), л. 53.

¹⁸⁷ РГВИ, ф. 2000, д. 1022 (1), л. 13-17, լ. 50-52, РГВИ, ф. 446, Персия, д. 47, л. 147.

ՊԿԲ-ն առհասարակ ոչ մի ֆինանսական հաշվետվություն չէր ներկայացնում վերջինիս և ծախսերի մասին հաշվետվություն առաջին անգամ ներկայացրել է 1913 թ., որում տվյալներ էին հաղորդվում միայն 1909 թ. սկսած¹⁹⁸։ Ղաջարական կառավարությունը բրիգադի ծախսերը փակելու նպատակով՝ հաճախ ստիպված էր լինում վարկեր վերցնել բրիտանական և ռուսական բանկերից, իսկ առավել ճգնաժամային տարիներին առհասարակ չէր հոգում դրանք։ Հաճախ ռուսական կառավարությունն ինքն էր ծանկուն ՊԿԲ-ի բյուջեի պակասորդը՝ պարտքային կախվածության մեջ դնելով իրանական կողմին¹⁹⁹։

Այսպիսով, ՊԿԲ-ի գլուխ կանգնած էր ռուսական Գլխավոր շտաբի փոխգնդապետը։ ՊԿԲ-ի զինվորները ծառայությունն իրականացնում էին ռուսական ռազմական կանոնակարգի համաձայն²⁰⁰։

ՊԿԲ-ն համապատասխանաբար կազմված էր՝ հետևելից, հեծելազորից, հրաձգային զննից և զննացրային գումարտակից։ 1912 թ. բրիգադում հաշվառվում էր մոտ 2250 կազակ²⁰¹։ Միավորման սպայակույտը գտնվում էր Թեհրանում։ Թավրիզում, թագածառանգին ծառայելու նպատակով, գործում էր ՊԿԲ-ի առանձին ներկայացուցչությունը։ Այստեղ մշտապես գտնվում էր մոտ 1288 կազակ և 61 սպա²⁰²։ Բրիգադի ութ ջոկատը տեղակայված էր Թեհրանում, Սպահանում, Մաշհադում, Համադանում, Գիլանում, Մազանդարանում, Արդաբիլում և Ուրմիայայում²⁰³։ Միավորման բարձր սպայական կազմում ընդգրկված կազակները պահուստային զինծառայողներ չէին և միաժամանակ ծառայության մեջ էին գտնվում նաև Ռուսաստանում՝ Կովկասյան ռազմական շրջանի Գլխավոր շտաբում և վարձատրվում էին նաև Ս. Պետերբուրգի կողմից²⁰⁴։ Իրանահպատակ սպաները, թեև ռուս սպաների համեմատ բավականին ցածր էին վարձատրվում, սա-

կայն բրիգադից դուրս գտնվող իրենց ընկերների նկատմամբ ավելի նախապատվելի վիճակում էին²⁰⁵։

Բրիգադի ղեկավարը շահի անմիջական խորհրդականն էր, իսկ նրա ենթակայությունն Իրանի զինված ուժերի նախարարից հաճախ ձևական բնույթ էր կրում²⁰⁶։ Բրիգադի ղեկավարի պարտականությունների մեջ էր մտնում նաև Իրանի զինված ուժերի, աշխարհագրական և վիճակագրական տվյալների մասին տեղեկությունների հավաքագրումը, որոնք զեկույցների տեսքով ուղարկվում էին Ռուսաստանի Գլխավոր շտաբի ռազմագիտական բաժին²⁰⁷։ Այլ կերպ ասած, Ռուսաստանն Իրանում՝ ի ղեմն ՊԿԲ-ի հաստատել էր նաև հետախուզական ցանց։

ՊԿԲ-ին կից գործում էր երկու դպրոց՝ մեկը բարձրաստիճան սպաների երեխաների համար, մյուսը՝ ենթասպաների։ 1903 թ. դպրոց բացվեց նաև իրանական սպայական կազմի զավակների համար։ Բառամյա կրթական ծրագրի դասավանդումն իրականացվում էր ռուսական միջնակարգ դպրոցի ծրագրին համապատասխան։ Կրթությունը տարրական դպրոցում պարսկերենով էր։ Ավելի բարձր դասարաններում անցում էր կատարվում ռուսերենի։ 1910 թ. սպայական անձնակազմի երեխաների դպրոցը վերանվազվեց, որի արդյունքում ուսուցման տևողությունը դարձավ վեց տարի, իսկ 1913 թ.՝ ութ տարի²⁰⁸։ Կադետների դպրոցի շրջանավարտները լավ տիրապետում էին ռուսերեն լեզվին, ինչպես նաև գիտելիքներ ունեին Ռուսաստանի պատմության, մշակույթի և ավանդույթների մասին։

Բրիգադը գործնականում ռուսական ռազմական կանոնակարգի օրինակով իրանական բանակի համար սպայական կադրեր պատրաստելու կառույց էր։ Դպրոցում ուսանում էին ինչպես ՊԿԲ-ի իրանցի զինվորների, սպաների, այնպես էլ պետական պաշտոնյա-

¹⁹⁸ Кулагина Л. М., Россия и Иран, Եզվ. աշխ., էջ 140։

¹⁹⁹ РГВИА, ф. 2000, д. 1022 (1), л. 13.

²⁰⁰ Крассов О., Եզվ. աշխ., էջ 80.

²⁰¹ РГВИА, ф. 446, Персия, д. 47, л. 67-68.

²⁰² Кулагина Л. М., Россия и Иран, Եզվ. աշխ., էջ 139։

²⁰³ Donald N. Wilber, Riza Shah Pahlavi: The Resurrection and Reconstruction of Iran, N. York, 1975, pp. 6-7.

²⁰⁴ РГВИА, ф. 446, Персия, д. 47, л. 67-68.

²⁰⁵ Выборнов М., Персия и ее вооруженные силы, М.-Л., 1928, с. 54, Стрелянов (Калабухов) П., Եզվ. աշխ., էջ 219։

²⁰⁶ РГВИА, ф. 2000, д. 1022, л. 44-50.

²⁰⁷ РГВИА, ф. 446, Персия, д. 46, л. 148.

²⁰⁸ Кулагина Л. М., Россия и Иран, Եզվ. աշխ., էջ 141.

ների որդիները: Չնայած ՊԿԲ-ի համակարգային մի շարք բերուց-
յուններին, այստեղ ծառայության անցնելն այդ երիտասարդներին
իրական հնարավորություն էր ընձեռում ապագայում ավելի արագ և
հեշտ առաջ գնալ երկրի ռազմական և քաղաքական ծառայության
բնագավառներում: Ռեզա շահը և նրա կառավարության անդամ-
ներից շատերը եռյակն սովորել և ծառայել են ՊԿԲ-ում: Հայագզի
Մարտիրոս-խանը գրադեցրել է ՊԿԲ-ի շտաբի հրամանատարի պաշ-
տոնը հիմնադրման օրվանից մինչև 1903 թ.¹⁹⁹:

Այսպիսով, ՊԿԲ-ը 1880-ական թթ. սկսած, ընդհուպ մինչև
Առաջին համաշխարհային պատերազմը և Ռեզա շահի ռազմական
բարեփոխումների ժամանակաշրջանը (1921թ.), շուրջ 41 տարի հան-
դիսանում էր իրանական բանակի թիչ թե շատ մարտունակ և կանո-
նակարգված տարրը²⁰⁰:

Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում՝ 1916 թ., Ռուսաստանի
պեղմամբ ՊԿԲ-ը վերածնեց 8 հազար զինվորից բաղկացած դիվի-
զիայի²⁰¹: ՊԿԲ-ի դիրքերն Իրանում շարունակում էին ամուր մնալ
ընդհուպ մինչև Ռուսաստանում հեղափոխական իրադարձությու-
ների ծավալումը: 1917 թ. ՊԿԲ-ը անցավ Իրանի պաշտպանության նա-
խարարի ենթակայության տակ և ֆինանսավորվում էր Մեծ Բրիտա-
նիայի կողմից: 1920 թ. ամռանը Անգլիայի պեղմամբ ՊԿԲ-ի բարձր
սպայական կազմում անգլիացի հրահանգիչներ նշանակվեցին²⁰²:

Իրանի և Ռուսաստանի կառավարող շրջանակների համար
ՊԿԲ-ը երկկողմ շահարկումների առարկա էր: Ղաջարական քաղա-
քական վերնախավը կիրառում էր «կազակական գործունը»՝ Ռուսաս-
տանից տարբեր հարցերում զիջումներ ստանալու եպատանով՝ հստակ
զիտակեցնելով, որ այլ օտարերկրյա հրահանգիչներ հրավիրելու յու-
րաբանչուր փորձ բախվելու էր ռուսական հակազդեցությանը²⁰³:
Ռուսաստանն իր հերթին, իրանական բյուջեի հաշվին ավելացնելով

կազակների թիվը և ուժեղացնելով նրանց ռազմական պատրաստ-
վածությունը՝ ի դեմս ՊԿԲ-ի Իրանում ձեռք բերեց շահի և ղաջարա-
կան իշխող վերնախավի վրա քաղաքական ազդեցության կարևոր
լակներ, ստեղծեց կայուն հետախուզական ցանց, որը հնարավո-
րություն էր տալիս մշտապես տեղեկացված լինել Իրանի զինված
ուժերի, ռազմավարական, աշխարհագրական, պահուստային հնա-
րավորությունների մասին: Այն վերահսկողության տակ առավ նաև
Իրանում ծավալվող ներքաղաքական գործընթացները և հաստա-
տուն դիրք գրադեցրեց երկրի ռազմակրթական բնագավառում:

¹⁹⁹ Рехснева Н., ևշվ. աշխ., էջ 132:

²⁰⁰ Сгонін С., ևշվ. աշխ., էջ 68:

²⁰¹ РГВИ, ф. 13185, журнал отисей 1, Предисловие, стр. 2.

²⁰² Красняк О., ևշվ. աշխ., էջ 102-103:

²⁰³ دکتر عبدالصمد زرین کوب، روزگار، تاریخ ایران از آغاز تا سقوط سلطنت پهلوی، ص ۷۰۹-۷۰۸

ՌՐԱՆԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ՌՈՒՄ-ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ

ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ.

ԴԻՄԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՓՈՆՀԱՄԱՀԱՍՆԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

1. Պարսից ծոցի գործերը Ռուսական կայսրության և Մեծ Բրիտանիայի հարաբերություններում

XIX դ. 90-ական թթ. Ռուսաստանը Պարսից ծոց ներթափանցելու գործնական քայլեր սկսեց՝ իր դիրքերն ամրակայելու միջոցներից կարևորելով անտուրը, նավագնացությունը, ռազմածովային հենակետի և նոր հյուպատոսությունների հիմնումը: Առաջնահերթություն էր դիտվում նաև ապագայում, անդրիասիական երկաթգծի տարբերակով, դեպի վերոնշյալ շրջաններ «կոմերցիոն էյթ» ապահովելը:

Նշված ժամանակաշրջանում կառավարությունն առաջնային էր համարում Բանդար-Աբբասում հյուպատոսության հիմնումը: Այս նավահանգիստը սպասարկում էր ոչ միայն Պարսից ծոցի առափնյա շրջանները և կապված էր տնտեսական մեծ նշանակություն ունեցող Իրանի ներքին շրջանների հետ, այլև ռազմավարական կարևոր նշանակություն էր ներկայացնում և կարող էր Ռուսաստանի համար ռազմածովային հզոր հենակետի վերածվել²⁰⁴:

Արդեն 1899 թ. Պարսից ծոց պարբերաբար ուղարկվում էին ռուսական տարբեր առաքելություններ՝ տեղի նավահանգիստների անտրալային շրջանառությունն ուսումնասիրելու նպատակով²⁰⁵: Շուտով Օցոում սկսեցին հայտնվել նաև ռուսական նավերը: Ռուսական ակտիվությունը Օցոում կտրուկ աճեց 1900 թ. հետո²⁰⁶: Ֆինանսների

²⁰⁴ АВІРІИ, "Персидский стоз", փ. 144, օր. 488, ձ. 603, ձ. 65.

²⁰⁵ John Albert White, Transition to Global Rivalry, Alliance Diplomacy and the Quadruple Entente, 1895-1907, Cambridge University Press, 1995, pp. 56-57.

²⁰⁶ 1900թ. փետրվարին Պարսից ծոցի նավահանգիստներ փորձական ուղերթ իրականացրեց ռուսական «Գիլյակ» փոքր հրևանահավը: Ուշագրավ է, որ ռուսական հիվց խոշոր անտրալայն կազմակերպությունների հետ միասին այս

նախարարությանը կից կազմվեց «Ռուսաստանի և Պարսից ծոցի միջև ուղիղ նավագնացություն կազմակերպելու և Բասրայում, Բուշեն-րում ռուսական հյուպատոսություններ հիմնելու նպատակով» Հաստիկ խորհրդը²⁰⁷: 1900 թ. նոյեմբերի 27-ին տեղի ունեցավ Ռուսաստանի և Պարսից ծոցի միջև անտրալային կապեր հաստատելու վերաբերյալ առաջին խորհրդակցությունը, որին մասնակցեցին անտրի և արդյունաբերության հարցերով ֆինանսների նախարարի տեղակալ Վ. Կովալևսկին, «Ռուսական նավագնացության և անտրալային ընկերության» ղեկավար Օ. Միլլերը, ինչպես նաև շաքարի, թորած նավթի, կտորեղենի, ապակու արտադրության անտրարդյունաբերական շրջանների առաջատար ներկայացուցիչները²⁰⁸:

Խորհրդակցությունը, որի հիմնական նպատակն էր Պարսից ծոցում ռուսական ընդլայնման համար նոր քաղաքականության մշակումը, որոշեց՝ 1) Օղեսայի և Պարսից ծոցի նավահանգիստների միջև կազմակերպել ուղիղ շոգենավային հաղորդակցություն, 2) ապահովել Օցոյի շուկաներում առավել բարձր պահանջարկ ունեցող ռուսական ապրանքատեսակների մատակարարումը, 3) կազմակերպել տեղում այդ ապրանքների իրացման գործընթացը²⁰⁹:

1901 թ. փետրվարին փորձնական երթուղիով Պարսից ծոցի կարևոր նավահանգիստներ (Ջասկ, Լինգե, Բանդար-Աբբաս, Բուշեն և Բասրա) այցելեց ռուսական ապրանքներով բեռնված՝ «Կորնիլով» անտրալային նավը: Ընդ որում, Օցո այցելող նավերը կառավարությունից ստանում էին 50 հազ. ռուբլի սուբսիդավորում՝ յուրաքանչյուր երթի համար²¹⁰:

նախաձեռնությանը մասնակցել է նաև հայազգի Մանթաշովի անտրալային ընկերությունը: АВІРІИ, "Персидский стоз", փ. 144, օր. 488, ձ. 4064, ձ. 134.

²⁰⁸ АВІРІИ, "Персидский стоз", փ. 144, օր. 488, ձ. 4064, ձ. 9-19.

²⁰⁹ Նույն տեղում:

²¹⁰ John Albert White, նշվ. աշխ., էջ 57:

²¹¹ Риттих П., Отчет о поездке в Персию и Персидский Белуджистан в 1900 г., ч.1, СПб, 1901, с. 81, Whigham H., The Persian Problem: An Examination of the rival positions of Russia and Great Britain in Persia with Some Account of the Persian Gulf and Bagdad Realway, London, 1903, pp. 142-144.

1901 թ. ապրիլին Պարսից ծոցում ռուսական առևտրի պատասխանատու, Սպահանում ռուսական հյուպատոս Ա. Դաբիժան, Բուշերից հայտնում էր, որ չնայած ռուսական առևտուրը խոչընդոտելու անգլիացիների փորձերին, «Կորնիլովի» փորձական այցելությունը հաջողվել է: Վերջինս կշում էր նաև, որ Մոցում ռուսական առևտուրը խթանելու համար նպաստավոր կլինի, այստեղ գործուղել հայ և երես վաճառականներին²¹¹:

1901-1902 թթ. ընթացքում Պարսից ծոց այցելեցին նաև ռուսական առևտրային «Ազով» (1901 թ. օգոստոս)²¹², «Զիգֆրիդ» (1901 թ. նոյեմբեր)²¹³ նավերը²¹⁴: Խոչընդոտելով նավահանգիստներում ռուսական նավերի հետադարձ ապրանքների բեռնման գործընթացը բրիտանական կազմակերպությունները իջեցրին ղեկի Եվրոպա բեռնափոխադրման արժեքը 70%-ով: Պարսից ծոցում ռուսական «Կորնիլով» նավի հայտնվելուց հետո, Բարսայից Լոնդոն բեռնափոխադրման մեկ տոննայի արժեքը 50 շիլինգից հասավ 15-ի²¹⁵:

Մոցում դիրքերն ամրապնդելուն զուգընթաց Ռուսաստանը XIX դ. 90-ական թթ. ձեռնամուխ եղավ նաև Հեռավոր Արևելքում իր ծավալապաշտական ծրագրերի իրագործմանը, ինչն էլ ավելի սրեց ռուս-անգլիական հարաբերությունները²¹⁶: Երկրորդ անգլո-բուրական պատերազմի ընթացքում (1899-1902 թթ.) Մեծ Բրիտանիայի ռազմական անհաջողությունները, որին գումարվեց Ռուսաստանի դաշակից Ֆրանսիայի²¹⁷ հետ հարաբերությունների լարվածության

(Ֆեռոդյան ճգնաժամ) հերթական փուլը՝ մեծ հարված էին հասցրել Մեծ Բրիտանիայի միջազգային կշռին²¹⁸: Սակայն Աֆրիկայում ճգնաժամը հաղթահարելուց հետո Մեծ Բրիտանիան վերանայեց «Փայլուն չեզոքության» (Splendid isolation) արտաքին քաղաքականության իր ռազմավարությունը և միջազգային մեկուսացումը հաղթահարելու նպատակով՝ իրատեսական սկսեց համարել դիվանագիտական այլընտրանքների և նոր դաշակիցներ ձեռք բերելու հեռակարները, ինչն էլ ավելի կարևորվեց Օւանիայան կայսրությունում, Հարավային Ամերիկայում, Հյուսիսային Աֆրիկայում օրեցօր հզորացող Գերմանիայի ծավալապաշտական քաղաքականության արդյունքում²¹⁹:

Հարկ է նշել, որ նպատակ ունենալով սահմանափակել ռուսական ծավալությունները՝ Մեծ Բրիտանիան, դեռևս 1898 թ., ռուսական կառավարությանն առաջարկում էր Կ.Պոլսից մինչև Պեկին ազդեցության գոտիների բաժանման ընդհանուր համաձայնագիր կնքել: Այս համատեքստում իրատեսական էր համարվում Միջին Արևելքը, մասնավորապես Իրանը, ազդեցության գոտիների բաժանելու փոխզիջումային տարբերակը, որով Իրանի հյուսիսային շրջանները կլինեին ռուսական ազդեցության ոլորտում, իսկ հարավայինը՝ բացառապես բրիտանական²²⁰: Սակայն Ռուսաստանը հրաժարվեց նման գործարկից:

1902 թ. Անգլիան դարձավ ճապոնիայի դաշակիցը հեռավոր արևելյան հարցերում և սկսեց բարելավել իր հարաբերությունները

²¹¹ АВПРИ, "Персидский стол", ф. 144, оп. 488, л. 4064, л. 76.

²¹² АВПРИ, "Персидский стол", ф. 144, оп. 488, л. 4064, л. 121.

²¹³ АВПРИ, "Персидский стол", ф. 144, оп. 488, л. 4064, л. 194.

²¹⁴ АВПРИ, "Персидский стол", ф. 144, оп. 488, л. 4064, л. 251-260.

²¹⁵ Шульце Э., Борьба за персидско-мессопотамскую нефть, М., 1924, с. 1924, с. 61-62.

²¹⁶ Felix Patrikeeff and Harold Shukman, Railways and Russo-Japanese War: Transporting War, L. & N.York, 2007, pp. 18-33.

²¹⁷ 1899 թ. օգոստոսի 8-9-ին Ֆրանսիայի արագործնախարար Թ. Դելկասեն և Ռուսաստանի արագործնախարար Մ. Մուրավյովը փոխանակվեցին Լոուանը՝ որի արդյունքում վերահաստատվեցին 1891 թ. քաղաքական և 1893 թ. ֆրանս-ռուսական ռազմական դաշինքը: Сборник договоров России с другими государствами 1856-1914 гг., с. 279-283: Ռուս-ֆրանսիական հարաբերություն-

ներում կարևոր դեր էին խաղում նաև ռուսական պետական փոխառությունները Ֆրանսիայում, որոնց հաշվին ցարական կառավարությունը լուծում էր ոչ միայն երկրի ներքին տնտեսական խնդիրները, այլև շարունակում էր իրականացնել իր արտաքին քաղաքական ծրագրերը: Kagarlitsky B., նշվ. աշխ., էջ 249-251:

²¹⁸ Graham D. Goodlad, British Foreign and Imperial Policy, L. & N.York, 2000, pp. 57-59, Хвостов, В. М., նշվ. աշխ., էջ 456-466: 59 John Albert White, նշվ. աշխ., էջ 26-30:

²¹⁹ British Documents on the Origins of the War, The End of British Isolation, Edited by G. P. Gooch, D.Litt., F.B.A., and Harold Temperley, Litt.D., F.B.A., L. 1927, Vol. I, F.O. Russia, N 18, p. 10 այսուհետև BD.), Ротштейн Ф., Международные отношения в конце XIX века, Л., 1960, с. 450.

Ֆրանսիայի հետ²¹: Նույն թվականի հունվարի 30-ին ստորագրվեց անգլո-ճապոնական դաշնակցային պայմանագիրը, որն ուղղված էր Ասիայում ռուսական ծավալապաշտության դեմ: Առաջին հայացքից կենտրոնացած լինելով Հեռավոր Արևելքի վրա՝ այդ պայմանագիրն իր մեջ ներառում էր Միջին Արևելքի հետ կապված շատ խորքային հարցեր: Պայմանագրի շնորհիվ ճապոնիան հնարավորություն ստացավ պատերազմել Ռուսաստանի դեմ, իսկ Ռուսաստանը հարկադրված էր ուշադրության կենտրոնը տեղափոխել Հեռավոր Արևելք²²:

Նույն 1902 թ. օգոստոսից մեկնարկեցին նաև անգլո-ֆրանսիական բանակցությունները: Գաղութային խնդիրների կարգավորման միջոցով, Ֆրանսիայի հետ բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատելով և վերջինիս դաշնակից՝ Ռուսաստանի հետ արևելյան հարցերի շուրջ համաձայնության գալու միջոցով, Մեծ Բրիտանիան ծրագրում էր սահմանափակել Գերմանիայի ներգրավվածությունը մերձավորարևելյան տարածաշրջանում և կանխել Բաղդադի երկաթուղու միջոցով դեպի Պարսից ծոց ներթափանցելու գերմանական ծրագրերը²³:

Սակայն ընդհուպ մինչև ռուս-ճապոնական պատերազմում պարտություն կրելը (1905 թ.) Ռուսական կայսրության քաղաքական նպատակներն Իրանում դրսևորվում էին հստակ ձևաչափով. «Պահպանել Պարսկաստանի ամբողջականության և անձեռնմխելիության սկզբունքը, չհավակնել տարածքային նոր ձեռքբերումների, թույլ չտալ որևիցե երրորդ պետության գերակայությունն այստեղ, աստիճանաբար ենթարկելով այն ռուսական ազդեցությանը: Առանց խափանելու

այդ երկրի ինչպես արտաքին ինքնուրույնության սկզբունքները, այնպես էլ ներքին կարգը»²⁴: Հետևաբար Ռուսաստանը բրիտանական առաջարկները շարունակում էր անարձագանք թողնել²⁵:

1904 թ. արտգործնախարար Վ. Լամզորֆի՝ Թեհրանում Ռուսաստանի նորանշանակ դեսպանորդ Ա. Ն. Շպիերի հանձնարարականում մասնավորապես սավում էր. «Պահպանելով Պարսկաստանի ամբողջականության և անձեռնմխելիության սկզբունքը՝ մեր հիմնական խնդիրն է նրան դարձնել հնազանդ և օգտակար: Այլ կերպ ասած՝ հզոր գործիք մեր ձեռքերում՝ պարսկական լայնածավալ շուկան պահպանելու և ընդլայնելու նպատակով»: Գիտակցելով քաղաքական պահի լրջությունը՝ նախարարը շեշտում էր. «Քանի որ Ռուսաստանը դժկարգություններ է կրում Հեռավոր Արևելքում, Անգլիան ամեն կերպ փորձում է ամրապնդել իր քաղաքական և տնտեսական դիրքերն այստեղ: Ստեղծված իրավիճակում Անգլիան կարող է Ռուսաստանին պարսկական հարցի հետ կապված որևիցե համաձայնագիր պարտադրել: Ինչպես օրինակ՝ 1889 թ. «condominium»-ի սկզբունքով Իրանն ազդեցության գոտիների բաժանելու առաջարկը»²⁶:

1901 թ. ամռանից ռուսական դիվանագիտությունն ավելի զգայուն դարձավ Պարսից ծոցում տեղի ունեցող իրադարձությունների հանդեպ: Հատկապես Մեծ Բրիտանիայի, Գերմանիայի և Օսմանյան կայսրության միջև Քուվեյթի կարգավիճակի շուրջ ընթացող զարգացումներում²⁷: 1899 թ. Բաղդադի երկաթուղու շինարարության Գերմանիայի նախնական պայմանագրի համաձայն նախատեսվում էր երկաթուղին ավարտել Շամ ալ-Արաբ գետի ակունքում տեղակայված Բասրայում, սակայն աստիճանաբար գերմանական ֆինանսական և դիվանագիտական շրջանների ուշադրության կենտրոնում հայտնվեց

²¹ Չնայած նրան, որ Ռուսաստանը իր հեռավորարևելյան քաղաքականությանը ճանապարհ էր հարթում Ֆրանսիայի գործարար լայն շրջանների համար և վերջիններս մեծապես ներգրավված էին թե՛ երկաթգծերի կառուցման և թե՛ ֆինանսատնտեսական այլ ձևերակներում, պետամեթոդով Ռուսաստանի կողմից մեծ քանակությամբ ռազմական ուժերի կենտրոնացումը Հեռավոր Արևելքում հարկաժող տակ էր դնում ռուս-ֆրանսիական դաշինքը, որի հիմքում ընկած էր Եվրոպայում Գերմանիային հակակշռելու նպատակը: Иностранца А. Восточна политика России в 1905-1907 гг., М., 1986, с. 18.

²² Firuz Kazem-Zadeh, *ibid.*, աշխ., էջ 387:

²³ John Albert White, *ibid.*, աշխ., էջ 26-31:

²⁴ АВПРИ, "Персидский стол", ф. 144, оп. 488, л. 603, л. 53.

²⁵ АВПРИ, "Персидский стол", ф. 144, оп. 488, л. 603, л. 54-55.

²⁶ Նույն տեղում:

²⁷ 1899թ. սկսած Մեծ Բրիտանիան փորձում էր պրոտեկտորատի կարգավիճակով իր ներակայության տակ դնել Օսմանյան կայսրության կազմում գոտիոր Քուվեյթի շեխությունը և իր ազդեցությունը տարածել նրա կասալարի շրջի Մուսարաֆի վրա:

էլ-Քուվեյթ նավահանգիստը, որը ոչ միայն հարմար էր խոշոր բեռնատար նավեր ընդունելու տեսանկյունից, այլև Մոցուս բացառիկ ռազմավարական իր դիրքով: Բաղդադի երկաթուղու միջոցով Մերձավոր և Միջին Արևելքում և հատկապես Պարսից ծոցում հաստատվելու գերմանական ծրագրերն աննախաբեկ սրբցին անզու-գերմանական հարաբերությունները²²⁸: Պետերբուրգում մտավախոթյուն կար, որ Քուվեյթի ճգնաժամի ծավալումը հնարավորություն կընձեռի Մեծ Բրիտանիային ակտիվացնելու իր քաղաքականությունը Մոցուս²²⁹: Օսմանյան կայսրությունում ռուսական առաքելության ղեկավար Ձինովկն արտաքին գերատեսչությանն առաջարկում էր հակահարձակման անցնել այլ ճակատում՝ Աֆղանստանում, եթե Մեծ Բրիտանիան փորձ անի խախտել Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականությունը՝ Քուվեյթը կամ Պարսից ծոցի արևմտյան շրջաններում այլ նավահանգիստների բռնազավթումով²³⁰:

Ռուսաստանը բաց չթողեց միջազգային ասպարեզում Բրիտանիայի ժամանակավոր թուլացումից օգտվելու հնարավորությունը և տեղեկացրեց բրիտանական կառավարությանը, որ առևտրային շահերը և Աֆղանստանի հետ հարևանությունը, թույլ չեն տալիս Ռուսաստանին զերծ մնա, այդ պետության հետ ուղիղ քաղաքական կապեր հաստատելուց²³¹:

Ճարական կառավարության շրջադարձային դիրքորոշումը դրսևորվեց 1901 թ. դեկտեմբերին ռուսական «Վորյագ» հաճանավի Մոցի կարևոր, այդ թվում նաև Քուվեյթի, նավահանգիստներ այցելությամբ²³²:

Չնայած բրիտանական իշխող շրջաններում Ռուսաստանի հետ հարաբերությունները կարգավորելու հարցում ձևավորված հակասությունների՝ Եվրոպայում դաշնակից ընտրելու, Մերձավոր և

Միջին Արևելքը ազդեցության գոտիների բաժանելու, Պարսից ծոցում բրիտանական մենաշնորհը պահպանելու հիմնախնդիրները ընդհանուր առմամբ միախուլվեցին Մեծ Բրիտանիայի արտաքին քաղաքական ետ ուղեգծի մշակման հետ, ուստի բրիտանական կառավարությունը չէր դադարում ջանքեր գործադրել՝ Ռուսաստանին բանակցային սեղանի մոտ բերելու ուղղությամբ:

Լոնդոնի ռուսական առաքելությունը, հարցի վերաբերյալ նշում էր, որ չնայած Ռուսաստանի համար ոչ ցանկալի անզու-ճապոնական դաշինքին, Մեծ Բրիտանիայի քաղաքական ասպարեզում Ռուսաստանի հետ մերձենալու միտումներն այնուամենայնիվ շարունակվում են: Ըստ այդ գեղույցներից մեկի՝ 1902 թ. Լորդերի պալատում, Իրանում բրիտանական քաղաքականությունն ակտիվացնելու մասին քննարկումների ժամանակ, լիբերալների տեսակետը ներկայացնող և հետագայում արդեն, անզու-ռուսական մերձեցման ճարտարապետ Էդ. Գրեյը նշել էր, որ Անգլիան Իրանում Ռուսաստանի հետ մրցակցության տեսանկյունից կարող է հիմնվել երեք տարբեր քաղաքական կուրսերի վրա: Դրանցից առաջինը ոչ ցանկալի է և կայանում է նրանում, որ Անգլիայի համար դժվար է մշտապես հակադրել ռուսական ընդլայնման քաղաքականության Իրանում: Երկրորդը՝ Ռուսաստանի հետ ափսալան հարցերի շուրջ ընդհանուր համաձայնության գալն է: Երրորդ տարբերակի հիմքում ընկած էր հարցի նկատմամբ «ինքնահոսի քաղաքականությունը» (drift policy), սակայն այս դրույթն, ըստ Գրեյի, անընդունելի էր հատկապես իրանական խնդրի տեսանկյունից. «Եթե այդ երկրում Ռուսաստանը պետք է ընդլայնվի, ապա դա տեղի կունենա միայն Անգլիայի համաձայնությամբ», - նշում էր ապագա արտգործնախարարը²³³:

Այս առումով ուշազրավ է նաև, գործող արտգործնախարարի խորհրդական՝ վիկոնտ Կրանբորնի տեսակետը. «Անգլիայի քաղաքականությունն Ասիայում նախ և առաջ կապված է ստատուս-քվոյի պահպանման, այլ ոչ թե «ինքնահոսի» դիրքորոշման հետ: Թեև Ռուսաստանի հետ փոխշահավետ հարաբերությունները ցանկալի

²²⁸ ВД, Vol. I, pp. 333-334.

²²⁹ АВПРИ, "Персидский стол", ф. 144, оп. 488, л. 4064, л. 172.

²³⁰ Ботларевский Г. Л., Английская политика и международные отношения в бассейне Персидского Залива, (конец XIX - начало XX в.), М., 1968, с. 353.

²³¹ Мульдтаули П., նշվ. աշխ., էջ 180-181:

²³² АВПРИ, "Персидский стол", ф. 144, оп. 488, л. 4064, л. 251-260.

²³³ АВПРИ, "Персидский стол", ф. 144, оп. 488, л. 4064, л. 264-265.

են, սակայն Անգլիան չի կարող «գլխարկը ձեռքին գնալ և համաձայնագիր խնդրել Ռուսաստանից: 1888 թ. Անգլիան և Ռուսաստանը փոխանակվել են նոտաներով, որոնցում պարտավորվում էին հարգել Իրանի ամբողջականության և անձեռնխելիության սկզբունքը և մինչև հիմա գործել են այդ սկզբունքի համաձայն, սակայն անձեռնխելիության քաղաքականությունն իր սահմաններն ունի: Նախ և առաջ պետք է պահպանել ուժերի հավասարակշռության սկզբունքը, ուստի Անգլիան չի կարող զիջել իր առաջնային դիրքերը Պարսից ծոցում և հնդկական տիրույթներին հարող շրջաններում»²²⁴:

Թեև Մեծ Բրիտանիայում ընդհանուր առմամբ հետզհետև ավելի ակնհայտ էին դառնում Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի հետ հակադրմանական ճակատ ձևավորելու տրամադրությունները՝ պետք է նշել, որ բրիտանական իշխող վերահսկումով Ռուսաստանի հետ փոխհամաձայնության գալու վերաբերյալ կարծիքները միտասարդ չէին: Քաղաքական-գաղափարական առումով անգլո-ռուսական համաձայնագրի որոշ առանցքային ձևակերպումներին դեմ էր հենց լիբերալների կուսակցության ձախ թևը, իսկ ռազմաքաղաքական և ֆինանսատնտեսական առումով՝ բրիտանական իշխանությունների «միջինարևելյան» (անգլո-հնդկական) խմբավորումը²²⁵: Հայտնի է, որ XIX դ. վերջից Մեծ Բրիտանիայի մերձավորարևելյան գաղութային քաղաքականությունը հիմնականում պայմանավորված էր բրիտանական իշխող շրջանների այս ազդեցիկ ձամբարի դիրքորոշմամբ, որը տարբեր տնտեսական, ֆինանսական, քաղաքական դրոպապատճառներից

²²⁴ АВПРИ, "Персидский срок", ф. 144, оп. 488, л. 4064, л. 266-267.

²²⁵ Միջինարևելյան խմբավորումը քաղաքական և տնտեսական առումով գերիշխող էր բրիտանական գաղութային իշխող շրջանների մյուս խմբավորումների (հարավ-աֆրիկյան և չինական) նկատմամբ: Այն հենվում էր անգլո-հնդկական վարչակարգի վրա, որոնց տրամադրության տակ էին ցամաքային և ծովային զինված ուժեր, սեփական գանձարան, լայնածավալ հեռախոսակալան և հյուպատոսական համակարգ: Նրա կազմում էին գտնվում Իրանում խոշոր կապիտալների ներքաճ ձեռնարկատերերը: Իրանում բրիտանական առաքելության ծախսերը հոգում էին հնդկական իշխանությունները, ինչն էլ թույլ էր տալիս ազդել Իրանում բրիտանական առաքելության ղեկավարների բնույթության հարցին և Ֆորին օֆիսի իրանական քարակառույցային վրա: Бондаревский Г. Л., Английская политика и международные отношения, изд. 2-е, т. 1, с. 29-31:

լելելով՝ շահագրգռված էր մերձավոր-միջինարևելյան տարածաշրջանում ակտիվ-հարձակվողական քաղաքականությանը:

Չնայած Ռ. Մոլայերիի կառավարությունը անգլո-ռուսական հակասությունները փորձում էր լուծել Ռուսաստանի հետ արևելյան հարցերի վերաբերյալ համաձայնության գալու ճանապարհով և չէր բացառում դեպի Մոց Ռուսաստանին «կոմպրոմիս ելք» տրամադրելու հնարավորությունը, միջինարևելյան խմբավորումը Պարսից ծոցի ավազանում այլ պետության նկատմամբ զիջումների քաղաքականության դեմ էր արտահայտվում՝ Աֆղանստանն ու Իրանի հարավային շրջանները ցանկանալով տեսնել բացառապես անգլիական ազդեցության գոտում²²⁶: Խմբավորման հակառուսական տրամադրությունների առաջատարներից էր լորդ Ջ. Քերզոնը, ում «Պարսկաստանը և Պարսկական հարցը» հայտնի աշխատության հիմքում ընկած Միջին Արևելք, մասնավորապես Պարսից ծոց Ռուսաստանի ներթափանցումը կանխելու հայեցակարգը դարձավ խմբավորման գաղափարական դրոյթներից մեկը²²⁷: Իր քաղաքական գործունեության ողջ ընթացքում լորդ Քերզոնն իրանական հարցը դիտարկում էր գլխավորապես բրիտանական Հնդկաստանի պաշտպանության տեսանկյունից և գտնում էր, որ Արևելքում տիրապետություն հաստատելու համար Բրիտանիային խոչընդոտող ուժը ցարական Ռուսաստանն է²²⁸: Պարսից ծոց Ռուսաստանի հնարավոր ներթափանցումը, որի արդյունքում հարավային Իրանի որևէ շրջան կարող էր դառնալ ռուսական ազդեցության գոտի, անխափանիչորեն հանդիպում էր հնդկական խմբավորման հակազդեցությանը²²⁹:

1900 թ.-ից «միջինարևելյան» խմբավորումն ակտիվացրեց իր գործունեությունը: Նրա ղեկավարները սուր դժգոհություններ էին

²²⁶ Hurewitz J.C., Diplomacy in the Near and Middle East; A Documentary Record, 1535-1956, Ed. By Hurewitz J.C., Cambridge, Cambridge University Press, p. 220.

²²⁷ Curzon, G.N., Persia and the Persian Question, vol. II, L., 1966.

²²⁸ British Foreign policy under Sir Edward Grey, Ed. by Hinsley F.H., L., N. York, McIlbourne, 1977, pp. 135-139, Бондаревский Г. Л., Английская политика и международные отношения, изд. 2-е, т. 1, с. 32-34:

²²⁹ Жигалина О., изд. 2-е, т. 1, с. 138-141:

արտահայտում Պարսից ծոցում բրիտանական իշխանությունների ոչ հետևողական քաղաքականության նկատմամբ, ինչը հանգեցրել էր տարածաշրջանում ցարական և գերմանական քաղաքական և տնտեսական դիրքերի ուժեղացմանը: Վերջիններս կառավարությունից պահանջում էին դադարեցնել Աֆրիկայում ռազմական գործողությունները և հակահարձակման անցնել Միջին և Մերձավոր Արևելքում²⁴⁰:

Միջազգային դիրքերն ամրապնդելուն զուգընթաց Մեծ Բրիտանիան իրաժարվեց Պարսից ծոցի նկատմամբ իր «գզուշավոր» դիրքորոշումից: Լորդերի պալատում 1903 թ. մայիսի 5-ի իր ելույթում արտգործնախարար լորդ Գ. Լենդալունը հայտարարեց, որ թեև Բրիտանիայի ջանքերն ուղղված չեն Պարսից ծոցում այլ երկրների առևտրային շահերի դեմ, սակայն օտարերկրյա որևիցե տերության կողմից ռազմածովային հեևակետի հիմնումը կամ նավահանգստի ստեղծումը լուրջ վտանգ է ներկայացնում բրիտանական շահերին, որին պետք է հակազդել բոլոր հնարավոր միջոցներով: Այս հայտարարությունը ուղեկցվեց Մոցում բրիտանական ռազմածովային ուժերի ցայցով²⁴¹:

Պարսից ծոցի մասին հուշագիրը ներկայացնելուց անմիջապես հետո Լենդալունը հանդիպեց Լոնդոնում Ռուսաստանի արտակարգ և լիազոր դեսպան Ա. Բենեկեդորֆին, երան հայտնելով, որ բրիտանական կառավարությունը նպատակադրված է Ռուսաստանի հետ համաձայնության գալ Իրանի և Պարսից ծոցի խեղիքների վերաբերյալ: Փարսիզի գործադրած ջանքերի շնորհիվ 1903 թ. ամառանը և աշնանը բրիտանական արտաքին գերատեսչության ներկայացուցիչների և ռուսական առաքելության ղեկավարի միջև տեղի ունեցան մի շարք հանդիպումներ: Հուլիսի 29-ին Լենդալունը Բենեկեդորֆին հետևյալ հայտարարությունն արեց. «Եթե Ռուսաստանը տեղե-

կացներ մեզ (Մեծ Բրիտանիային Ն.Ն.) իր հետագա ծրագրերի մասին և էթե ընդուներ, որ մեր կողմից յուրաքանչյուր զիջման դեպքում, մենք պետք է ակնկալենք համապատասխան զիջումներ նրա կողմից, ապա հուսով ենք, որ միասին կարող ենք վերջ դնել այս դժբախտ մրցակցությանը, որը այսքան երկար ժամանակ գերիշխում է մեր հարաբերություններում՝ Չինաստանում, Միջին Արևելքում և այլ վայրերում²⁴²: Թե ի՞նչ կարգի զիջումների մասին էր խոսքը՝ Ա. Պետերբուրգին պարզ դարձավ միայն 1904 թ. հունվարի 1-ին, երբ բրիտանական արտգործնախարարի և Բենեկեդորֆի միջև բանակցությունները վերակավեցին: Անգլիացիները ցանկանում էին, որ Ռուսաստանը բրիտանական ազդեցության գոտի ճանաչի Աֆղանստանը և Տիբեթը: Փոխարենը՝ նրանք պատրաստ էին ճանաչել ռուսական գերակա շահերը Մանջուրիայում: Ինչ վերաբերում էր Իրանին, ապա առաջարկվում էր այն բաժանել ազդեցության գոտիների, հյուսիսը՝ ռուսական, հարավը և հարավ-արևելքը (Միսթանդը)՝ բրիտանական: Նման հարցադրումը տվյալ պահին ձեռնտու չէր Ռուսաստանին: Փաստացի, զիջումն չգետնվում, քանի որ հյուսիսային Իրանը և Մանջուրիան արդեն ռուսական ազդեցության տակ էին, Մեծ Բրիտանիան հույս ուներ գերակայություն հաստատել Աֆղանստանում, ապա եան իր ազդեցության ոլորտում ամբողջությամբ ներառել Պարսից ծոցն ու Տիբեթը²⁴³:

Ի պատասխան՝ ռուսական դեսպանը հայտարարել էր, որ իր կառավարությունը թեև ցանկանում է Անգլիայի հետ ջերմ հարաբերություններ հաստատել, սակայն կտրականապես դեմ է Իրանն ազդեցության գոտիների բաժանելու բրիտանական առաջարկին՝ նշելով, որ Ռուսաստանը համաձայն է միայն Միսթանդ, Բելուջիսթանը դիտարկել, որպես բրիտանական ազդեցության գոտի: Ինչ վերաբերում է Պարսից ծոցին, ապա Ռուսաստանը թեև ճանաչում է այստեղ բրիտանական գերակայությունը, սակայն պահպանելու է դեպի վերոնշյալ

²⁴⁰ Фирюз Казем-Заде, Борьба за влияние Персии, Дипломатическое противостояние России и Англии, М., 2004, с. 362.

²⁴¹ Chirol Valentine, նշվ. աշխ., էջ 265, John Albert White, նշվ. աշխ., էջ 62:

²⁴² British Proposal to Russi, January 1, 1904, in՝ u John Albert White, Appendix 1, նշվ. աշխ., էջ 300-301:

²⁴³ British Proposal to Russi, January 1, in՝ u 1904, John Albert White, Appendix 1, նշվ. աշխ., էջ 300-301:

շրջաններ «կոմերցիոն երթ» ունենալու իր հնարավորությունը, մասնավորապես անդրիրանական երկաթգծի տարբերակով²⁴⁴:

Մինևույն ժամանակ բրիտանական կառավարության հավաստիացումներն առ այն, որ Պարսից ծոցի ավազանում այլ երկրների առևտրատնտեսական շահերը չեն հանդիպի որևիցե հակազդեցության, Պետերբուրգը գնահատում էր ոչ իրատեսական: Ակնհայտ էր, որ Ռուսաստանի Մեծ Բրիտանիայի հետ Օղոսում մրցակցելու հնարավորությունները առանց ռազմաքաղաքական գործոնների ամկայության (նյուպատություններ, ռազմաճովային հենակետ, երկաթգիծ) սահմանափակվելու էին: Այդպիսով, անզրո-ռուսական բանակցային առաջին փուլը փակուղի մտավ:

Շեղհուպ մինչև 1905 թ. ռուսական կառավարող շրջանները գտնում էին, որ Իրանում ռուսական ազդեցությունը չափազանց ուժեղ է թե՛ տնտեսական և թե՛ ռազմաքաղաքական առումներով, ինչն էլ Մեծ Բրիտանիայի հետ Իրանն ազդեցության գոտիների բաժանելու մասին համաձայնագրի կնքումը դարձնում էր ոչ շահավետ: Վերը նշված 1904 թ. սեպտեմբերի 30-ի թվակիր Թեհրանում Ռուսաստանի նորանշանակ դեսպանորդ Ա.Ն. Շպեյերին Լամզորֆի հանձնարարականում նաև նշվում էր. «Իրանական հարցում Անգլիայի հետ բանակցություններ սկսելն անգամ մեծ հարված կարող է հասցնել ռուսական դիրքերին: Մենք պետք է ապացուցենք պարսիկներին և անգլիացիներին, որ իր շահերը պաշտպանելու Ռուսաստանի սկզբունքայնությունը չի թուլացել հեռավորարևելյան ճգնաժամի արդյունքում»²⁴⁵:

Շատ արտգործնախարարի՝ Իրանում ռուսական դիվանագիտության հիմնական նպատակը «անգլիացիների կողմից խրախուսվող պարսից գահի այլ հավակնորդների ձգտումներին հակազդելն է»: Ռուսաստանի համար ամենահարմար թեկնածուն թագաժառանգ

Մոհամմադ Ալի միրզան էր: Թավրիզում նա ոչ միայն ապացուցել էր իր հավատարմությունը, այլև ռուսասիրական հակումներ էր դրսևորել:

Իրանում Ռուսաստանի ներկայացուցիչները ջերմ հարաբերություններ էին հասցրել հաստատել վերջինիս հետ և ձեռնամուխ էին եղել, որ թագաժառանգը դառնա միայն Հաշվավարկային բանկի հավատարիմ հաճախորդը: Վերջինիս հետ զադտնի պայմանագիր էր կնքվել այն մասին որ. «Եթե արտակարգ իրավիճակների պայմաններում նա ստիպված լինի թողնել Թավրիզը (նկատի ունի շահի բացակայության ընթացքում երկիրը կառավարելու կամ գահը ժառանգելու նպատակով Ն.Ն.), նրան կտրամադրվի փոխառություն»²⁴⁶:

Ռուսական իշխանությունները մտավախություն ունեին, որ ծանր հիվանդությամբ տառապող Մոզաֆֆար Եղիս շահի մահվան դեպքում բրիտանական հովանավորությունից օգուվող նրա եղբայր Զիլ օս-Սալթանեն կարող է զբաղեցնել գահը²⁴⁷: «Բրիտանացիները հովանավորելով առանձին նահանգների կառավարիչներին և ազդեցիկ շեյխերին՝ փորձում են ամեն կերպ թուլացնել կենտրոնի և շրջանների կապը, - նշում էր Լամզորֆը, - սակայն Ռուսաստանը շահին սատարելով՝ հակազդում է այդ միտումներին»²⁴⁸:

Չնայած 1900-1905 թթ. Իրանում ռուսական ազդեցությունն ամրապնդելուն ուղղված մի շարք քայլերի՝ կայսրությունում ծագած հեղափոխական խմորումները, 1897-1903 թթ. ընթացքում կառուցվող Գիսկան արևելյան երկաթգծի հսկայածավալ շինարարությունը, այնուհետև 1904 թ. բռնկված ռուս-ճապոնական պատերազմը ջլատում էին կայսրության ֆինանսական համակարգը և խորացնում տնտեսական և ներքաղաքական ճգնաժամը:

Շուտով ռուսական կառավարությունը ստիպված էր վերանայել Իրանի նկատմամբ իրականացվող արտաքին քաղաքական ուղեգիծը, քանի որ այլևս ի գորտ չէր տնտեսական լայնահուն ծրագրեր

²⁴⁴ История внешней политики России конец XIX- начало XX века, изд. 2-е, т. 12, с. 128-129.

²⁴⁵ АВПРИ, "Персидский стол", ф. 144, оп. 488, д. 603, л. 54.

²⁴⁶ АВПРИ, "Персидский стол", ф. 144, оп. 488, д. 603, л. 27-30.

²⁴⁷ АВПРИ, "Персидский стол", ф. 144, оп. 488, д. 603, л. 56.

²⁴⁸ АВПРИ, "Персидский стол", ф. 144, оп. 488, д. 603, л. 161.

իրականացնել Իրանում: Նրա առջև ծառայավ նախկինում ձեռք բերվածը պահպանելու խնդիրը:

Պատահական չէ, որ 1903 թ. փետրվարին Նիկոլայ Բ-ը թեև թույլատրեց Հաշվավարկային բանկից կարճաժամկետ մի շարք վարկերի տրամադրումն Իրանին, սակայն իրահանգեց այսուհետև «չտրամադրել որևիցե դրամական հատկացում իրանական կառավարության կարիքների համար», մինչև չգումարվի Հատուկ խորհրդակցություն՝ «Իրանում Ռուսաստանի ֆինանսական քաղաքականության հետագա մտտեցումները քննելու» նպատակով:

Հատուկ խորհրդակցության գումարման անհրաժեշտությունն առաջ եկավ իրանական կառավարության ֆինանսական պահանջների ուղղված ռուսական Պետական գանձարանի վրա ծանրացած պարտավորությունները թեթևացնելու հրամայականով²⁴⁰: Նորանշանակ ֆինանսների նախարար՝ Վ.Ն. Կոկովցովն առաջնահերթությունների օրակարգ մտցրեց շահական իշխող շրջանների և տրամադրվող ոչ արտադրողական տարատեսակ վարկերի հարցը: Նման վարկավորումները, ըստ նախարարի, հնարավոր էին միայն արտակարգ դեպքերում, քանի որ կայսրությունում առկա էին ֆինանսական հրատապության այլ խնդիրներ²⁴¹:

Լամզորբի նախագահությամբ Հատուկ խորհրդակցությունը կայացավ 1904 թ. հունիսի 7-ին: Իր զեկույցում նախարարն արձանագրեց, որ 1900 թ. և 1902 թ. փոխառություններից հետո իրանական

²⁴⁰ 1902թ. ռուսական փոխառությունից հետո սեռակցաման եզրին հայտնված իրանական գանձարանի ծախսերը մշտապես լրացվում էր Հաշվավարկային և Հանիչանական բանկերի կողմից բարձր տոկոսադրույքով (9-12%) կարճաժամկետ վարկերի հաշվին: Հաշվավարկային բանկը շահին, թագածառանց Մոսկովայի Ալիին, ինչպես նաև կառավարության անդամներին և բարձրաստիճան հոգևորականներին նույնպես վարկեր էր տրամադրում:

²⁴¹ 1903 թ. օգոստոսին Վիտտեն իր քաղաքական ընդդիմախոսների ճնշումների հետևանքով առկաված էր թողնել նախարարի պաշտոնը: Ֆինանսների նախարարի պաշտոնում Վիտտեին փոխարինեց Է. Դ. Պլեսկին, իսկ 1904 թ. փետրվարին Վ. Կոկովցովը: Шайшов А. В., Витте финансовый гений последних Романовых. Досье без ретуши, М., с. 308-311, Витте С. Ю., Воспоминания. Царствование Николая II, 2-е издание, т. 1., Л., 1924, с. 231-232.

կառավարությունը մշտապես դիմել է Ռուսաստանին՝ լրացուցիչ փոխառություններ տրամադրելու և կուտակված պարտքերի մարման ժամկետները երկարաձգելու խնդրանքով: Այդ դիմումների մեծ մասը քաղաքական շահերից էլնելով թեև բավարարվել են և Իրանի պարտքը Ռուսաստանին միայն կարճաժամկետ վարկերի դիմաց արդեն իսկ կազմում է 3 մլն ռուբլի, սակայն շահական կառավարության նկամամբ անհրաժեշտ է մշակել նոր մտտեցումներ²⁴²:

խորհրդակցության որոշմամբ՝ Իրանում Ռուսաստանի ֆինանսատնտեսական քաղաքականությունը այսուհետև պետք է խարսխվեր հետևյալ սկզբունքների վրա.

1) հնարավորինս խուսափել շահական կառավարությանը ֆինանսական օժանդակություն ցուցաբերելուց,

2) վարկեր տրամադրել միայն ծայրահեղ անհրաժեշտության դեպքում՝ էլնելով քաղաքական և տնտեսական հատուկ հետաքրքրություններից, ընդ որում լուրջ երաշխիքների առկայության պարագայում,

3) ձեռք չբերել նոր մենաշնորհներ, եթե դրանք չեն արդարացվելու իրենց շահութաբերությամբ,

4) կատարելագործել և զարգացնել Իրանում արդեն գոյություն ունեցող ռուսական բանկային, ճանապարհաշինական, տրանսպորտային և այլ կառույցներն ու ձեռնարկությունները,

5) շարունակել հակազդել Իրանում երկաթուղային շինարարության ծավալմանը,

6) մասնակցել հեռագրական ցանցի ընդլայնման և շախատանքներիին²⁴³:

Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ ապացուցելով Իրանում հետագա ներդրումների արտադրողականության կարևորությունը, ֆինանսների նախարարը գտնում էր, որ «դրանք անհրաժեշտ է ասանափակել Հյուսիսային Իրանով, Սպահան գծից հյուսիս, քանի որ դեպի հարավ օտարերկրյա այլ պետությունների, մասնա-

²⁴² АВИРИ, «Персидский стол», ф. 144, оп. 488, д. 603, л. 67-68.

²⁴³ АВИРИ, «Персидский стол», ф. 144, оп. 488, д. 603, л. 68-69, Журнал особого совещания по вопросу о финансово-экономической политике России и Персии, 7 июня 1904 г., «Красный архив», 1933, т. 1 (56), с. 49-55.

վորապես Մեծ Բրիտանիայի հետ մրցակցությունը դժվարություններ է ստեղծում»²⁵³:

Չնայած հունիսյան խորհրդակցության ընդունած որոշումներին՝ ռուսական կառավարությունը, թեև ավելի սահմանափակ ձևով, այնուամենայնիվ շարունակեց շահին և նրա շրջապատին ֆինանսավորելու գործընթացը²⁵⁴: Ցարական կառավարությունը հստակորեն գիտակցում էր, որ կտրուկ հետընթացը կնշանակեր Իրանում Մեծ Բրիտանիայի նկատմամբ համակերպման և զիջողականության դրսևորում:

Մինչև 1906 թ. Իրանում Ռուսաստանի ներդրումների ընդհանուր գումարը կազմում էր 72 մլն ռուբլի, որից իրանական կառավարության պարտքը համապատասխանաբար կազմում էր 29 մլն ռուբլի երկարաժամկետ և 3,2 մլն ռուբլի կարճաժամկետ պարտավորությունների դիմաց: Միևյուե Իրանի պարտքը Մեծ Բրիտանիային չէր անցնում 2 մլն ռուբլու սահմանը: Հաշվավարկային բանկին Մոհամմադ Ալիի պարտքը մինչև գահ բարձրանալը (1907 թ.) արդեն մտավորապես կազմում էր 1,7 մլն ռուբլի²⁵⁵:

1905 թ. հունիսի վերջին Պետերբուրգում հայտնի դարձավ, որ իրանական կառավարությունը բանակի վերակառուցման համար պատրաստվում է հրավիրել ավստրիացի իրանահմզիչների: Ռուս զինվորականներից բացի, օտարերկրյա այլ իրահանմզիչներ չիբավիրելու ռուսական կառավարության պահանջը բավարարելու դիմաց Իրանի վարչապետը բանակի վերակառուցման համար խնդրեց տրամադրել 2 մլն թումանի (մոտավորապես 3,5 մլն ռուբլի) նոր փոխառություն²⁵⁶:

²⁵³ Журнал особого совещания по вопросу о финансово-экономической политике России и Персии, 7 июня 1904 г., "Красный архив", 1933, т. I (56), с. 51-55.

²⁵⁴ 1904-1905 թթ. քիբարցում Հաշվավարկային բանկը շահական կառավարությանը տրամադրեց երեք կարճաժամկետ վարկ՝ 1904 թ. փետրվարին 1.200.000 թուման, 1905թ. մայիսին 500 000 թուման, 1905 թ. օգոստոսին 150 000 թուման: Апанач Б. В., Российское самодержавие и вывоз капиталов 1895, ևշվ. աշխ., էջ 86, Кулагина Л., Россия и Иран (XIX- начало XX в.), ևշվ. աշխ., էջ 154-155:

²⁵⁵ АВПРИ, "Переписный список", ф. 144, оп. 488, л. 603, л. 30, 218-219.

²⁵⁶ Апанач Б. В., Российское самодержавие и вывоз капиталов 1895, ևշվ. աշխ., էջ 99-104:

Բավական էր միայն իրանական բանակի վերակառուցման մասին բանակցություններն ավելի գործնական փուլ թեևակոխելի, որպեսզի ակնհայտ դառնար, որ իրանական կառավարությունը լքորեն հետաքրքրված է բացառապես փոխառությամբ: Գումարն անհրաժեշտ էր Եվրոպա շահի հերթական ուղևորության ծախսերը հոգալու և թագածառանգին՝ շահի բացակայության ընթացքում երկիրը կառավարելու համար²⁵⁷:

Իրանական կառավարությանը նոր փոխառություն տրամադրելու հարցում հատկապես մեծ ակտիվություն էր ցուցաբերում Ռուսաստանի արտգործնախարարը, ինչը արժանացավ Վ. Կոկովցովի սուր քննադատությանը: Նրա կարծիքով Մեծ Բրիտանիայի հետ նախկին տեսնվերով մրցակցությունն Իրանում կարող էր հանգեցնել Պետական գանձարանի կատարյալ սեռանկացմանը: Այսուհանդերձ, 1905 թ. մայիսի վերջին իրանական կառավարությանը տրամադրվեց 500 հազ. թումանի վարկ, սակայն ռուսական փոխառությունների դիմաց իրանական անհետաձգելի պարտքերի պատճառով վարկը գրեթե ամբողջությամբ մնաց Հաշվավարկային բանկում և իրանական կառավարությունն արդեն հունիսին նույն պայմաններով, վարկը կրկնակի ավելացնելու նոր առաջարկով դիմեց ռուսական կողմին²⁵⁸:

1905 թ. մայիսի սկզբին Նիկոլայ Բ-ի մոտ իրանական հարցերով հաշվավորությունաց հետո, Լամզորֆը Կոկովցովին առաջարկեց խնդրի լուծման այլընտրանքային տարրերակ, որը նախատեսում էր շահական կառավարության հետ դաշենակցային համաձայնագրի կնքում, ինչը ըստ արտգործնախարարի՝ կերաշխավորեր Ռուսաստանի գերակայությունն Իրանում և այդպիսով կբացառեր Մեծ Բրիտանիայի հետ հետագա ֆինանսական մրցակցության անհրաժեշտությունը: Կոկովցովը թերահավատորեն վերաբերվեց Իրանի հետ դաշինք կնքելու ԱԳՆ ծրագրին, ըստ նրա՝ Իրանի նման թույլ

²⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 104-105:

²⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 106-107:

պետության հետ յուրաքանչյուր դաշինք լրացուցիչ ծանրաբեռնվածություն էր ստեղծելու ռուսական զանձարանի համար: Նա կրկին պնդում էր, որ անհրաժեշտ է Ռուսաստանի ազդեցության ոլորտն Իրանում նեղացնել մինչև Սպահան, իսկ ռուսական գործունեությունը Օնցում սահմանափակել բացառապես բնական ճանապարհով զարգացող մասնավոր նախաձեռնություններով²⁵⁹:

1905 թ. օգոստոսի 12-ին կայացած «Իրանում Ռուսաստանի հետագա քաղաքականության հարցերին վերաբերող» Հասուկ խորհրդակցության հիմնական նպատակը վերջնական ու փոխզիջումային մտեցումների մշակումն էր՝ ռուս-իրանական կայանալիք բանակցությունների համար, որի առաջնային հարցը Իրանին ֆինանսական օժանդակություն ցուցաբերելու խնդիրն էր²⁶⁰:

Ռուսաստանի իրանական քաղաքականությունը փակուղուց դուրս բերելու Վ. Լամզորֆի վերջին փորձը անհաջողության մասնավելց: Ռուսական կառավարությունն ի վիճակի չէրավ վճարելու փոխառությունը: Իրանում ռուսական ազդեցությունն ընդլայնելու ծրագրերը խորը հակասության մեջ հայտնվեցին համընդհանուր այն ճգնաժամի հետ, որում հայտնվել էր ցարիզմը 1905 թ.: Իրանում ներդրումների պետական բեռյթը, ինչպես նաև շահական կառավարությանը ստատաբելու սկզբունքը բարդ էրկրնտարների առաջ կանգնեցրին ռուսական կառավարությանը, որն իր քաղաքական նպատակների կենսագործման համար ստիպված էր հետևողականորեն պահպանել կազմալուծվող դաջարական վարչակարգը, քանզի վերջինիս անկումը սպառնալիքի տակ էր դնում ռուսական շահերը:

Թեև ռուս-իրանական անտարախնդանական բոլոր ոլորտներում ռուսական կապիտալը զբաղեցնում էր առաջնային դիրքեր, Իրանում բրիտանական գերակայության հաստատման համար ստեղծված պայմանները շատ ավելի արդյունավետ էին: Վերջինս այդ երկրում տիրապետում էր մաքսային, անտրային, տրանսպորտային և տա-

րանցիկի առավել համակարգված ենթակառուցվածքների, իսկ նրա զարգացած արդյունաբերությունը լիարժեք հիմքեր էր տալիս բոլոր չափանիշներով գերազանցելու Ռուսաստանին:

Թեև Իրանում ռուսական դեսպանատան առաջին քարտուղար Ստոլով ի մի բերելով Իրանում առաքելության արդյունքները՝ 1906 թ. մարտի 20-ի իր զեկույցում նշում էր, որ չնայած Ռուսաստանը ոչ մի այլ երկրում այդքան զուսմար և ջանք չէր ներդրել, որքան Իրանում, այնուամենայնիվ այստեղ հիմնված ռուսական տնտեսական, դիվանագիտական և ռազմական ինստիտուտների միջև համագործակցությունը չափազանց թույլ է կազմակերպված²⁶¹:

«Թեև Պարսկական կազակական բրիգադում Ռուսաստանի Պաշտպանության նախարարությունն ուներ իրանահզիչներ և սպաներ, նախարարության ենթակայության տակ էր գտնվում Թեևրանի Հաշվավարկային բանկը՝ նահանգային բազմաթիվ մասնաճյուղերով, այդ թվում նաև Էնգելի-Թեևրան-Համադան ճանապարհը և Էնգելիի կապիտալիզացիայի բարեկարգումը և տրանսպորտային ընկերությունները, Մովազնացության նախարարությունն Ամուդղե կղզում ուներ ռազմածովային կայան, իսկ Ներքին գործերի նախարարության ենթակայության տակ էր Ռուսաստանի կողմից կառուցված Միսթանի հեռագրական գիծը, Այսրկովկասի նահանգապետին են ենթարկվում Գումբեթ-Բաբուսի կոմիսարը և Խորասանի հակաժանտախտային կայանի պահակագործի իրամանատարը, իսկ ռուսական «Կովկաս և Մերկուրի» շոգենավային և անտրային ընկերությունը պարբերաբար ֆինանսավորվում է կառավարության կողմից, նույն պետության այս բոլոր ենթակառուցվածքը գործում են առանց կապի և միասնականության, կարծես դրանք բոլորը պատկանում են տարբեր պետությունների», - նշում էր դիվանագետը²⁶²:

Այս շրջանում Իրանում ռուսական դեսպանությունից, հյուպատոսություններից, Հաշվավարկային բանկի կառավարման գրասենյակից և այլ կառույցներից Ս. Պետերբուրգ հասցեագրված բազ-

²⁵⁹ Журнал особого совещания по вопросу о будущих отношениях России и Персии, 12 августа 1905 г., «Красный архив», 1933, т. 1 (56), с. 55-56.

²⁶⁰ Այսի տեղում:

²⁶¹ АВПРИ, «Персидский стол», ф. 144, оп. 488, л. 603, л. 170:

²⁶² Այսի տեղում:

մաթիվ գեկուցագրերում լավագույնս արտացոլվել է ոչ միայն Իրանում ցարական կառավարության վարած քաղաքականության հակասականությունն ու ամորֆ վիճակը, այլև վերջինիս առջև ծառայած օրհասական խնդիրների խճանկարը, որոնք հրատապ կարգավորման կարիք ունեին:

Դրան գումարվեց նաև ռուս-ճապոնական պատերազմում կրած պարտությունը, որը հանգեցրեց կայսրության միջազգային կշռի շեշտակի անկմանը՝ նվազեցնելով Արևելքում ռազմաքաղաքական ծանրակշիռ գործոն լինելու նրա հնարավորությունները: Միջազգային ասպարեզում Ռուսաստանի համար ստեղծվում էր քաղաքական, ռազմավարական և տնտեսական բոլորովին նոր իրադրություն: Հասկալա, որ Գերմանիան հետևողականորեն իրագործում էր Մերձավոր և Միջին Արևելքի նկատմամբ մշակված ռազմաքաղաքական և տնտեսական իր ծրագրերը: Գերմանական դիվանագիտությունը ռուս-բրիտանական քաղաքական առճակատումը ծառայեցնելով սեփական շահերին և օգտվելով ռուս-ճապոնական պատերազմի ընթացքում Ռուսաստանի թուլացումից՝ փորձում էր դուրս մղել վերջինիս Մեջին Արևելքից: Այսպիսով, տարածաշրջանում ձևավորվող ուժային նոր հարաբերակցությունը ստիպում էր Ռուսաստանին վերսկսելու Մեծ Բրիտանիայի հետ իրանական հարցի շուրջ երկխոսությունը:

2. Իրանը 1907 թ. անգլո-ռուսական համաձայնագրում. Ռուսական կայսրության իրանական քաղաքականության նոր ուղեգծի ձևավորումը

Ռուս-ճապոնական պատերազմից հետո ռուսական կառավարությունը կանգնեց արտաքին քաղաքական նոր կողմնորոշման ընտրության առջև: Ինչպես հայտնի է, 1904 թ. ապրիլի 8-ին երկարատև բանակցություններից հետո Մեծ Բրիտանիան և Ֆրանսիան համաձայնագիր կնքեցին, որով լուծվեցին Մարոկոյի, Եգիպտոսի և Սիամի գաղութային խնդիրների հետ կապված երկու տեղությունների միջև առկա հին տարաձայնությունները: Դրան հետևեցին անգլիական և

ֆրանսիական գլխավոր սպայակույտերի միջև բանակցությունները, որի արդյունքում ծնունդ առավ Գերմանիայի դեմ ուղղված անգլո-ֆրանսիական Անտանտը²⁶³:

Եր հերթին, օգտվելով Ռուսաստանի հեռավորարևելյան քաղաքականության անարդյունավետությունից, Բեռլինը փորձեց մեկուսացնել Ռուսաստանին Ֆրանսիայից: 1905 թ. հուլիսին Վիլիելմ Բ-ի և Նիկոլայ Բ-ի «բյուրջան հանդիպումն» այդ փորձերից էր, որը նպաստեց ուներ խափանելու ռուս-ֆրանսիական դաշնակցային հարաբերությունները: Ռուսական կառավարությունը խուսափում էր խախտել Ֆրանսիայի հետ դաշինքը, որի արդյունքում կարող էր գրկվել երկիրը սեանկացումից փրկող ֆրանսիական դրամական շուկայի իրական մատակարարումներից, ուստի Բեռլինի փորձերը հաջողությամբ չպատկվեցին²⁶⁴: Ցարական կառավարությունն իր քաղաքական և տնտեսական դժվարությունները տվյալ փուլում դիտարկում էր իբրև ժամանակավոր երևույթ՝ հակվելով գերտերությունների միջև «դրական չեզոքություն» պահպանելու քաղաքականությանը:

Կայսրության առաջնային խնդիրը դարձավ ջլատված ռազմական համակարգի վերականգնման և երկրի ներսում անագնացող հեղափոխական շարժումը կասեցնելու նպատակով արտաքին նոր փոխառության կնքման հարցը²⁶⁵: Միջազգային ֆինանսական տարբեր կենտրոնների հետ փոխառության վերաբերյալ ռուսական կառավարության դժվարին բանակցությունները սերտորեն շաղկապվեցին 1905 թ. օգոստոսին Պորտսմուտում ընթացող ռուս-ճապոնական հաշտության պայմանագրի, Ֆրանսիայի և Գերմանիայի միջև ծագած

²⁶³ BD, Vol. III, The Testing of the Entente 1904-6, Appendix A, I., 1928, pp. 398-405, նշվ. աշխ., էջ 551-561:

²⁶⁴ Бестужев, И. В., նշվ. աշխ., 127-128:

²⁶⁵ 1906 թ. փոխառության պատմության մասին մանրամասն տե՛ս Аванъч Б., Россия и Международный капитал, 1897-1914, Очерки истории финансовых отношений, Ленинград, 1970, Новые документы об Алжирской конференции и займе 1906 г., "Красный архив", М.-Л., 1931, т. I (44), с. 161-165, Crisp O., "The Russian Liberals and the 1906 Anglo-French Loan to Russia", (The Slavonic and European Review), 39 (1961), I., p. 497-511:

Մարտիկոյի ճգնաժամի (1905-1906 թթ.) և այդ կապակցությամբ հրավիրվող Ալեկսանդրաի կոնֆերանսի հետ (1906 թ. հունվար-ապրիլ): Այդ ճգնաժամում Ռուսաստանի հիմնական նպատակը, ռուսական ԱԳՆ բերողմամբ՝ Գերմանիայի և Ֆրանսիայի միջև հնարավոր բախման չեզոքացման խնդիրն էր և երանցից յուրաքանչյուրի հետ նորմալ հարաբերությունների պահպանումը²⁶⁶: Մակայն, իր կամբին հակառակ, ֆրանս-գերմանական հակամարտությունում ռուսական կառավարությունն, արտաքին փոխառություն ստանալու համար, հարկադրված էր քաղաքական աջակցություն ցուցաբերել Փարիզին, որին ստատարում էր նաև Բրիտանիան: Արդյունքում, բրիտանական կառավարության համար իրական հնարավորություն ստեղծվեց ռուսական կառավարության հետ վերսկսել արևելյան հարցերի շուրջ ընդհատված քննարկումները²⁶⁷:

Միջազգային ոչ բարենպաստ այս պայմաններում Ռուսաստանի համար թեև անցանկալի էր Գերմանիայի հետ հարաբերությունների բարդացումը, սակայն մյուս կողմից ռուսական իշխանությունները չէին կարող անտեսել Իրանում և Թուրքիայում օրեցօր աճող գերմանական ազդեցությունը:

Թեև Գերմանիայի մասնաբաժինն Իրանի հետ առևտրաշրջանառությունում կազմում էր ընդամենը 5%, ռուսական՝ 50%-ի և անգլիական 25%-ի դիմաց, այնուամենայնիվ ռուսական առևտրաարդյունաբերական շրջաններին չափազանց անհանգստացնում էր գերմանական ապրանքների ներմուծման աճի տեմպերն Իրան, որը կարճ ժամանակահատվածում հասցրել էր երեք անգամ գերազանցել ռուսականին²⁶⁸: Ռուսաստանի համար իր արդյունաբերական ապրանքների ամենախոշոր շուկաներից մեկը կորցնելու իրական վտանգ

²⁶⁶ Игнатова А., նշվ. աշխ., էջ 83:

²⁶⁷ BD, vol. III, pp. 400-402, John Albert White, նշվ. աշխ., էջ 194-195:

²⁶⁸ Չնայած Ռուսաստանով Իրան տարանցիկի փակ լինելուն՝ Գերմանիան հաշտությանը օգտվում էր միջազգային փոստային համաձայնագրի պայմաններին (Իրանը անջատվեց 1903 թ. -ից), որի հիման վրա մինչև 5 կգ ծանրոցներ մտնում էին արտոնյալ փոստային ամպլետների մեջ և կարող էին ուղարկվել միջազգային փոստային միության անդամ երկրներ: Павлова-М., նշվ. աշխ., էջ 27:

էր ստեղծվում: Առավել անհանգստացնում էին գերմանական երկաթուղային ծրագրերը Մերձավոր և Միջին Արևելքում:

Բաղդադի երկաթուղին և դրա ճյուղավորումները դեպի Տրապիզոն և Թեհրան կզրկեին Ռուսաստանին Արևմտյան Եվրոպայից միջնադարեան շուկաներ ապրանքներ մատակարարելու իր առավելությունից: Հատկապես խոսքը վերաբերում էր «Ռոյն բանկ»-ի կողմից առաջ քաշված՝ Բաղդադի երկաթուղին դեպի Թեհրան շարունակելու նախագծին: Բացի այդ, ռուս-գերմանական հակասությունները անեախընթաց կերպով սրվում էին Թուրքիայում Գերմանիայի մեծացող ազդեցության պատճառով: Ամրապնդելով իր դիրքերը Նեղուցներում՝ Գերմանիան սպառնում էր լիտվյան փակել Ռուսաստանի համար այդ չափազանց կարևոր առևտրական և ռազմավարական ճանապարհը²⁶⁹:

Վերջին մի քանի տարիների ընթացքում Գերմանիան ոչ միայն փորձել էր դուրս մղել Մեծ Բրիտանիային և Ռուսաստանին Թուրքիայից՝ այն վերածելով գերմանական ձեռնարկատերերի, բանկիրների և առևտրական կազմակերպությունների ակտիվ գործունեության ոլորտի, այլ նաև աշխատում էր Մեծ Բրիտանիայի դեմ քաղաքական շարժումներ հրահրել Պարսից ծոցի արաբական շեյխերի կառավարման տակ գտվող շրջաններում²⁷⁰:

Ի վերջո՝ XX դարասկզբին Գերմանիան բավականին ընդլայնելով իր ներկայությունն Իրանում և հղում անելով «բաց դռների և հավատար իրավունքների» քաղաքականության սկզբունքին՝ Իրանում ձևավորեց ազդեցիկ գերմանամետ քաղաքական գործիչների մի խմբավորում, որը Իրանի ապագա տեսլականը սկսեց կապել Գերմանիայի հետ²⁷¹:

²⁶⁹ Batterfield P., նշվ. աշխ., էջ 17-19, Ն.Նավասարդյան, Իրանում երկաթուղային շինարարության հարցի շուրջ (XIX դարի վերջ-XX դարի սկիզբ) . ՀՀԳԱԱ (Կրեմլախոսքային ինստիտուտ, Մերձավոր Արևելք հոդվածների ժողովածու IV, Եր., 2007, էջ 92-96:

²⁷⁰ Բալդրայայն Վ., Թուրք-իրանական հարաբերությունները (1900-1914 թթ.), Եր., 1974, էջ 100:

²⁷¹ Lemczowski G., Russia and the West in Iran 1918-1948, A Study in Big Power Rivalry, Greenwood Press, Publishers New York, 1968, p. 5:

1905 թ. դեկտեմբերին Մեծ Բրիտանիայում իշխանության եկած լիբերալների շ. Քեմպբել-Քաննեթմանի կառավարության տեսանկյունից ցարիզմի տնտեսական թուլացումը և Գերմանիայի ակտիվ ներթափանցումը Մերձավոր և Միջին Արևելք կարող էին ստիպել Ռուսաստանին մի շարք զիջումների գնալ վերը նշված համաձայնագրի հարցում և հնարավորություն կրնձեռնին, անգլո-ֆրանսիական միության կազմում մի ղեկն Ռուսաստանի, ձեռք բերել ուժեղ դաշնակից՝ Կայսերական Գերմանիայի դեմ: Այսպիսով բրիտանական նոր կառավարությունում արտգործնախարարի պաշտոնում նշանակված է. Գրեյի կարևորագույն արտաքին քաղաքական խնդիրներից դարձավ ցարական կառավարության հետ առիական հարցերի շուրջ վերջնական փոխհամաձայնության գալը²⁷²:

Ռուսաստանի հետ հարաբերությունների կարգավորման հարցը նոր կարգիներ է ձևավորման պահից մի վեր անընդհատ բարձրացվում էր և՛ պաշտոնական, և՛ դիվանագիտական տարբեր խողովակների միջոցով:

Միայն ռուս-բրիտանական շարունակվող մրցակցությունը և ճապոնիայի հետ պատերազմում կրած պարտությունը չէին կարող ստիպել Ռուսաստանին հրաժարվել իր վարած քաղաքականությունից և ավանդական խնդիրներից Իրանում: Իրանում բռնկված Մահմանադրական հեղափոխությունը և գերմանական վտանգը այն կարևորագույն գործոններն էին, որոնց արդյունքում Ռուսաստանը գնաց բնակցությունների: Պատահական չէ, որ Իրանն ազդեցության գոտիների բաժանելու վերաբերյալ անգլո-ռուսական բանակցությունների երկրորդ փուլը սկսվեց 1906 թ. սեպտեմբերին, հենց այն ժամանակ, երբ Թավրիզում հեղափոխական պայքարի արյունքում ստեղծվել էին էջումներ, իսկ Թեհրանում շահը հարկադրված էր թույլատրել մեջլիսի ընտրություններ²⁷³:

²⁷² Sweet D.W. and Langhorne, Great Britain and Russia 1907-1914, British Foreign policy under Sir Edward Grey, pp. 133-134.

²⁷³ A Brief Narrative of Recent Events in Persia: Followed by a Translation of "The Four Pillars of the Persian Constitution", by Edward G. Browne, L. 1909, pp. 15-22.

Ֆանակցային գործընթացի առաջնային հարցերից էր Իրանին համատեղ անգլո-ռուսական փոխառություն հասկացումը, գերմանական հնարավոր փոխառությունը կանխելու նպատակով²⁷⁴: Դեռևս 1905 թ. գերմանական կառավարությունը Իրանին առաջարկեց 25 մլն մարկ արժուրոյսյա փոխառություն՝ փոխարենը պահանջելով նախահաշիստ տրամադրել Պարսից ծոցում և Բաղդադից դեպի Համահան կամ Քերմանշահ ճանապարհի կառուցելու մենաշնորհային իրավունք²⁷⁵:

1906 թ. գարնանից ռուսական կառավարության որդեգրած գերտերությունների միջև չեզոքության պահպանման արտաքին քաղաքական հայեցակարգը սկսեց տեղի տալ: Մարտի 12-ին Վ. Լամզոդորֆը ցարին ներկայացրեց Լոնդոնում ռուսական դեսպան Բենկեդորֆի համար պատրաստված հանձնարարականի նախագիծը, որով ռուսական կառավարությունը պատրաստ էր «մերձեցման» գնալ Անգլիայի հետ և քննարկել որոշակի հարցեր: Միաժամանակ Իրանում նորանշանակ դեսպանորդ, մինչ այդ ԱԳՆ-ի Արևելյան դեսպարամենտի ղեկավար, Ն. Գարսովիզին հրահանգվեց սերտորեն համագործակցել Թեհրանում անգլիական դեսպանորդի հետ²⁷⁶:

Դեռևս 1906 թ. առաջին ամիսների ընթացքում և անգլիական կառավարությունների միջև իրանական հարցում արդեն ձեռք էին բերվել որոշակի պայմանավորվածություններ. մասնավորապես իրանաաֆղանական սահմանում ստատու-քվոյի պահպանման և շահական կառավարությանը ֆինանսավորելու հարցում²⁷⁷: Այս փուլում իրանական կառավարությունը հեքթական անգամ փոխառության հարցով դիմելով Լոնդոնին և Պետերբուրգին՝ ստացավ անգլիական կառավարության մերժումը: Այդ որոշման մասին Գրեյը

²⁷⁴ K. Neilson, Britain and Last Tsar, British policy and Russia, 1894-1917, Oxford, 1995, pp. 271-272.

²⁷⁵ Sweet D.W. and Langhorne, Great Britain and Russia 1907-1914, British Foreign policy under Sir Edward Grey, p. 238, Иванюв М., Иранская революция 1905-1911 годов, М., 1957, с. 207.

²⁷⁶ "Красный архив", К истории англо-русского соглашения 1907 г., 1935, т. 2-3 (69-70), с. 3-39.

²⁷⁷ Առյուտ տեղում:

հաղորդեց Լոնդոնում ռուսական դեսպան Ա. Բենկենդորֆին և պատրաստակամություն հայտնեց իրանական կառավարությանը ֆինանսավորելու հարցը կապել ռուսական կառավարության հետագա որոշումների հետ, ինչը մեծ կարևորություն ունեցավ ցարական կառավարության համար: Շահին ֆինանսավորելու շուրջ ռուս-բրիտանական շարունակվող մրցակցայքաբը ծանրաբեռնում էր ռուսական բյուջեն և ճգնաժամային ամբողջ 1905 թ. ընթացքում հարկադրում էր կառավարությանը շարունակել այդ արատավոր՝ ֆինանսավորումը²⁷⁶:

1906 թ. նոր արտգործնախարար Ա. Իվոլյսկին ԱԳՆ եկավ արտաքին քաղաքական որոշակի ծրագրով: Կշռադատելով ստեղծված աշխարհաքաղաքական իրավիճակը՝ ռուսական իշխող վերնախավը վերանայեց երկրի արտաքին քաղաքական ուղեգիծը՝ իր ռազմաքաղաքական առաջնահերթությունների օրակարգ մտցնելով միջին-արևելյան, մասնավորապես իրանական խնդիրների շուրջ Մեծ Բրիտանիայի հետ փոխզիջումային մոտեցումներ մշակելու հնարավորությունը:

Անգլո-ռուսական համաձայնագիրը Ռուսաստանին հնարավորություն կտար ժամանակավորապես ձեռնպահ մնալ ակտիվ արտաքին քաղաքականությունից և ուշադրությունը կենտրոնացնել ներքաղաքական ճգնաժամի, սեփական ռազմական և տնտեսական ներուժը համախմբելու հիմնահարցերին: Հետակարգում Ռուսաստանը նպատակ ուներ համաձայնագիրը ծառայեցնել պատմական խնդիրների իրագործմանը՝ Բալկանների և Սևծովյան նեղուցների հարցերը հօգուտ իրեն լուծելու համար: Դրանք հարցեր էին, որոնք պատմական զարգացման բավական տևական ժամանակահատվածում մշտապես բախվում էին Մեծ Բրիտանիայի անզիջում հակազդեցությանը²⁷⁷: Ա. Իվոլյսկին գտնում էր, որ Ռուսաստանի արտաքին

քաղաքականությունն առաջվա պես պետք է հիմնվի Ֆրանսիայի հետ անսասան դաշինքի սկզբունքի վրա, սակայն այն անհրաժեշտ է ամրագրել և ընդլայնել Մեծ Բրիտանիայի և Ճապոնիայի հետ համաձայնագրերով²⁷⁸: Այս ամենով հանդերձ, ևս սկզբունքային էր համարում եվրոպական հարցերում ծանրակշիռ ազդեցություն ունեցող Գերմանիայի հետ բարիդրացիական հարաբերությունների պահպանումը²⁷⁹:

Լոնդոնի հետ բանակցություններն ավելի գործնական հունի մեջ դնելու համար Ա. Իվոլյսկուն հարկավոր էր հաղթահարել մի շարք ներքին խոչըրդոտներ. նախ՝ ռուս-բրիտանական մերձեցման հարցում առկա հասարակական կարծիքի երկփեղկվածությունը, այնուհետև իշխող շրջաններում ձևավորված տարաձայնությունները: Լախարաբին աջակցում էին հիմնականում բուրժուազիան, ազնվականության մի մասը, կադետների ու օկուպրիրիստների կուսակցությունները և «չափավոր աջերը»²⁸⁰: Մեծ Բրիտանիայի հետ մերձեցմանը դեմ էին դիվանագիտական կորպուսի պահպանողական մի շարք ծառայողներ, գերմանամետ արքունական որոշ շրջաններ և ազնվականության մի մասը: Սրանք հիմնականում կողմ էին Գերմանիայի հետ հարաբերությունների սերտացմանը²⁸¹: Պատահական չէ, որ այդ շրջանում երկրի գերմանամետ խմբավորման ներսում լայն տարածում ստացավ «Երեք կայսերի դաշինքի» վերակազմման գաղափարը, ինչը հակադրվում էր Մեծ Բրիտանիայի հետ մերձե-

²⁷⁶ Նույն տեղում:

²⁷⁷ Անգլո-ռուսական համաձայնագրի համատեքստում Նեղուցների բանակցային գործընթացի մասին մանրամասն տե՛ս Բондаревский Г. Л., Англо-русское соглашение 1907 г., Проблема проливов, Россия и Персидский Залив, СПб. Библиотека, N

44, ч. 3, М., 1964, с. 150-252, Игнатъев А., Внешняя политика России в 1905-1907 гг., с. 184-190, Beryl Williams, Էշվ. աշխ., էջ 146-147:

²⁷⁸ Извольский А. П., Воспоминания, М., 1989, с. 42-44.

²⁷⁹ John Albert White, Էշվ. աշխ., էջ 209-212, Остафьева А., Էշվ. աշխ., էջ 179-180, Астафьев И., Русско-германские дипломатические отношения (от Портсмутского мира до Поддальского соглашения), М., 1976, с. 60:

²⁸⁰ Նույն տեղում, էջ 50:

²⁸¹ Հատկաշեշտակ է, որ 1907 թ. ռուսական դիվանագիտական կորպուսի գրեթե կիսը գերմանամետ էր, որոնք սերտ կապերի մեջ էին արքունական պառլամենտական շրջանների հետ: Ռուսական իշխող շրջանների արտաքին քաղաքական կողմնորոշման հարցի հետ կապված մանրամասն տե՛ս Бестужев Н. В., Էշվ. աշխ., էջ 63, 34-127:

նայու արտաքին գերատեսչության ղեկավարի ձգտմանը: Հատկապես իրարամերժ էին արտաքին գերատեսչության և ռազմական նախարարության մտտեցումները: Ռազմական շրջանները խնդիր դիտարկում էին ռազմավարական տեսանկյունից: Պաշտպանության նախարար Ա. Ռեդիգերը, գլխավոր շտաբի պետ Ֆ. Պալիցինը և գինձորական վերնախավի այլ գործիչներ հատկապես դեմ էին Իրանի հարավ-արևելյան Միսթան նահանգի անգլիական ազդեցության գոտի ճանաչելու իրողությանը, որտեղ արդեն իսկ բավականին ամրակայված էր ռուսական ազդեցությունը: Մտավախություն կար նաև, որ համաձայնագիրը միարժեքորեն չի դիտվի Գերմանիայի կողմից: Նիկոլայ Բ-ը, քնդիանուր առմամբ, կիսում էր Իզոլյուցիո տեսակետը, սակայն մեծապես շահագրգռված էր պահպանել Գերմանիայի հետ նորմալ հարաբերություններ և ցանկանում էր չեզոքություն պահպանել անգլո-գերմանական հավանական բախման դեպքում: Այս տեսակետին էր նաև նախարարների խորհրդի նախագահի պաշտոնում եղանակված Պ. Ստոլիպինը, ով ցարիզմի դիրքերն ամրապնդելու համար անհրաժեշտ էր համարում Ռուսաստանի համար ապահովել քսան տարվա արտաքին և ներքին հանգստության ժամանակաշրջան²⁸⁴:

Անգլիական կառավարությունը սկզբում նախատեսում էր քննարկման դնել չորս հարց՝ Բաղդադի երկաթուղու, Տիբեթի, Իրանի և Աֆղանստանի խնդիրները²⁸⁵: 1906 թ. մայիսի 11-ին Է. Գրեյը ռուսական դեսպանորդ Բենկենդորֆի հետ իր առանձնազրույցում առաջարկեց անգլո-ֆրանս-ռուսական համատեղ գործողություններ ձեռնարկել Բաղդադի երկաթուղու հարցում՝ ցանկանալով զրկել Գերմանիային իր մենաշնորհային կարգավիճակից և այդ համատեղստում հնարավորություն տալ Ռուսաստանին իրականացնելու դեպի

Պարսից ծոց երկաթուղային ճանապարհի կառուցումը²⁸⁶: Գրեյի առաջարկը հստակ մատնանշում էր, որ Պարսից ծոցի ավազանում Մեծ Բրիտանիան Գերմանիայի դեմ մտադիր է պայքարել Ռուսաստանի միջոցով: Սակայն գերմանական կառավարությունը պատրաստ էր Փարիզի, Լոնդոնի և Պետերբուրգի հետ բանակցություններ վարել առանձին-առանձին, ինչը բացարձակապես ընդունելի չէր անգլիական կողմի համար: Մտեղծված իրավիճակում կողմերի համաձայնությամբ, Բաղդադի երկաթուղու խնդիրը առժամանակ դուրս եկավ համաձայնագրի բանակցային գործընթացից, և օրակարգում մնացին Տիբեթի, Աֆղանստանի և Իրանի խնդիրները²⁸⁷: Այդ հարցերի վերաբերյալ բանակցությունները ձգվեցին տասնհինգ ամիս՝ 1906 թ. մայիսի 29-ից մինչև 1907 թ. օգոստոսի 31-ը / պայմանագրի ստորագրման օրը/:

Իրանական խնդիրը համաձայնագրի բանակցային գործընթացի թերևս ամենակարևոր և կենտրոնական հարցն էր, որտեղ ի տարբերություն Տիբեթի և Աֆղանստանի, բախվում էին ոչ միայն ռազմաքաղաքական, այլև երկու տերությունների տնտեսական շահերը²⁸⁸: Իրանական խնդրի քննարկումը սկսելու գործուն խթան հանդիսացավ 1906 թ. օգոստոսին շահական կառավարության կողմից կրկին փոխառություն տրամադրելու մասին հնչեցրած խնդրանքները: Երկու տերությունները նպատակադրված էին պայմանավորվածություններ ձևեր բերել նաև իրանական հեղափոխության կանխարգելման և շահական գաղի ժառանգականության հարցերում²⁸⁹:

1906 թ. օգոստոսին դեսպան Ն. Գարսվիզը Թեհրանից անընդմեջ հեռագրում էր այդ փոխառության անհրաժեշտության մասին. «Թեհրանում, - գրում էր դեսպանը, - իշխող շրջանների միջև հարցի վերաբերյալ դիրքորոշումը տարբեր է: Ոմանք կողմակից են Գեր-

²⁸⁴ Бестужев Н. В., в 2-х т. т. 132-133.

²⁸⁵ Բաղդադյան Վ. Իրանական հարցը ռուս-գերմանական դիվանագիտական հարաբերություններում 1905-1911 թթ., Մեքենավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Խ. XI, Եր., 1982, էջ 27:

²⁸⁶ B.D. vol. IV, N 329.

²⁸⁷ Остальцева А., Англо-русское соглашение 1907 года. Влияние русско-японской войны и революции 1905-1907 годов на внешнеполитическую политику царизма и на переговоры европейских держав, Саратов., 1977, с. 184.

²⁸⁸ Sweet D.W. and Langhorne, Great Britain and Russia 1907-1914, Էյզ. աշխ., էջ 237-238:

²⁸⁹ АВГПРИ, «Персидский стол», ф. 144, оп. 488, д. 4453, л. 102.

մանկայից անհրաժեշտ գումարը ստանալ, ոմանք Անգլիայից, սակայն Ջ. Լասուսի ջանքերի շնորհիվ շահը այժմ հասկված է Ռուսաստանի կողմը»: Գարսովիզը, ով մինչ այդ գրադեղեր էր ԱԳԼ-ի Արևելյան դեպարտամենտի անօրենի պաշտոնը և հայտնի էր ռուսական արքունական ու բարձրաստիճան գինեգորական շրջանների հետ իր մտերիմ հարաբերություններով, աչքի էր ընկնում կայսերապաշտական հայացքներով: Նա այդքան էլ ոգեշնչված չէր ռուս-անգլիական մերձեցմամբ և գտնում էր, որ Ռուսաստանն ամեն կերպ պետք է շարունակի աստարել շահին²⁸⁰: Սակայն շահին միակողմանի փոխառություն տրամադրելու ուղղությամբ դեպպանորդի բոլոր ջանքերը նախ բախվում էին ֆինանսների նախարար Կոկովցովի ընդդիմությանը, ով գտնում էր, որ եթե նախկինում շահին ֆինանսավորելու հարցը կարևոր էր Մեծ Բրիտանիայի հետ մրցակցության տեսանկյունից, ապա այժմ ձեռք բերված պայմանավորվածության արդյունքում, հարկավոր է վերջ դնել իրանական կողմի շահարկումներին²⁹¹: Անգամ համատեղ փոխառության դեպքում նախարարը ցանկանում էր, որպեսզի դրա ռուսական մասնաբաժինը նա տրամադրի Մեծ Բրիտանիան, իսկ ռուսական կառավարությունը միայն երաշխավորի այն²⁹²:

Սեպտեմբերյին Գարսովիզը հեռագրում էր, որ Իրանի վերաբերյալ անգլո-ռուսական բանակցություններն անհանգստության տեղիք են տալիս իրանական կառավարությանը. «Կասկածից վեր է, որ պարսիկներին անսահման ստաճ է ռուս-անգլիական հակամարտության հավանական լուծումը, որից նրանք շահեր էին քաղում: Ուստի հեռաբավոր է, որ Անգլիայի հետ համաձայնությունը ստիպի նրանց ընդհատազ գնալու երրորդ պետության առաջարկներին, և շահը մի քանի անգամ արդեն ակնարկել է, որ մտադիր է պայմանավորվող մրցակիցներին ստիպել զիջումների գնալ»²⁹³: Գարսովիզը նշում էր նաև, որ շահը տարակուսում է և Ռուսաստանից զրավոր պարտավորություններ է խնդրում հետևյալ խնդիրների առնչությամբ.

²⁸⁰ АВІРІ, «Персидский стол», ф. 144, оп. 488, д. 4453, л. 98.

²⁹¹ Остальнича А., ևշվ. աշխ., էջ 193:

²⁹² Նույն տեղում:

²⁹³ АВІРІ, «Персидский стол», ф. 144, оп. 488, д. 4453, л. 121-122.

1) Շահական կառավարությունը մենաշնորհներ տրամադրելու հարցով մշտապես ճնշումների ենթարկվելով օտարերկրյա այլ տերությունների կողմից ցանկանում է իմանալ, թե որքանով Իրանը կարող է հավակնել Ռուսաստանի աջակցությանը՝ այլ երկրներին մենաշնորհներ տրամադրելու մասին առաջարկները համապատասխանաբար մերժելու համար:

2) Կարո՞ղ է արդյոք շահական կառավարությունը վստահ լինել Ռուսաստանի կողմից ռազմական օգնության տրամադրման հարցում, եթե Մեծ Բրիտանիայի փորձի որևէ բռնագաղթում իրականացվի Օտոման:

3) Չի նշանակում արդյո՞ք, որ անգլո-ռուսական համաձայնագրի կնքումով Ռուսաստանը բախտի քմահաճույքին է թողնում Իրանը՝ հրաժարվելով նրա նկատմամբ իր հովանավորական բաղաբակնությունից:

4) Եթե Ռուսաստանը փոխի իր դիրքորոշումն Իրանի նկատմամբ, ապա նրա կառավարությունը ստիպված կլինի պաշտպանություն փնտրել այլ վայրում»²⁹⁴:

Գարսովիզին ուղղված պատասխան նամակում Ա. Բզվզսկին առհասարակ հրաժարվեց Իրանի հետ ռազմական դաշինք հաստատելու գաղափարից: Առավել ևս այն պարագայում, որ Իրանը փոխադարձ ոչ մի էական պարտավորություն չէր ստանձնելու, բացի այն «լրոզված» խոստումներից, որ պատրաստ է ամեն ինչ անել Ռուսաստանի շահերին համապատասխան: Ինչ վերաբերում է օտարերկրացիներին մենաշնորհային զիջումներ անելու հարցին, ապա նախարարը խնդրում էր շահին հարողդել, որ դրանք արդեն իսկ արվում են և հակադրվում են Իրանի կողմից նախկինում ստանձնած պարտավորություններին: Խոսքը մասնավորապես վերաբերում էր դեռևս նախորդ տարի բանկ հիմնելու՝ գերմանացիներին ընձեռած թույլտվությանը և նրանցից փոխառություն վերցնելու մասին տեղեկություններին²⁹⁵: Այնուհետև, նախարարը նշում էր. «Իրանին ձեռնտու չէ Անգլիայի հետ Ռուսաստանի մերձեցումը, ինչը խանգարում էր

²⁹⁴ Նույն տեղում:

²⁹⁵ АВІРІ, «Персидский стол», ф. 144, оп. 488, л. 130-131.

նրան իր հաշվարկները կատարելու այդ տերությունների միջև մրցակցության վրա: Մակայն այդ հանգամանքն ամենին էլ չէր կարող ազդել Մեծ Բրիտանիայի հետ փոխհամաձայնության գալու Ռուսաստանի ձգտման վրա»: Նախարարը հրաժարվում էր գրավոր պատասխան տալ շահին և ծայրահեղ դեպքում, դեպպետորդին առաջարկվում էր հետևյալ բովանդակությամբ գրություն հանձնել, որ. «ցարը այժմ էլ բարյացակամորեն է տրամադրված Իրանի հանդեպ, որի տարածքային ամբողջականությունը և անձեռնմխելիությունը, ինչպես նախկինում, շարունակում է մնալ ռուսական քաղաքականության հիմնական նպատակը: Բնչ վերաբերում է Անգլիայի հետ հնարավոր համաձայնագրին, ապա այն միայն կարող է ծառայել այդ նպատակին և ապահովել Իրանի խաղաղ զարգացումը»²⁹⁶: Այսպիսով, ռուսական ԱԳՆ-ն անանցելով իրանական խնդիրը այն ընդհանուր առմամբ սկսեց դիտարկվել համաներկայական քաղաքականության համատեքստում:

Փոխառության հարցի հետ մեկտեղ անգլիացիները օրակարգ մտքընցին նաև Իրանի ազդեցության ոլորտների հարցը: Բրիտանական կառավարությունը պատրաստ էր իր վրա վերցնել իրանական փոխառության ռուսական մասնաբաժինը և փոխարենը ցանկանում, որ Իրանի Բիքջան-Բանդար-Աբբաս գծից հարավ-արևելք ընկած տարածքը ճանաչվի որպես բրիտանական ազդեցության ոլորտ, որտեղ իրանական կառավարությունը պարտավորվելու էր առանց Մեծ Բրիտանիայի համաձայնության օտարերկրյա այլ պետության չորսամյադրել երկաթուղային, խճուղային և հեռագրային մենաշնորհներ և փոխառության 5 մլն ֆրանկ արժողության բրիտանական մասնաբաժինը կերաշխավորեր Պարսից ծոցի մաքսակետերից ստացվող եկամուտներով²⁹⁷:

Ազդեցության գոտիների բաժանելու վերաբերյալ բանակցությունները սուր քննարկումների արժանացան միջինարևելյան խմբա-

վորման ներքում, որն ակտիվ քարոզարշավ սկսեց կառավարության դեմ²⁹⁸: Նրանք դեմ էին անգլո-ռուսական համաձայնության որոշ առանցքային դրույթներին, մասնավորապես՝ Ռուսաստանին «Պարսից ծոց կումերցոն էր տրամադրելու»: Եվ ինչպես ստորև կներկայացվի, վերջինս հասավ անգլո-ռուսական համաձայնագրի կարևոր կետերի էական փոփոխմանը: Հատկապես՝ համաձայնագրում տեղ գտած «չեզոք» գոտու պայմանի հետ կապված, որի հիմնական նպատակն էր թույլ չտալու Ռուսաստանի ծավալումը դեպի Պարսից ծոց:

Պետերբուրգում ազդեցության գոտիների վերաբերյալ միջկերտեսյական առաջին քննարկումը տեղի ունեցավ 1906 թ. սեպտեմբերի 7-ին Ա. Բովուլսուո նախագահությամբ հրավիրված Հատուկ խորհրդակցության ժամանակ²⁹⁹: Ֆինանսների նախարարն Իրանում ռուսական հետագա ընդլայնումը կրկին ակնդրուելի էր համարում: Նա նշում էր. «Անթույլատրելի է թաքցնել փաստերը և ստիպված ենք ընդունել այն հանգամանքը, որ Ռուսաստանի քաղաքական կշիռը նվազել է, այդ իսկ պատճառով անհրաժեշտ է վերանայել արևելյան քաղաքականության նկատմամբ մեր տեսակետները, որոնցում թույլ ենք տվել այն արմատական սխալը, որ պետության տրամադրության տակ եղած միջոցները չենք համապատասխանացրել մեր առջև դրված նպատակներին»³⁰⁰:

Այս խորհրդակցությանը նախարարը, կարելի է ասել, հանդես եկավ Իրանում ռուսական ազդեցության գոտու վերաբերյալ փորձնական տարբերակով՝ Ռուսաստանի բնական շահերի սահմանն Իրանում ներկայացնելով՝ Ղարս-Շիրին-Համարյան-Թեհրան-Մեշեղ գծից հյուսիս՝ նախկինում առաջարկվող Մպահանից այն նկատելի շեղելով դեպի հյուսիս³⁰¹: Նշված խորհրդակցության ընթացքում վերջնական համաձայնության չգալով՝ ռուսական կառավարության

²⁹⁸ John Albert White, նշվ. աշխ., էջ 276, Beryl Williams, նշվ. աշխ., էջ 145-148, Բոն-դարևսկի Դ. Լ., *Английская политика и международные отношения*, նշվ. աշխ., էջ 506:

²⁹⁹ Журнал особого совещания по вопросу о будущих отношениях России и Персии, 12 августа 1905 г., «Красный архив», 1933, т. 1 (56), с. 60.

³⁰⁰ Այսին տեղում:

³⁰¹ Այսին տեղում:

²⁹⁶ Այսին տեղում:

²⁹⁷ Анишчи Б. В., *Российское самодержавие и вывоз капиталов 1895*, նշվ. աշխ., էջ 142:

խորհրդակցությունից անմիջապես հետո մշակեց միայն իրանական կառավարությունն անգլո-ուսական համատեղ փոխառություն տրամադրելու մասին նախագիծը, որով Ռուսաստանն ու Մեծ Բրիտանիան պարտավորվում էին շահին տրամադրել փոխառության 1/2-ը (5 մլն ֆրանկ)³⁰²:

Անգլո-ուսական մերձեցման նկատմամբ ստեղծված ներքաղաքական լարվածության արդյունքում Ա. Իզվոլսկու առջև կրկին ծառայավ Գերմանիայի հետ հարաբերությունների խնդրի կարևորությունը: Նա փորձեց Իրանում ուսական շահերը պաշտպանել Գերմանիայի հետ անմիջական բանակցությունների միջոցով և միաժամանակ հարթել անգլո-ուսական համաձայնագրի դեմ ուղղված Բեռլինի բացասական տրամադրությունները³⁰³: 1906 թ. հոկտեմբերին Իզվոլսկին մեկնեց Բեռլին, որտեղ առաջարկեց Բաղդադի երկաթուղու վերաբերյալ կնքել ուս-գերմանական առանձին համաձայնագրեց: Ռուսաստանը պատրաստ էր խոչընդոտ չհանդիսանալ շինարարությանը և ընդունում էր այդ ձեռնարկում Գերմանիայի գերակայությունը, եթե գերմանական կողմը հավաստիացներ, որ դրա ճյուղավորումները չեն տարածվի դեպի Իրանի ռուսական ազդեցության գոտի³⁰⁴: Իր հերթին՝ գերմանական կառավարությունը հավաստիացրեց, որ Իրանում հետապնդում է լոկ առևտրական շահեր և չվիճարկելով Իրանում երկաթուղիներ կառուցելու վերաբերյալ ուս-իրանական «ստերիլիզացնող համաձայնագիրը»՝ համաձայնվեց Բաղդադի երկաթուղու ճյուղավորումները չկառուցել դեպի Իրան՝ մեկ նախապայմանով, որ հետագայում, երբ կկառուցվի իրանական երկաթուղային ջանքը, այն կմիանա Բաղդադի երկաթուղուին³⁰⁵:

Փորձելով թույլ չտալ ուս-գերմանական հետագա ավելի սերտ համագործակցության հնարավորությունը՝ եղեմբերին բրիտանա-

կան ԱԳՆ-ը ռուսական կառավարությանը ներկայացրեց համաձայնագրի իր նախագիծը, որում առաջարկվում էր Իրանը բաժանել ոչ թե երկու, այլ երեք գոտիների³⁰⁶: Չեզոք գոտու զաղափարն առաջին անգամ հայտնվեց 1906 թ. սեպտեմբերի վերջին՝ Իրանի ազդեցության ոլորտների բաժանելու մասին բրիտանական բանաձևի տեսքով, որտեղ ասվում է. «Եթե մենք (Մեծ Բրիտանիան-Ն.Ն.) անգլիական ազդեցության գոտի համարենք Բիքրան-Ֆանդար-Արբաս Խանայունին, ապա չենք կարող Ռուսաստանին՝ որպես իր ազդեցության գոտի հանձնել Իրանի մնացյալ տարածքը: Պետք է լինի ես մեկ ոլորտ, որը բաց կլինի բոլոր պետությունների առևտրային գործունեության համար»³⁰⁷:

Այլ կերպ ասած, չեզոք գոտու առկայությունը կկանխեր Ռուսաստանի անմիջական հարևանությունը բրիտանական ազդեցության շրջանում: Բրիտանական համաձայնագրի նախագծում երրորդ՝ չեզոք գոտու ավելացումը փոխզիջումային տարբերակ էր, ինչը արևելյան խմբավորման և ռուսական ռազմական շրջանների հակազդեցությունը հարթելու նպատակ ուներ³⁰⁸: Այսպիսով, նախագծով ռուսական կողմի համար տարանջատվում էին նրան սահմանակից Իրանի հյուսիսային նահանգները, իսկ Մեծ Բրիտանիայի համար՝ Միջառևտրասահին և Բելուջիսթանին սահմանակից նահանգները: Միաժամանակ կողմերը փոխադարձաբար պարտավորվելու էին միմյանց տալ գործունեության լիարժեք ազատություն սեփական ոլորտում և չորհուրեք թաղաքական և տնտեսական բնույթի մենաշնորհներ հակառակ կողմի ոլորտում: Բրիտանական ազդեցության գոտին սկսվում էր աֆղանական սահմանից և անցնելու էր Գազկի, Բիքրան, Քերման, Բանդար-Արբաս գծով³⁰⁹:

1907 թ. փետրվարի 1-ին Իրանում ազդեցության գոտիների վերաբերյալ Անգլիայի հետ բանակցությունները շարունակելու առև-

³⁰² Аппавич Б. В., Российское самодержавие и валют капиталов 1895, ևշվ. աշխ., էջ 144:

³⁰³ Бестужев И. В., ևշվ. աշխ., էջ 131-137:

³⁰⁴ Իզվոլսկու բեռլինյան առաքելության մասին մանրամասն տե՛ս Չ. Բայլորդյան, Իրանական հարցը ուս-գերմանական դիվանագիտական հարաբերություններում 1905-1911 թթ., էջ 34-36: Остальцева А., ևշվ. աշխ., էջ 19-208, Игнатъев А., ևշվ. աշխ., էջ 138-147, Бондаревский Г., Персидский Запад и англо-иранское соглашение 1907 г., Проблема провозов, ևշվ. աշխ., էջ 135-141:

³⁰⁵ Նույն տեղում:

³⁰⁶ Бондаревский Г., Персидский Запад и англо-иранское соглашение 1907 г., Проблема провозов, ևշվ. աշխ., էջ 119-121:

³⁰⁷ Նույն տեղում:

³⁰⁸ Նույն տեղում:

³⁰⁹ John Albert White, ևշվ. աշխ., էջ 249:

չուրթյամբ հրավիրվեց երկրորդ Հատուկ խորհրդակցությունը, որի ընթացքում համաձայնագրի անգլիական նախագծում տեղ գտած բրիտանական ազդեցության գոտու առաջարկի վերաբերյալ մասնակիցների կողմից առարկություններ չեղան³⁰¹: Ինչ վերաբերում է ռուսական ազդեցության գոտուն, ապա այն շեղվեց դեպի հարավ՝ Ղասբե-Շիրիկից՝ Սպահան, ներառյալ Քերմանշահը, այնուհետև Ցագրով դեպի Խաքը, ապա դեպի Բաֆղանական սահմանում գտնվող Քուսան վայրը³¹¹:

Ազդեցության գոտիների վերաբերյալ ռուսական տարբերակը անգլիական կողմը ընդունեց դրանում մի շարք փոփոխություններ մտցնելուց հետո միայն. թասնավորապես պահանջելով, որ ռուսական ազդեցության գոտուց դուրս ճա իրանաաֆղանական սահմանի հատվածը և այն վերջանա ավելի հարավ՝ Աֆղանստանի հյուսիսում գտնվող Ջուլֆարայում: Այնուհետև կողմերը պետք է պարտավորվեն իրենց ազդեցության գոտիներում թողնել նախկինում այդտեղ հիմնված ձեռնարկությունները Պամպատասխանաբար անգլիական ազդեցության ոլորտում մնում էին ռուսականները և հակառակը³¹²:

Կողմերը փոխադարձ պարտավորություններ էին ստանձնում չխաչընդոտելու չեզոք գոտում միմյանց՝ մենաշնորհներ ձեռք բերելու հարցում: Իր հերթին՝ ռուսական կառավարությունը չհամաձայնեց մաքսային հարցի անգլիական ձևակերպման հետ: Խոսքը Հաշվարկային բանկի վճարումները երաշխավորող բրիտանական ազդեցու-

թյան գոտում գտնվող մաքսակետերի վրա հարկ եղած դեպքում բրիտանական վերահսկողություն սահմանելու մասին էր: Հայտնելով, որ դա միջամտություն է ռուսական և իրանական կառավարությունների հարաբերություններին՝ ռուսական կողմն առաջարկեց բավարարվել միայն պարտավորություններով, որ անհրաժեշտության դեպքում այս հարցում կողմերը կարող են նախապես համաձայնեցնել իրենց գործողությունները³¹³: Սրանք հիմնականում այն դրույթներն էին, որոնք տեղ գտան նաև վերջնական համաձայնագրի տեքստում:

Իրանի շուրջ բանակցային գործընթացը խթանելու նպատակով Լոնդոնն ընդլայնեց քննարկվող հարցերի շրջանակը՝ դրանցում ներառելով նաև Ադուցների կարգավիճակի փոփոխման խնդիրը, որը թեև չամարագրվեց համաձայնագրում, սակայն էապես բեկեց Ռուսաստանի արտաքին քաղաքական ուղեգիծը: Դիվանագիտական կանխավճարի գնալով Ադուցների հիմնախնդրում՝ Մեծ Բրիտանիան ակնկալում էր Ռուսաստանից համապատասխան զիջումներ ստանալ Իրանում, մասնավորապես հարավարևելյան և Պարսից ծոցի, իսկ հետագայում նաև չեզոք գոտում գտնվող նավթաշատ կենտրոնական շրջաններում³¹⁴:

Թեև 1907 թ. ամռանը ռուսական և բրիտանական արտաքին գերատեսչությունների կողմից իրանական հարցի հետ կապված համաձայնագրի վերջնական բովանդակությունը և հիմնական կետերը գրեթե ամբողջությամբ հաստատվել էին, սակայն Պարսից ծոց յուրաքանչյուր այլ պետություն թողնելու ուղղությամբ միջինհարևելյան խմբավորման շարունակական ճնշումները՝ ստիպեցին Գրեյին որոշում կայացնել համաձայնագրի նախաբանում Պարսից ծոցի վերաբերյալ հատուկ բաժին ներառել, ըստ որի՝ ռուսական կողմը կընդուներ Մեծ Բրիտանիայի հատուկ շահերը և կպահպակներ Օցի

³⁰¹ АВВРМ, "Персидский стол", ф. 144, оп. 488, л. 4142, л. 12-13, Кратким образом, К историч. англо-русского соглашения 1907 г., 1935, т. 2-3 (69-70), с. 19.

³¹¹ Առյկն տեղում, էջ 24:

³¹² Օրինակ՝ Թեհրանից չէր հեռացվելու Շահնշահական բանկը, որի փոխարեն անգլիական կողմը պարտավորվում էր պահպանել Միսթանի Հաշվավարկային բանկի մասնաճյուղը: Հարկ է հավելել, որ, Միսթանի հետ կապված հետագա բանակցությունները այնուհետև հիմնականում ընթացան արդեն հեռացրային գծերի հետ կապված հարցերի շուրջ և անգլիական կողմի պետմամբ, անգլիական գոտում առկա մենաշնորհի պահպանման սկզբունքը չադարձվեց Միսթան-Մեշինեղ հեռացրային գծի վրա: Այն Մեծ Բրիտանիայի վերահսկողության տակ էլ անցնելու համաձայնագրի տարրգրվուց հետո, որին իր համաձայնությունը Ռուսաստանը ստվել էր օգոստոսի 24-ին: John Albert White, նշվ. աշխ., էջ 277, Ignatiev A., նշվ. աշխ., էջ 183:

³¹³ Осталцева А., նշվ. աշխ., էջ 216-218:

³¹⁴ Անգլո-ռուսական համաձայնագրի համառոտքում Ադուցների բանակցային գործընթացի մասին մանրամասն տե՛ս Ignatiev A., նշվ. աշխ., էջ 184-190, Бондаревский Г., Персидский Запад и англо-иранское соглашение 1907 г., Проблема проливов, նշվ. աշխ., էջ 150-152, Beryl Williams, նշվ. աշխ., էջ 146-147.

ստատուս քվին³¹⁵: Գրեյի առաջարկը գրեթե ամբողջությամբ փոխում էր համաձայնագրի բովանդակությունը: Այն հոյի էր միջազգային բնույթի նոր բարդություններով ու հետևանքներով և առաջին հերթին ուղղակիորեն արժարժում էր Բաղդադի երկաթուղու կենտուս խնդիրը, ուստի ռուսական ԱԳԼ-ը կտրականապես մերժեց անգլիական կողմի պահանջը: 1907 թ. հունիսի 23-ին Ա.Ա. Նիկոլսեի՝ Ա. Իվլովսկուն հանձնած Պարսից ծոցում Մեծ Բրիտանիայի հաստիկ շահերը ճանաչելու մասին հռչակագրին ի պատասխան՝ հաջորդեց հունիսի 27-ի ռուսական արտգործնախարարի պատասխան հռչակագիրը, որում հաստիկ ընդգծվում էր, որ նման միջոցառումն անգլո-ռուսական պայմանագիրը խոցելի կդարձնի ինչպես Ռուսաստանի ներսում, այնպես էլ երա սահմաններից դուրս, որ Պարսից ծոցի առափնյա շրջանների մի մասը պատկանում է ոչ թե Իրանին, այլ Օսմանյան կայսրությանը, որի վրա համաձայնագիրը չի տարածվում: Միաժամանակ ցարկան կառավարությունը չվիճարկելով Մեծ Բրիտանիայի հատուկ շահերը Օսցում՝ պատրաստ էր խնդիրը հետագայում առանձին բանակցությունների առարկա դարձնել³¹⁶:

Հանդիպելով ռուսական կողմի անգիջում ընդդիմությանը, որն ի վերջո կարող էր հարվածի տակ ղնել ամբողջ համաձայնագիրը, Լոնդոնը որոշում կայացրեց Պարսից ծոցի նկատմամբ իր հավակնությունների մասին հայտարարել 1903 թ. Լենդաուեի հռչակագրի նման օրինակով³¹⁷: Այդ հայտարարությունը հրապարակվեց անգլո-ռուսական համաձայնագրի հետ միասին: Փաստաթուղթը մասնավորապես հռչակում էր. «... համաձայնագրի բանակցային գործընթացում ռուսական կառավարությունը հստակորեն հայտարարել է, որ չի վիճարկում Մեծ Բրիտանիայի հաստիկ շահերը և ստատուս քվոյի պահպանումը Պարսից Օսցում, ինչը պաշտոնապես ի զիտություն է առկված բրիտանական կառավարության կողմից, որն

այսուհետև էլ շարունակելու է ուղղորդել իր ողջ ջանքերը Օսցում ստատուս-քվոյի և բրիտանական արևտրական շահերի պահպանման ուղղությամբ...»³¹⁸:

1907 թ. օգոստոսի 31-ին Ա. Պետերբուրգում Ա. Իվլովսկին և Մեծ Բրիտանիայի դեսպան Ա. Նիկոլսեը ստորագրեցին Միջին Արևելքում ազդեցության գոտիների բաժանման մասին անգլո-ռուսական համաձայնագիրը, որով Իրանը բաժանվեց ազդեցության երեք ոլորտների՝ հյուսիսային՝ ռուսական, հարավային կամ հարավարևելյան՝ անգլիական և չեզոք գոտիների³¹⁹: Ճանաչվում էր յուրաքանչյուր կողմի հաստիկ շահերն իրեն հարող կամ սահմանակից իրանական նահանգներում: Միաժամանակ կողմերը պարտավորվում էին չորունել երկաթուղային, բանկային, հեռագրային, սրանապորտային, ճանապարհաշինական, ապահովագրական և այլ տեսակի մենաշնորհային իրավունքներ և չխոչընդոտել դրանց ձեռք բերմանը հակառակ կողմի ազդեցության գոտում³²⁰: Չեզոք գոտուն (մոտավորապես 500 հազ. քառ. կմ) վերաբերող III հոդվածով յուրաքանչյուրը պարտավորվում էր չխոչընդոտել /եթե չի համաձայնեցրել նախապես/ համապատասխան երկրի հպատակների համար մենաշնորհների ձեռքբերման գործին:

Հատկանշական է, որ Իրանին վերաբերող փաստաթղթի նախաբանում երկու կողմերը պարտավորվում էին հարգել այդ երկրի անկախությունը և ստարածքային ամբողջականությունը և վստահեց

³¹⁵ John Albert White, եղվ. աշխ., էջ 276-278, Beryl Williams, եղվ. աշխ., էջ 145-146:

³¹⁶ John Albert White, եղվ. աշխ., էջ 276-278, Beryl Williams, եղվ. աշխ., էջ 145-146:

³¹⁷ "Привлечение нами специальных интересов Англии в Персидском Заливе", АВПРН, "Персидский стол", ֆ. 144, օռ. 488, ձ. 43-48, B.D., vol. IV, N 448; N 455:

³¹⁸ Նույն տեղում:

³¹⁹ Treaty N° XXI, Convention between Great Britain and Russia regarding the zones of influence in Persia, Afghanistan and Tibet, dated 31st August, 1907, Arrangement concerning Persia, pp.120-121, Collection of Treaties, Engagements and Sanads: Relating to India and Neighbouring Countries, by C.U. Aitchison, Vol. XIII, Calcutta: Government of India, 1933, pp.119-124: Պայմագրի տեղտող տեւ աշխատանքի «Հավելված» բաժնում, Հավելված 4. աղբյուրը՝ "Персидский стол", ֆ. 144, օռ. 488, ձ. 28-48:

³²⁰ Մեծ Բրիտանիայի համար այդ սահմանափակումը լինելու էր 'Լարսե-Շիրին, Սպաֆառսանով, Յեզդ, Խաբը դեպի իրանական սահմանում գտնվող Ջալֆադար (ռուս-աֆղանական սահմանագծում) գծից հյուսիս ղնկած հասավաք, 790 հազար քառ. կմ. տարածքով (հորվ. I): Ռուսաստանը իր հերթին ճանաչում էր Աֆղանական սահմանից Գազիկով, Բիրոժան, Քերման, Բանդար-Աբբաս գծից հարավ ղնկած 355 հազար քառ. կմ. տարածք ունեցող անգլիական ազդեցության գոտին (հորվ. II):

նում, որ Իրանում բոլոր երկրներն ունեին տնտեսական հավասար հնարավորություններ, ինչը բացահայտորեն հակասում էր ազդեցության գոտիների բաժանման սկզբունքին:

Համաձայնագրի IV և V հոդվածներով երաշխավորվում էին Իրանի Հաշվավարկային և Շահնշահական բանկերից վերցրած իրական կառավարության փոխառությունների վարձավճարների մարսային եկամուտները: Իրանական կառավարության կողմից դրանց վճարման հարցում ինգլիզի հարուցելու պարագայում՝ երկու երկրներն խախտելու մտքերի փոխանակման հիման վրա՝ համապատասխանաբար կարող էին վերահսկողություն սահմանել հակառակ կողմի ազդեցության գոտում գտնվող սեփական եկամուտները երաշխավորող աղյուսների վրա:

Սեպտեմբերին Ռուսաստանն ու Մեծ Բրիտանիան փոխանակեցին համաձայնագիրը վավերացնող փաստաթղթերը և հրապարակեցին դրանք: Համաձայնագիրը տևական ժամանակ քննադատությունների արժանացավ ռուսական և բրիտանական հասարակական և քաղաքական որոշ շրջաններում²²:

Ինչ վերաբերում է Իրանին, սպա երբ համաձայնագրի պատճենը հանձնվեց Իրանի արտգործնախարարին, մեջլիսի և հասարակական կարծիքի սուր դժգոհության ազդեցության տակ կառավարությունը հրաժարվեց ճանաչել համաձայնագիրը: Դեռևս 1905 թ.

ռուս-իրանական անհաջող բանակցություններից հետո իրանական կառավարությունում անգլո-ռուսական հնարավոր մերձեցման վերաբերյալ լուրջ կասկածներ էին ի հայտ եկել, սակայն այդ պահից ի վեր և մինչև դրա կնքումը շահական կառավարությունը գրեթե ամբողջությամբ անտեղյակ մնաց Մեծ Բրիտանիայի և Ռուսաստանի միջև ընթացող բանակցությունների արդյունքներից: Իրանական կողմի յուրաքանչյուր պաշտոնական հարցադրման անմիջապես հետևում էին երկու երկրների դիվանագետների բացատրությունները, որ նմանատիպ համաձայնության պարագայում անպայման կպահպանվի Իրանի ամբողջականությունը և անկախությունը:

Փաստեք, որ Ռուսաստանն ու Մեծ Բրիտանիան համաձայնագիրը տարբեր կերպ էին մեկնաբանում: Եթե Մեծ Բրիտանիայի համար այն իմանակետում հակազերմանական ուղղվածություն ուներ և սահմանափակելու էր ռուսական ընդլայնումը դեպի Պարսից ծոց, ապա Պետերբուրգում սկզբնական շրջանում համաձայնագիրը դիտվում էր մյուս տերությունների՝ Ճապոնիայի, Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի հետ առանձին համաձայնագրերի ենթատեքստում: Ռուսաստանն արմատապես փոխելով իր քաղաքականությունը Մեծ Բրիտանիայի նկատմամբ՝ բնավ չէր ցանկանում վերջինիս հետ հաստատել սերտ ռազմաքաղաքական դաշինք: Ռուսական իշխանությունները համաձայնագրին հակազերմանական նշանակություն սկսեցին տալ ավելի ուշ՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախաշեմին: Դրան նպաստեց անգլո-ֆրանսիական բանկերից խորացող կախվածությունը, երկրի ռազմական ուժերի արդիականացման անհրաժեշտությունը, ինչպես նաև բալկանյան խնդրում ռուսավարիական, ռուս-գերմանական հակասությունների սրումը:

1907թ. օգոստոսի 31-ին կնքված Իրանը, Տիբեթը և Աֆղանստանն ազդեցության ոլորտների բաժանելու մասին անգլո-ռուսական համաձայնագիրը սահմանագիծ դարձավ XX դարակազմի միջազգային հարաբերություններում: Ինչպես հայտնի է, այն Առաջին համաշխարհային պատերազմից առաջ ընդլայնեց անգլո-ֆրանսիական միութ-

²² Մեր ուսումնասիրությունը սահմանափակվում է միայն Իրանն ազդեցության գոտիների բաժանելու մասին հարցի քննությամբ: Վերոնշյալ պայմանագրի կնքման հետ կապված տեղի-ռուսական բանակցությունների փուլերի, ընթացքի և դրա վերաբերյալ անցյալական ու ռուսական իշխող շրջաններում, մամուլում և հասարակական-քաղաքական շրջաններում տեղ գտած քննարկումները համակողմանի ուսումնասիրվել են խորհրդային և արևմտյան մի շարք հեղինակների կողմից, ինչը բոլոր է տալիս կենտրոնական համաձայնագրի իրականական գործնի վրա և այդ համատեքստում անդրադարձնել Իրանում Ռուսաստանի հետադարձ քաղաքականության վրա ունեցած հետևանքների քննությանը: Մանրամասն տես The Cambridge History of British Empire, vol.III, London, Cambridge, 1959, pp. 251-550, Churchill R., The Anglo-Russian Convention of 1907, Iowa, 1939, Hurewitz J.C. The Middle East and North Africa in World Politics. A Documentary Record, vol. I, European Expansion, 1535-1914, New Haven & L., 1975

յունը (Անտանյուք), որի արդյունքում կազմվեց հայտնի Եռյակ համաձայնությունը:

Համաձայնագիրը թեև մեղմացրեց իրանական հարցում այդ երկրների միջև ձևավորված հարուրամյա հակամարտությունը և հնարավորություն բնձնեց որոշակիորեն սահմանափակել Գերմանիայի աճող ներգրավվածությունն Իրանում, սակայն Իրանի ներքաղաքական անկայունության պայմաններում այն այլ բնույթի նախադրյալներ ձևավորեց՝ մրցակցությունը շարունակելու համար: Իրադարձությունների հետագա ընթացքը ցույց տվեց, որ անգլո-ռուսական համաձայնագիրը կարևոր էր ոչ այնքան ազդեցության ուղղությունների առումով (համաձայնագրի հողվածները հիմնականում արտացոլում էին Իրանում ձեռք բերված այդ տերությունների ուժային իրական հարաբերակցությունը), որքան Իրանի ներքաղաքական միջավայրի և մասնավորապես կենտրոնական կառավարության վրա ռուսական ազդեցության թուլացման գործոնով: Բանակցային գործընթացում թեև նախատեսվում էր, որ Մեն Բրիտանիայի և Ռուսաստանի միջև համագործակցության եզրեր կմշակվեն ծավալող իրանական հեղափոխության կանխարգելման գործում, սակայն Իրանի ներքին խնդիրների չմիջամտելու համաձայնագրի առանցքային դրույթով Մեն Բրիտանիան հնարավորություն ստացավ հեղափոխական զարգացումները շեղել իր հետաքրքրությունների ուղեծիր՝ սահմանափակելով շահական արքունիքում Ռուսաստանի ազդեցությունը:

ՌՈՒՄԱԿԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅԱՆ ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ՄԻՋԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆԻԸ 1905-1911 ԹԹ. ԻՐԱՆԻ ՄԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ
ՇԵՂԱՓՈՒՆՈՒԹՅԱՆԸ

1. Սահմանադրական շարժման ծավալումը, ռուսական գործոնն
Իրանի ներքաղաքական զարգացումներում

Սահմանադրական շարժումն Իրանում XIX դ. երկրորդ կեսին և XX դ. սկզբին երկրում տասնամյակներ շարունակ ձևավորված քաղաքական ճգնաժամի, տնտեսական, սոցիալական և քաղաքական համակարգային խնդիրների արդյունք էր²²²: Ղաջարական կառավարության դեմ ընդվզող հասարակական պայքարի ձևավորմանն առաջին հերթին նպաստում էին Իրանում և արտերկրում բնակվող մտավորականության գործունեությունը, արտասահմանում կրթություն ստացած իրանցիների սովոր գանգվածը և ազգայնական ոգով հրատարակվող թերթերն ու ամսագրերը²²³:

1905 թ. ռուսական հեղափոխության ալիքն Իրան հասավ Այսրկովկաս արտագնա աշխատանքների մեկնած իրանցիների, Ռուսաստանի համալսարաններում կրթվող ուսանողների, Իրանի հետ գործարար կապեր ունեցող մարդկանց, ինչպես նաև Իրան փոխադրվող քարոզչական գրականության, բազմաթիվ կովկասցի հեղափոխականների միջոցով, որոնք փախել էին ռուսական իշխանությունների հետապնդումներից²²⁴: Այսրկովկասը համակա

²²² Մանքամանտե տե'ն Cottam W., Nationalism in Iran, University of Iran, L., pp. 11-17; Keddie N., Religion and rebellion in Iran: the tobacco protest of 1891-1892, L., 1966, Keddie R. Nikki, Iran, Religion, Politics & Society, pp. 66-67, Lambton A., Qajar Persia, կով. աշխ., էջ 223-276, Bonakdarian Mansour, Britain and Iranian Constitutional Revolution 1906-1911; Foreign Policy, Imperialism and Dissent, N. York, 2006, p. 13-17: احمد کسروی، تاریخ مشروطه ایران، با پیشگفتاری از رحیم روضه‌اند علیگه، جات سوم، تهران، ص. ۷۱-۶۸.

²²³ Browne E., The Press and Poetry of Modern Persia, Cambridge University Press, 1914, p. 27-166.

²²⁴ John Foran, Social Transformation in Iran from 1500 to the Revolution, San Francisco-Oxford, 1984, p. 127.

սոցիալիստական գաղափարախոսությունը XX դարակերպին սկսեց թափանցել Իրան: Հեղափոխության տարիներին Իրանը, հատկապես Ասրպատականը, վերածվեցին այդ գաղափարախոսությանը տոգորված վերագային, այդ թվում՝ հայկական, հեղափոխական տարբեր ուժերի համագործակցության ձևակառուի, որի առաջնային նպատակներին էր Իրանում ռուսական տիրապետության դեմ պայքարը:

XX դարի առաջին տասնամյակում Բաքվի նավթաշահարհի բանվորների 50%-ն իրանցիներ էին: Այսրովկասում գոյություն ունեին սոցիալ-դեմոկրատական ուղղվածության իրանական մի շարք հեղափոխական կազմակերպություններ, որոնց անդամակցում էին բազմաթիվ իրանցի աշխատավորներ և մտավորականներ: Բաքվում էր հիմնադրվել իրանական ազդեցիկ՝ «Էջթեմայուն-ե ամյուն» սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությունը: Իրանում սկսեցին ձևավորել քաղաքական ձախ կոմունորշումամբ հոսանքներ:

Թուրքիայում և Ռուսաստանում տեղի ունեցող հեղափոխական խնդրումները չարագանց մեծ ազդեցություն ունեցան Ասրպատականում հրատարակվող մամուլի, հասարակության քաղաքականացման վրա: Սահմանակից Կովկասի և Թուրքիայի հետ լեզվամշակութային ընդհանրությունները Թավրիզը վերածեցին սահմանադրական շարժումը սնող քաղաքական ազդեցիկ կենտրոնի: Երկրի հյուսիսում և մայրաքաղաքում սկսեցին ընդհատակից դուրս գալ քաղաքական գաղտնի կազմակերպությունները և ձևավորվել հեղափոխական կոմիտեներ՝ «Էնջումեններ»³²⁵:

Իրանում սկիզբ առած գործընթացներում առանցքային դարձավ բարձրաստիճան շիա հոգևորականության շարժմանը սատարելու իրողությունը: XIX դ. վերջին հոգևորականության բարձր և միջին դասերը հիմնականում սկսեցին համալրել առևտրաարդյունաբերական շերտի ներկայացուցիչները: Ճիշտ է, Սահմանադրական հեղափոխությունը գաղափարական առումով մեծապես պատ-

րաստվել էր լիբերալ-բուրժուազիայի և մտավորականության կողմից, սակայն նրա սկզբնական փուլում այն դեկավարեց շիա հոգևորականությունը՝ «խլամի և շարիաթի վերածնունդ» կարգախոսի ներքո: Շիական հոգևոր վերնախավի զգալի մասը ազգակցական-ամուսնական կեպերով կապված էր ավատական, խռշոր ասնտրային բուրժուազիայի ներկայացուցիչների հետ: Շահինց և պետությունից անկախ՝ եկամտային աղյուրների տիրապետող ուլեմները նախանձախնդրորեն պահպանում էին իրենց տնտեսական և իրավական անկախությունը³²⁶: Դրան նպաստում էր նաև «աթաբաթ»-ը կամ Իրանի սահմաններից դուրս գտնվող շիական սրբազան գլխավոր կենտրոնները (Նեջեֆ, Քերբլա, Քազվինյե և Սամարրա (Իրաք)), որտեղի այաթուլլաների հրահանգները պարտադիր էին ինչպես Իրանի հոգևոր հեղինակությունների, այնպես էլ ողջ շիական համայնքի համար³²⁷:

Այսուհանդերձ, իրանական առաջին հեղափոխությունը աշխարհիկ բնույթ էր կրում, քանի որ նրա հիմքում ընկավ երկրի կառավարման արևմտյան օրինակին անցնելու սկզբունքը: Շարժումն աննախադեպ էր նաև այն առումով, որ առաջին անգամ բախվում էին իսլամական ավանդական հոգևոր արժեքներն ու արևմտյան առաջադեմ միտքը: Ու չնայած մտավորականության, բուրժուազիայի, լիբերալ հոգևորների, ուլեմների աշխարհայացքի և պետական կառավարման ձևերի ընկալումների տարբերությանը, նրանք իրենց բողոքն ուղղեցին միևնույն թիրախին՝ դաջարական իշխանության դեմ, որն իր արտահայտությունը գտավ ազատական կարգեր, սահմանադրության հաստատման և ներկայացուցչական մարմին հիմնելու շարժման կարգախոսներում:

1905-1908 թթ. ընթացքում ցարական կառավարության իրականացրած բռնությունների հետևանքով մեծացավ նաև Կովկասից

³²⁵ Si' u Lambton A., Qajar Persia, p. 301-319; Abrahamian Er., Iran between Two Revolutions, p. 74-80.

³²⁶ Keddie R. Nikki, հշվ. աշխ., էջ 209-210:

³²⁷ Дорошенко Е., Шинское духовенство в двух революциях 1905-1911 и 1978-1979 гг., М., 1998, с. 34-38.

ուսական հեղափոխական տարրերի հոսքն Իրանի հյուսիսարևմտյան շրջաններ, որտեղ հեղափոխական գործունեությունը շարունակելու պայմանները շատ ավելի դյուրին էին: Ցարական իշխանությունների վերահսկողությունից դուրս եկած կովկասյան հեղափոխական ռազմաքաղաքական ուժերի մասնակցությունն իրանական շարժմանը ու զինված երկարատև պայքարում երանց ներգրավվածությունը վերածվեց լուրջ գործուն, որը ցարական կառավարությունը սկսեց դիտարկել որպես իր երկրի հեղափոխության շարունակություն, և այն պատճառներից մեկն էր, որն ի վերջո հանգեցրեց Իրանի Սահմանադրական հեղափոխության ճնշման հարցում Ռուսաստանի սկզբում քաղաքական, այնուհետև՝ ռազմական միջամտությանը:

Իրանում սահմանադրական շարժման սկիզբ է համարվում 1905 թ. դեկտեմբերը: Երկրում խորը տնտեսական ճգնաժամից անմիջապես հետո պայթեցին մի շարք հասարակական բողոքներ մեկը մյուսից ավելի հուժկու: Մինչև 1906 թ. գարնանը հեղափոխական շարժմանը մեծ թափ հավաքեց³²⁸:

Հուլիսին բարձրաստիճան հոգևորականությունը՝ որպես բողոքի ակցիա, լքեց Թեհրանը՝ հաստատվելով սրբազան Ղում քաղաքում, որին հետևեց սահմանադրականների հուլիսյան հայտնի բեստը³²⁹՝ Թեհրանի բրիտանական դեսպանատան այգում³³⁰:

Հուլիսի 29-ին ահաբեկված շահը գնաց որոշ զիջումների, անգամ վարչապետի պաշտոնում նշանակեց լիբերալ Օշոյի եղ-
 Դուռուլեին³³¹: Սակայն բրիտանական այգում հավաքված ժողովուրդը

³²⁸ دکتر عبدالصمد زین گویب، روزگار، تاریخ ایران از آغاز تا سقوط سلطنت پهلوی، ص ۸۵۵-۸۵۶
 Abrahamian Er., A History of Modern Iran, ևլվ. աշխ., էջ 42; Nükkie Keddie, Iran, Religion, Politics & Society, ևլվ. աշխ., էջ 72-73:

³²⁹ Քեսոթ (բաստ) բողոքի ձև է: Քեսոտ նստում էին սրբավայրերում, օտարերկրյա ղեկավարություններում, կուսակառույցներում՝ ի պատասխան իշխանությունների կողմից իրականացվող բռնությունների և հալածանքների: Թույլ չէր տրվում քեսոտ նստածին քոնի կերպով դուրս հանել ապաստանից կամ ձեռքազրկել:

³³⁰ احمد كسروی، تاریخ هجده ساله ایران، ص ۱۲۶-۱۲۷
 Browne Edward G., نظام الاسلام كرمی: تاریخ بیداری ایران، بخش اول چاپ پنجم، تهران، ص ۲۹۰
 The Persian Revolution of 1905-1911, L., 1910, p. 118-119;

³³¹ عبدالصمد زین گویب، روزگار، تاریخ ایران از آغاز تا سقوط سلطنت پهلوی، ص ۸۵۷

առաջ քաշեց Սահմանադրության և ներկայացուցչական մարմնի՝ Մեջլիսի հիմնելու մասին երր պահանջը³³²: Սահմանադրական կարգերը պաշտպանելու նպատակով սկզբում Կովկասում, այնուհետև Ատրպատականում կազմակերպվեցին մոջահեդների (մարտիկներ սրբազան գործի համար) և ֆիդայիների հեղափոխական կառավարական գաղտնի միություններ և զինված ջոկատներ³³³: Մոջահեդները և ֆիդայիներն ազգային-հեղափոխական, ռազմական այն ուժն էին, որի վրա հենվում էին էնջումենները և գործող հեղափոխական կազմակերպությունները:

Հեղափոխական զարգացումներն իրենց արտահայտությունը գտան իրանական Սահմանադրության հաստատման մեջ, որի արդյունքում Իրանը բացարձակ միապետությունից վերածվեց սահմանափակ միապետության:

1906 թ. օգոստոսի 5-ին մահամերձ Մոգաֆֆար Էդ-Ղին շահը հասարակական ճնշման ներքո հրապարակեց Իրանում սահմանադրական կարգեր և ազգային ժողով (մեջլիս) հիմնելու մասին հրովարտակ³³⁴: 1906 թ. հոկտեմբերի 7-ին իր գործունեությունը սկսած Առաջին մեջլիսի ջանքերը հիմնականում ուղղված էին բանակի վերականգնման, բյուջեի կայունացման և շահի իշխանությունը սահմանափակելու վերաբերյալ օրենսդրության մշակմանը: Առանց մեջլիսի համաձայնության կառավարությունն իրավասու չէր որևէ օտարերկրյա կազմակերպության մենաշնորհներ տրամադրել, արտաքին պետական փոխառություններ վերցնել³³⁵, ինչն օրենսդրության անրագրվեց դեկտեմբերի 30-ին՝ մահամերձ շահի հաստատած

³³² احمد كسروی، تاریخ مشروطه ایران، ص ۱۷۱-۱۷۶
 Afary J., Social Democracy and the Iranian Constitutional Revolution of 1906-1911, A Century of Revolutionary Social Movements in Iran, Social movements, Protest and contention, vol. 2, ed. J. Foran, Minneapolis, 1994, p. 29,

³³³ احمد كسروی، تاریخ مشروطه ایران، ص ۱۸۰-۱۸۲
 نظام الاسلام كرمی: تاریخ بیداری ایران، ص ۴۰۸-۴۰۹
 Afary J., The Iranian Constitutional Revolution: Grassroots Democracy, Social Democracy, and the Origins of feminism, New York, 1996, p. 64-73; The Royal Proclamation of August 5, 1906, Constitution, Electoral Laws, of the State in the Near and Middle East, Helen Miller Davis, Durham, 1947, p. 67-68.

³³⁴ The Fundamental Law of December 30, 1906, Art. 23; 24; 25, A Brief Narrative of Recent Event in Persia, Followed by a Translation of "The Four Pillars of the Persian Constitution", trans. by Ed. Brown, L., 1909, p.80.

Սահմանադրության առաջին մասի «Հիմնական օրենք»-ի հողված-ներում³³⁶:

Սրանից ելնելով՝ 1906 թ. նոյեմբերին Ազգային բանկ հիմնելու նախագծով հանդես եկող մեջլիսի ընդհանրադիր թեկ կողմից մերժվեց նաև իրանական կառավարությանն առաջարկված 10 մլն արծողութ-յամբ անգլո-ուսական համաձայն փոխառությունը³³⁷:

1907 թ. հունվարի 8-ին Մոզաֆֆար էլ-Դին շահի մահվանից հետո նոր շահ հռչակվեց երա որդին՝ Ատրպատականի կառավարիչ Մոհամմադ Ալին, ում իշխանության գալուց հետո Իրանի զարգացումը խաղաղ չլնթացավ: Հակահեղափոխական դիրքորոշման արդյունքում երա և սահմանադրականների միջև երկար և անզիջում պայքար ծավալվեց: Շահի առաջին քայլը՝ 1907թ. մայիսին Եվրոպա արտաքսված Ամին օս-Մալթանեհի վարչապետի պաշտոնում վերականգնելն էր³³⁸:

Հասարակական բողոքի դրսևորումները նոր թափ հավաքեցին, որոնք միտված էին մեջլիսի դիրքերն ամրապնդելուն: Երբ մեջլիսի պատգամավորների շարքերը համալրեցին Ատրպատականի ծայրահեղական ներկայացուցիչները, մշակվեց «Հիմնական օրենքի» «Հավելումների» նախագիծը: Սպասնալիքի տակ շահից և կառավարությունից պահանջվեց ընդունել Սահմանադրության «Հավելումները» և վերջնականապես պահպանել սահմանադրական միա-

պետության կառավարման ձևը: Որոշվեց նախարարներին հաշվետու դարձնել մեջլիսի և ոչ թե շահի առաջ, արգելել օտարազգիների նախարարական պաշտոններ զբաղեցնելը, ընդունել նահանգային էնջումենտների իրավունքները³³⁹:

Առաջին մեջլիսը, որը երկրի կառավարման հարցերում լայն լիազորություններ ձեռք բերեց, իր գործունեության սկզբնավորման պահից նեթ խիստ հակառուսական դիրքորոշում գրավեց: Բոլոր-ներն ուղղված էին հատկապես Իրանում Կազակական բրիգադի, շահի ուսուցիչ և խորհրդատու Շապշալի և մաքսային ոլորտի ղեկավար Ջ. Նաուսի գործունեության դեմ³⁴⁰: Մեջլիսի կողմից առաջարկվող յուրաքանչյուր բարեփոխման օրինագիծ առաջ էր բերում Մոհամմադ Ալիի հակազդեցությունը³⁴¹: Ռուսամետ շահի և սահմանադրական-ների հակամարտությունն ավելի կատաղի բնույթ ձեռք բերեց, երբ հայտնի դարձավ Իրանը ազդեցության գոտիների բաժանելու վերաբերյալ անգլո-ուսական համաձայնագրի կնքման մասին: Համաձայնագրի կնքման օրը Թավրիզի ահաբեկչական ազգայնական կոմիտեի անդամ մուջահեդ Աբբաս-աղայի կողմից սպանվեց վարչապետ Ամին օս-Մալթանեհ³⁴²:

Տևական ժամանակ թե՛ ռուս, թե՛ բրիտանացի ներկայացուցիչ-ներն Իրանում ծագած յուրաքանչյուր հասարակական բողոքի ակցիա միմյանց դեմ էի ուղղում: Այս անգամ էլ փորձելով սահմանափակել ռուսական ազդեցությունը դաջարական արքունիքում՝ բրիտանական առաքելության ներկայացուցիչները շարժման հենց սկզբում բացահայտորեն աջակցում էին սահմանադրական շարժման առաջնորդներին³⁴³: Անգլո-ուսական պայմանագրի շուրջ բանակցություններ սկսելով՝ թեև Է. Գրեյն Իրանում անգլիական դիվանագիտական անձնակազմին հանձնարարել էր խուսափել երկրի ներքա-

³³⁶ The Fundamental Laws of December 30, 1906, Constitution, Electoral Laws, of the State in the Near and Middle East, նշվ. աշխ., էջ 69-78.

³³⁷ АБИПН, "Печатаюсян етос", փ. 144, օտ. 488, և 603, և 231.

³³⁸ Ղևբևս 1903 թ. վարչապետը հասարակության պահանջով հեռացվել էր պաշտոնից: «Ղևբևս ուժեղ ավտորիտար կառավարության կողմակից էր և հայտնի էր իր պահպանողական հայացքներով: Ժողովրդի շրջանում պետական այս այդը անձնավայելում էր Նասր էլ-Դին և Մոզաֆֆար էլ-Դին շահերի օրոք օտարակազմիներին սրամտայված մեծաշնորհներն ու ամենակարևորը՝ ռուսական 1900, 1902 թթ. փոխառությունները: «Նաշտոնում վերականգնվելով՝ նա, առանց Մեջլիսի բոլորությունների ակտիվ ակնթարթի գործադրել Ռուսաստանից և մեծ Բրիտանիայից նոր փոխառություն ստանալու և սահմանադրական շարժման կենտրոնները Ատրպատականում արմատախիլ անելու ուղղությամբ: ۸۵۷-۸۵۵ من. اغتر تا سقوط سلطنت پهلوی, ص. ۲۸۹-۲۲۴. احمد کسروی، تاریخ مشروطه ایران، ص. ۲۸۹-۲۲۴. Pesa Fozg., M., ۱۹۰۸, Azar., 15 54-55:

³³⁹ Նույն տեղում:

³⁴⁰ Նույն տեղում:

³⁴¹ Firuz Kazemzadeh, նշվ. աշխ., էջ 497:

³⁴² ۲۸۹ من. احمد کسروی، تاریخ مشروطه ایران، ص.

³⁴³ Նույն տեղում, էջ 138-167:

դարական գործընթացներին մասնակցելուց, այսուհանդերձ հեղափոխական ճգնաժամի խորացման պայմաններում, բրիտանացիները չկարողացան անհաղորդ մնալ իրադարձություններին: Հաշվի առնելով նաև այն, որ անգլո-ուսական համաձայնագիրը դեռևս բանակցային փուլում էր՝ Գրեյը մինչև համաձայնագրի կնքումը, ժամանակավորապես պահպանեց իրանական ընդդիմության հետ հաղորդակցվելու հնարավորությունը³⁴⁴: Այդ է պատճառը, որ 1906 թ. ամռանը, երբ իրանական ազգայնականները ապստարան խնդրեցին բրիտանական դեսպանության այցում, առաքելության գործերի հավատարմատար Գրանտ Դաֆֆը չմերժեց նրանց: Սակայն երբ ստորագրվեց անգլո-ուսական համաձայնագիրը, Թեհրանի բրիտանական առաքելությունը աշխատում էր բացահայտորեն չաջակցել սահմանադրականներին³⁴⁵:

Դեռևս 1906 թ. անգլո-ուսական համաձայնագրի բանակցային փուլում Մեծ Բրիտանիան և Ռուսաստանն Իրանում ծավալվող սահմանադրական շարժման հարցում մշակեցին համատեղ գործողությունների ծրագիր, որով պետք է առաջնորդվեին Թեհրանում նրանց առաքելությունների ղեկավարները: Որոշվեց.

1. չմիջամտել Իրանի ներքին խնդիրներին և չստատարել հակամարտող կողմերից ոչ մեկին,
2. միասնաբար հանդես գալ Իրանում ստատուս-քվոյի պահպանման հայեցակարգային դիրքերից,
3. իշխանափոխության պարագայում՝ շահին ընդունել առաքելություններից որևիցե մեկում և հասնձնել նրան գործող կառավարությանը, եթե կորամայրվեն բավականաչափ երաշխիքներ, որ նրա կյանքին վտանգ չի սպառնում³⁴⁶:

³⁴⁴ British influence in Persia, 1900-1921, Great Britain, Encyclopedia Iranica, iv, <http://www.iranicaonline.org/articles/great-britain-iv>

³⁴⁵ Peta Fox, նշվ աշխ., էջ 56, Bonakchian Mansour, նշվ աշխ., էջ 50, 77-78, Lenczowski J., The Middle East in World Affairs, Fourth Edition, Ithaca and London, 1980, p. 50:

³⁴⁶ Сборник дипломатических документов касавшихся событий в Персии, вытекк 1, С. Петербург, Военная типография, 1911, (այսուհետև՝ Сборник дип. док.), с. 55.

Երկու տերությունները համաձայնություն էին ձեռք բերել նաև Մոհամադ Ալի շահի ավագ որդուն՝ սուլթան Ահմադ Միրզային, ճանաչել որպես վալիահոյ (թագաժառանգ)³⁴⁷:

Այն օրերին, երբ իրանական հասարակությունը շարունակում էր ցնցվել, Թեհրանում ռուսական և բրիտանական առաքելությունների ղեկավարների դիրքորոշումներում շարունակվում էր նկատվել ավանդաբար ձևավորված երկվությունը:

Թեև անգլո-ուսական համաձայնագիրը դիտվում էր որպես իրանական խնդրի կարգավորման առավել արդյունավետ տարբերակ և ենթադրում էր Իրանում նրանց խաղաղ համակեցությունը՝ փոխադարձ զիջումների քաղաքականության կիրառելիությամբ, սակայն թե՛ Մեծ Բրիտանիան, թե՛ Ռուսաստանն աշխատում էին պահպանել իրենց դիրքերն Իրանում՝ հետագայում բարենպաստ իրավիճակի պայմաններում դրանք ի հաշիվ հակառակ կողմի ուժեղացնելու նպատակով:

2. Սահմանադրական շարժմանը ռուսական ռազմական միջամտության նախադրյալները

1907 թ. հոկտեմբերի 7-ին նորընծա շահը Մեջլիսի և էնջումանների ճնշման տակ ստիպված էր հաստատել Սահմանադրության Հիմնական օրենքի «Հավելումների»³⁴⁸: Հիմնական օրենքի «Հավելումների» հողվածներով, նահանգային էնջումանները, բացի տեղական ընտրական մարմնի գործառույթներից, ձեռք բերեցին ավելի լայն խորհրդատվական, վարչական, ինքնակառավարման մարմնի արտոնություններ և իրավունքներ, որոնք հզորացնելով իրենց քաղաքական իշխանության հիմքերը, շարժման ծավալմանը զուգընթաց, ձեռք բերեցին հարաճուն հեղինակություն՝ դառնալով շահական վարչակարգի ամենակոշտ ընդդիմախոսը³⁴⁹:

³⁴⁷ Լույս տեղում, էջ 8:

³⁴⁸ The Supplementary Fundamental Laws of October 7, 1907, Art. A Brief Narrative of Recent Event in Persia, Followed by a Translation of "The Four Pillars of the Persian Constitution", trans. by Ed. Brown, L., 1909, p. 87-101.

³⁴⁹ The Supplementary Fundamental Laws, Art. 90; 91; 92; 93, p. 99.

1907 թ. ղեկտնմբերին Մոհամմադ Ալին փորձեց պետական հեղաշրջում իրականացնել, որին միջամտեցին հեղափոխական էն-ջունենները³⁵⁰:

Պետերբուրգ ուղարկված իր հաղորդագրություններում ռուսական դեսպանորդ Ն. Գարսովիզը հորդորում էր քննարկման դեմ Ռուսաստանի կողմից շարժման նկատմամբ ռազմական միջամտություն կիրառելու հարցը³⁵¹: Մակայն նույնների 30-ին հրավիրված Հատուկ խորհրդակցությանը Ա. Իզոլսկին, Վ. Կոկովցովը և Պ. Ստոլիպինը դեմ եղան Ռուսաստանի միակողմանի ռազմական միջամտությանը՝ առաջարկելով «հարցը քննել Մեծ Բրիտանիայի հետ համաձայնության շրջանակներում»: Այդ դիլերորշմանը հակառակ պաշտպանության նախարարը և ռուսական սպայակույտի պետը ռազմական միջամտությունը հիմնավորում էին նրանով, որ Ռուսաստանն Իրանում «պետք է հանդես գա քաղաքական և տնտեսական իր շահերի պաշտպանի դիրքերից և անհրաժեշտության դեպքում հաշվի առնի իրանական սահմանը ռուսական ռազմական ուժերի կողմից հասելու հնարավորությունը», քանի որ շարժումը հիմնականում ծավալվում էր Իրանի հյուսիսային շրջաններում, որտեղ կենտրոնացած էին ռուսական շահերը: Այն նաև սպանում էր վերահսկողությունից դուրս բերել հեղափոխական տրամադրությունների տակ ցնցվող Այսրկովկասը³⁵²:

Երկար քննարկումներից հետո, սակայն, որոշում կայացվեց առայժմ զերծ մնալ բաց ռազմական գործողություններից՝ սահմանափակվելով Իրանում ռուսական հյուպատոսությունների և մարտակետերի պաշտպանությունն ուժեղացնելով: Որոշվեց ռուս-իրանական սահմանին ռազմական միավորներ չկենտրոնացնելով՝ Կովկասում մարտական կարգավիճակում պահել մի քանի հարյուր կազակների³⁵³:

Մեծ Բրիտանիան դեմ էր ռուսական ռազմական միջամտությանը: Վերջինս ստավախություն ուներ, որ ի վերջո այն կրկին կարող է բերել շահական արքունիքում ռուսական դիրքերի ուժեղացմանը, այդ իսկ պատճառով փորձում էր ամեն կերպ զսպել ռուսական իշխող շրջաններում պարբերաբար առաջացող իրանական հեղափոխությունը ռազմական միջամտությամբ ճնշելու գաղափարները³⁵⁴: Բրիտանական կառավարությունը հարցի լուծումը տեսնում էր ավելի ճկուն միջոցների՝ իրանական քաղաքական դաշտում բրիտանամետ «չափավորների» խմբակցությանն աջակցություն ցուցաբերելու մեջ:

Երբ սահմանադրորեն սահմանափակվեց շահի իշխանությունը, հաստատվեց մասնավոր սեփականություն, կյանքի, գույքի անձեռնմխելիության իրավունքը, հոգևորականության և օտարերկրյա կապիտալի հետ կապված խոշոր բուրժուազայի, հողատերերի խմբակցությունները երկփեղկվեցին, և նրանց զգալի մասը հարեց մեջլիսի լիբերալ «չափավորների» խմբակցությանը: Վերջիններս սկսեցին խոչընդոտել շարժման ժողովրդավարական հունով ծավալվելուն և դաշինք կնքեցին արքունական հետադիմության հետ, որն էլ իր հերթին ուղղվեց ծայրահեղ ազգայնականների (ձախերի) դեմ, որոնց կողմից իրավական, կրթական ոլորտներում աշխարհիկ բարեօրոգումներ անցկացնելու փորձերը առաջ բերեցին հոգևորականության դժգոհությունը: Վերջիններս մեղադրեցին ձախերին իսլամի չափորոշիչներից շեղվելու մեջ³⁵⁵:

Հակակառավարական շարժումներից շատ չանցած, շահը ստիպված եղավ նահանջել, որից հետո ժողովրդավարական ուժերը, հասկապես Թավրիզի էջեմանեղը, նրանից «պահանջեցին հեռանալ երկրի կառավարման գործերից»³⁵⁶: Նրանք զգալի ճնշումներ էին գործադրում նաև մեջլիսի «չափավորների» ճամբարի վրա: Չնայած ձախերի

³⁵⁰ Сборник дин. док., вып. 1, с. 43-44, 57-58.

³⁵¹ АВПРИ, "Персидский стол", ф. 144, оп. 488, л. 2293, л. 89-90.

³⁵² АВПРИ, "Персидский стол", ф. 144, оп. 488, л. 2293, л. 84-85.

³⁵³ Այսին տեղում:

³⁵⁴ Энтольев И., л. 2, աշխ. էջ 48-50:

³⁵⁵ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Niikie Keddie, Iran, Religion, Politics & Society, л. 2, աշխ., էջ 60-79, Abrahamian Er., Iran between Two Revolutions, л. 2, աշխ., էջ 92-94; Bayat Mongol, Mysticisim and Dissent: Socioreligious Thought in Qajar Iran, N. York, 1982, p. 161-162.

³⁵⁶ «تاریخ مشروطه ایران، احمد مسکوی، تاریخ مشروطه ایران، ص. ۳۱۴-۳۱۶»

հակազդեցությանը՝ 1907 թ. դեկտեմբերի 9-ին մեջլիսի նիստի ժամանակ, հարտաբարվեց շահի և մեջլիսի փոխանամաձայնության մասին, որն ամրապնդվեց Ղուրանի վրա երկու կողմերի երդումով³⁵⁷:

Ձախ ազգայնական առաջնորդները շահի և չափավորների միջև գործաբրը համարելով արտաքին ուժերի և մեջլիսի պահպանողական խմբակցության դավադրության արդյունք՝ շարունակեցին իրենց պայքարը: Ձախների ընդդիմադիր ճակատը սկսեց համարվել մոջահեդների, ֆիդայիների նորանոր ուժերով: Այս հողի վրա նահանգներում և մայրաքաղաքում ժողովրդական հուզումները նոր թափ սկսեցին հավաքել³⁵⁸:

Ճամատարած ամենաթողության պայմաններում ակտիվացան քոչվոր և կիսաքոչվոր ցեղերի սովազակային հարձակումները: Իզվոլսկին հանձնարարեց Գարսովիցին իրանական կառավարության ուշադրությունը կենտրոնացնել Ատրպատականում տեղի ունեցող «անկարգությունների» վրա³⁵⁹:

Թեև այս փուլում բրիտանական ճնշումների արդյունքում իրանական ճգնաժամին ռուսական ռազմական միջամտությունը կանխվեց, սակայն այն չբացառեց ռուս-իրանական սահմանում տեղային բնույթի պատժամիջոցները: Դրան նպաստում էին Իրանում ռուսական հյուպատոսների հաղորդագրությունները, որոնք պարբերաբար հայրրդում էին կառավարությանը գորք ուղարկել ռուսահպատակների և ռուսական հաստատությունների անվտանգությունն ապահովելու համար: Արդեն 1908 թ. կեսերից ռուսական կառավարությունը փոքրաթիվ պատմիչ ջոկատներ սկսեց ուղարկել Իրան: Ամբարցում էր ռուսական հյուպատոսությունների և այլ հաստատությունների պաշտպանությունը³⁶⁰:

1908 թ. ապրիլին Կովկասի փոխարքայի կողմից 400 հոգանոց պատմիչ ռազմախումբ ուղարկվեց Իրան³⁶¹: Ռուսական զորքերի

իրամանատար Ի. Սևարսկին նախագուշացնում էր, որ եթե վերջ չլրվեն ցեղերի ավազակային հարձակումներին և անօրինակամարտունեքին, որոնք վնաս էին հասցնում առևտրական ճանապարհների գործունեությանը, ապա ռուսական զորքերը պատմիչ գործողություններ կձեռնարկեն մեղավորների դեմ³⁶²:

1908 թ. փետրվարի 15-ին ազգայնականների կողմից Մոհամմադ Ալի շահի դեմ կազմակերպված անհաջող մահափորձից հետո պահպանողական և ժողովրդավարական ուժերի միջև առճակատամարտի խորացավ³⁶³: Չնայած պաշտոնական Լոնդոնի և Պետերբուրգի համատեղ գործողություններին, որոնք հիմնված էին իշխանությունների և ընդդիմության միջև երկխոսության հնարավորությունների սպառնալից չլինելու սկզբունքի վրա, շահի մտադիր էր շարունակել հակաասիանադրական պայքարը: Չկարողանալով փոխանամաձայնության գալ սահմանադրականների հետ՝ 1908 թ. հունիսի 4-ին շահը Պարսկական կազակական բրիգադի ուղեկցությամբ թողեց Թեհրանը և իր գործով մեկնեց մայրաքաղաքից ոչ հեռու գտնվող Բաղեշահ վայրը: Այստեղից հունիսի 10-ին նա պահանջեց ձերբակալել և երկրից արտաքսել մի շարք ձախ մտավորականների և ընդդիմադիր թեթերի խմբակիների³⁶⁴:

Ատրպատականում նահանգապետ նշանակվեց Այն օղ-Ղուլեն, ով 1905 թ. շարժման սկզբնավորման փուլում, հասարակական ճնշմամբ, հեռացվել էր վարչապետի պաշտոնից: 1908 թ. հունիսի 22-ին Թեհրանում հայտարարվեց ռազմական դրություն, և ՊԿԲ-ի իրամանատար, գեղապետ Վ. Լյախովը նշանակվեց Թեհրանի ռազմական նահանգապետ, ում ենթակայության տակ անցան շահական զինվորական բոլոր ստորաբաժանումները: Հունիսի 23-ին ՊԿԲ-ի աջակցությամբ Մոհամմադ Ալի շահը պետական հեղաշրջում իրականացրեց: Ռմբակոծվեց մեջլիսի շէքը և հարևանությամբ գտնվող Սևիա-

³⁵⁷ ۸۶۱-۸۶۰ ص. دكتور عبدالحسين زرين كورب، روزگار، تاریخ ایران از آغاز تا سقوط سلطنت پهلوی، ص. ۸۶۱-۸۶۰

³⁵⁸ Afary J., The Iranian Constitutional Revolution, Էջվ. աշխ., էջ 95:

³⁵⁹ Сборник дин. док. вып. 1, с. 90-94.

³⁶⁰ АВПРИ, «Персидский стол», ф. 144, оп. 488, л. 2293, л. 67.

³⁶¹ Сборник дин. док. вып. 1, с. 131-140.

³⁶² Լույսն տեղում, էջ 153, 162, 177-178.

³⁶³ Сборник дин. док. вып. 1, с. 116-117, Persa Force, Էջվ. աշխ., էջ 56, نظام الاسلام ۱۳۸۱-۱۳۴۰

³⁶⁴ PFGH, ф. 2000, оп. 1, л. 1022 (2), Էջ. 147, Afary J., The Iranian Constitutional Revolution, Էջվ. աշխ., էջ 140-142:

հալար մզկիթը, որտեղ կենտրոնացել էին էջեումենների ռազմական ցուկաները: Հայտարարվեց, որ մեջլիսն ու էջեումենները ցրվում են: Սպանվեցին, ձերբակալվեցին և երկրից արտաքսվեցին սահմանադրական շարժման բազմաթիվ առաջնորդներ³⁶⁵:

Հեղաշրջումից անմիջապես հետո Ատրպատականի ազգայնականների մի խումբ, հեղափոխական հայտնի գործիչ Հասան Թադիգադեի գլխավորությամբ, շտապեց բեսու նստել Թեհրանի բրիտանական առաքելությունում: Լյախավի հրամանով կազակները շրջապատեցին դեսպանատունը, իսկ Գարսովիլը ուղղակի մեղադրանքներ ներկայացրեց բրիտանական դեսպանությանը, որ վերջինս շրջանցելով ձեռք բերված պայմանավորվածությունը՝ սատարել է ազգայնականներին³⁶⁶: Սակայն Մեծ Բրիտանիայից հեշտ ուղիղ ակնարկների ազդեցության տակ, որ բրիտանական կառավարությունը կարող է հավաղարձել և զբաղեցնել Պարսից ծոցի կղզիներին որևէ մեկը³⁶⁷, ռուսական կառավարությունը պահանջեց հարթել իրավիճակը և շահի հրամանով կազակները հանեցին դեսպանատան շրջափակումը³⁶⁸:

Այդ շրջանում Բավկաններում բրիտանական աջակցություն ակնկալող Իզվուսկին աշխատում էր զգուշություն ցուցաբերել՝ կոչ անելով հավատարիմ մնալ անգլո-ռուսական համաձայնագրի դրույթների³⁶⁹:

Իր հերթին Լոնդոնը ևս խուսափելով ավելորդ լարվածությունից՝ սահմանափակվեց շահին ուղղված պաշտոնական բողոքներով: Համայնքների պալատում իրանական հարցերով իր էլույթի ժամանակ է. Գրեյը հայտարարեց, որ «Լյախավիլ ծառայում է նախ և առաջ շահին և կատարում է նրա հրամանները, իսկ նրա ղեկավարած կառույցն իրանական է և ոչ թե ռուսական և նման դեպքե-

րում, այլ տերությունների սպաները, այդ թվում նաև՝ անգլիական, նման կերպ են վարվել»³⁷⁰:

Այսպիսով, հեղափոխության ճնշման հարցում ՊԿԲ-ի մասնակցությունը չէր կարող ընկալվել որպես արտաքին միջամտություն: Սակայն միանգամայն ակնհայտ է, որ ՊԿԲ-ը աջակցելով Ռուսաստանի ստատու-քոլոնիստ իրականացրած քաղաքականությանն Իրանում, մասնակցելով շահի կողմից շարժման ուղղակի ընդդեմ դիրքերից՝ բացասաբար հանդես եկավ Իրանի ազատական տարրերի դեմ: Հեղաշրջումից հետո Իրանում նոր քաղաքական իրավիճակ ստեղծվեց: Հեղափոխական շարժումը տեղափոխվեց երկրի հյուսիսային շրջաններ, մասնավորապես՝ Ատրպատական և Գիլյան: Չնայած նրան, որ Լյախավիլ և նրա կազակները պաշտպանական օղակի մեջ էին առել Թեհրանը, Մոհամադ Ալին այդպես էլ չկարողացավ իրեն ենթարկել հյուսիսային և կենտրոնական նահանգները: Հեղափոխականների իշխանության տակ անցավ գրեթե ողջ Ատրպատականը: Կովկասից իրանցի գաղափարակիցների օգնության եկան հայերից, վրացիներից, ազերիներից կազմված զինյալ խմբեր, որոնք իրենց հետ բերում էին զենք, զինամթերք, քարոզչական գրականություն³⁷¹:

1908 թ. Թավրիզի նահանգային խորհուրդը (էջեուման-ե Իլալաթի-ե Ագարբայջան կամ Թավրիզի էջեումները), սոցիալ-դեմոկրատների էջեմայունե ամյուն կուսակցության³⁷² Թավրիզի գաղտնի

³⁶⁵ Մեքլերումը՝ Иванюв М., նշվ. աշխ., էջ. 285, ըստ՝ "Parliamentary Debates", 1908, v. CXCI, p. 88-89, 956-95, v. CXCI p. 63-65, 606, 1086.

³⁷¹ Լավապայան Լ., 1905-1911 թթ. Իրանի սահմանադրական շարժանը հայերի մասնակցության հարցի շուրջ, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հոդվածների ժողովածու, հ. XXVIII, Եր., 2011, էջ. 130-132, Afary J., Armenian Social Democrats, the Democrat Party of Iran, and Iran-e Naw: a Secret Camaraderie, Iran and Iranian Studies, p. 239, <http://www.janetafary.com/wp-content/uploads/docs/afary-article-armeniandemocrats.pdf>.

³⁷² Այս կուսակցությունը իրանիկ էր Բաքվում 1905 թ.: Մերս համագործակցել է սոցիալ-դեմոկրատական Հեմմար (անդամակցում էին իսլամադավաններ) կուսակցության և ռուսական Սոցիալ-դեմոկրատական Բանվորական կուսակցության (ՌՄԲԿ) Բաքվի և Թիֆլիսի մասնաճյուղերի հետ: Իրանում կուսակցու-

³⁶⁵ Abrahamian Er., Iran between Two Revolutions, նշվ. աշխ., էջ. 96-97:

³⁶⁶ ԲԻՄ, փ. 2000, օտ. 1, ձ. 1022 (2), ձ. 147.

³⁶⁷ ԲԻՄ, փ. 2000, օտ. 1, ձ. 1022 (2), ձ. 178-181.

³⁶⁸ Լույս տեսում:

³⁶⁹ ԲԻՄ, փ. 2000, օտ. 1, ձ. 1022 (2), ձ. 183-242, Сборник дит. док. вып. 1, с. 184, 188-189.

կենտրոնը (Մարթազ-ե դաբի), և մոջահեդների խմբերը ձևավորեցին Թավրիզի հեղափոխական բանակը՝ Մարթար և Բադի խաների հրամանատարության ներքո, որը հաստատեց էջեումենների հեղափոխական իշխանությունը և իր ձեռքում կենտրոնացրեց քաղաքի կառավարման բոլոր ոլորտները: Հունիսյան հեղաշրջումից հետո Թավրիզի ազգայնականները հրաժարվեցին ճանաչել Մոհամմադ Ալիի որպես երկրի օրինական ղեկավար և զինված պայքարի մեջ մտան շահական հետադիմության հետ՝ հանուև սահմանադրական կարգերի և մեջլիսի վերահաստատման: Իր ներքին՝ Թավրիզում շահը կենտրոնացրեց շահսենյան և այլ ցեղերի զինված ջոկատներ և հետադիմական ճամբարի ուժերը: Սակայն շահական գորբերի հրամանատար նշանակված Վալի-խան Սեփահդարը և Այն էջ-Պուլսեն չկարողանալով քաղաք տանել և շրջափակման մեջ առնելով՝ փակեցին քաղաք տանող բոլոր ճանապարհները, պաշարման մեջ պահելով այն շուրջ ինը ամիս³⁷⁴:

1908 թ. հուլիսին սկսվեց Թավրիզի ինքնապաշտպանությունը:³⁷⁴ Չնայած ռուս-իրանական սահմանի խիստ վերահսկողությանը՝ հեղափոխականները զարտուղի ճանապարհով կարողանում էին իրականացնել զենք-զինամթերքի մատակարարումը Ատրպատականին: Ռուսական հեղափոխության բովոլ անցած կովկասյան հեղափոխականների փորձառությունը թույլ էր տալիս սահմանադրականերին ինքնապաշտպանությանը ավելի կազմակերպված ընթացք հարդրել: 1908 թ. հոկտեմբերի 8-ին Գարսովիզը հեռագրում էր. «Այն

բյուրը սկսեց մասնաճյուղեր իյննել 1906 թ. (Թավրիզ, Ռաշտ, Էնզելի): Կազմակերպության Թավրիզի մարմինը (Մարթազ-ե դաբի) համագործակցում էր Թավրիզի էջումանի հետ, ուներ կամավոր մոջահիդներին (մարտիկներ սրբազան գործի համար) մարտական խումբ, որը մեջլիսի ամենառանդուն պաշտպանն էր: Կուսակցության գաղափարախոսությունը սոցիալիզմի և լիբերալ-ազգայնականության սինթեզ էր, ներկայացնում էր տարաբնույթ անդամակցություն, ներառյալ նաև հայազգի հեղափոխական ներկայացուցիչները:

³⁷³ Թավրիզի ինքնապաշտպանության մասին մանրամասն տե՛ս Afary J., The Iranian Constitutional Revolution, նշվ. աշխ., էջ 211-227; նշվ. աշխ., էջ 305-362; Abrahamian Er., Iran between Two Revolutions, նշվ. աշխ., էջ 96-97:

³⁷⁴ Abrahamian Er., Iran between Two Revolutions, նշվ. աշխ., էջ 97-100; Afary J., The Iranian Constitutional Revolution, նշվ. աշխ., էջ 211-212:

ինչ տեղի է ունենում Ատրպատականում, առանձնակի կարևորություն է ներկայացնում Ռուսաստանի համար և անմիջականորեն շոշափում է կրա շահերը Կովկասում և ռուս-իրանական սահմանի անվտանգությունը³⁷⁵:

Հեղափոխական խմբումները տարածվել էին նաև Իրանի հարավային շրջաններում: Իրանի կենտրոնական շրջաններում սկիզբ առած բողոքի շարժման արդյունքում Սպահանի սահմանադրականները կապեր էին հաստատել բախթիարների խան Մամսամ օս-Մալթանեի հետ, որին շահը զոհվել էր բախթիարական իլյանսի կոչումից: Որպես պատասխան քալլ բախթիար առաջնորդները հրաժարվեցին միանալ Թավրիզ արշավող շահական գորբերին և իրենց զինված խմբերով անցան Սպահանի սահմանադրականների կողմը³⁷⁶:

1909 թ. անգլիացիների ազդեցության գոտում՝ Բուշեհրում, Բանդար-Աբբասում, Էհեզեյում հեղափոխական էջեումենները բուռն գործունեություն էին ծավալել: Բենդար-Աբբասում և Բուշեհրում սահմանադրականներն ըմբոստացան՝ զբաղեցրել նահանգապետերի նստավայրերը, մաքսատները: Թեև հարավում տեղի ունեցող շարժումները, ի տարբերություն հյուսիսային շրջանների, կազմակերպված զինված պայքարի ընթաց չէին կրում, սակայն 1908 թ. ապրիլին Բուշեհրի բրիտանական հյուպատոսի միջնորդությամբ անգլիական երկու հրետանավ և մեկ ռազմական հաճանավ ժամանեցին Պարսից ծոց: Արևելք կատարած բրիտանական դեսանտը շտապեց գրավել հեղափոխականների ձեռքն անցած մաքսակետերը և այլ կարևոր հաստատություններ³⁷⁷:

Իրավիճակը կայունացնելու ուղղությամբ շահական կառավարության կողմից ձեռնարկվող միջոցառումները, ռազմական ուժի տրության պատճառով, անհաջողության էին մատնվում: Ֆինանսական միջոցների բացակայության պատճառով շահին չէր հաջողվում համախմբել իր կողմնակիցների ուժերը: Հեղաշրջումից երկու շաբաթ

³⁷⁵ АВИПН, «Персидский кризис», ф. 144, он. 488, л. 4087, л. 49-50.

³⁷⁶ احمد كسروی، تاریخ هیجده ساله انزلیجان، تهران، ۱۳۷۹، ص ۱۱، ۱۲.

³⁷⁷ Fraser D., Persia and Turkey in Revolt, L., 1910, p. 235-236.

անց շահը Մեծ Բրիտանիայից և Ռուսաստանից փոխառություն էր խնդրել, որի վերաբերյալ բանակցությունները շարունակվեցին մինչև 1909 թ. աշուն³⁷⁸:

1908 թ. օգոստոսի 21-ին Պետերբուրգում անգլիական դեսպան Ա. Ափոլտոնը դիմեց ռուսական արտգործնախարարի ժամանակավոր պաշտոնակատար Ն. Չարիկովին, որպեսզի Թեհրանում ռուսական և բրիտանական ներկայացուցիչները, Թավրիզում ստեղծված իրավիճակը հարթելու նպատակով, հայտարարություն անեն շահին, որ վերջինս պարտավորվի վերականգնել սահմանադրական կարգերը և մինչև նոյեմբերի 1-ը կրկին մեջլիս գումարի³⁷⁹:

Գրեյը ձգտում էր հնարավորինս շուտ հարթել իրանական ճգնաժամը: Արտգործնախարարի վրա հատկապես ճնշումներ էր գործադրում Լոնդոնում հիմնված այսպես կոչված «Պարսկական կոմիտեն», որը Գրեյից պահանջում էր հասնել Սահմանադրության և մեջլիսի ամբողջական վերականգնմանը: Հունիսյան հեղաշրջումից հետո մի շարք հեղափոխական գործիչներ, մեջլիսի պատգամավորներ թաղաքական ազատան գտնելով Լոնդոնում, շարունակեցին պայքարը: Մեծ Բրիտանիայում այդ ժամանակ գործում էր Գրեյի իրանական թաղաքականությանը ընդդիմադիր ճամբար, որը գտնում էր, որ անգլո-ռուսական համաձայնագրի պայմանները բացարձակապես չեն համապատասխանում բրիտանական շահերին, հատկապես անգլիական ազդեցության ոլորտից դուրս մնացած Իրանի հարավ-արևմտյան (չեզոք գոտու) շրջանները, որտեղ կենտրոնացած էին անգլո-հնդկական տնտեսական շահերը:

Մասնավոր Բունեկդարյանը ընդդիմադիր այս ճամբարին անվանում է «բրիտանական արտաքին թաղաքականության այլախոհներ», որոնց կողմից 1908 թ. հոկտեմբերին ստեղծվել էր Լոնդոնի «Պարսկական կոմիտեն»: Այն ավելի կազմակերպված բնույթ հաղորդեց Գրեյի իրանական թաղաքականության ընդդիմախոսների պայ-

քարին: Կոմիտեի հիմնական նպատակն էր՝ խթանել բրիտանական հասարակական կարծիքի աջակցությունը իրանական հեղափոխությունը: Կոմիտեին անդամակցում էին իրանական ծայրահեղ ազգայնականների բարեկամ և «Իրանի սահմանադրական հեղափոխությունը» լայնածավալ աշխատության հեղինակ Է. Բրունոնը, ինչպես նաև Իրանում տնտեսական կարևոր լծակներ ունեցող անգլիացի մի շարք ազդեցիկ ձեռնարկատերեր, այդ թվում նաև՝ անգլո-ռուսական համաձայնագրի արդյունքում տնտեսական կորուստներ կրած Լինչ Էդրայնրեյերը, պահպանողականների ճամբարից մի շարք գործիչներ³⁸⁰: Օրինաչափ է, որ նման ճնշումների տակ բրիտանական արտգործնախարարը իր ռուս գործընկերներին փորձելու էր համոզել, որ նրանք ազդեն շահի վրա և պարտադրեն նրան չտապալալել սահմանադրական կարգը:

Օգոստոսի 26-ին անգլո-ռուսական համատեղ հայտարարությունը հանձնվեց շահին: Սահմանադրությունը վերականգնելու և կրկին մեջլիս հրավիրելու շահի պարտավորության դիմաց Ռուսաստանն ու Մեծ Բրիտանիան երկրում բարենորոգումներ անցկացնելու նպատակով իրանական կառավարությանը խոստացան փոխառություն տրամադրել³⁸¹: Սակայն սեպտեմբերի 4-ին շահական արտգործնախարարի պատասխան նոտայում ասվում էր, որ թեև շահը հեղաշրջումից հետո իր ժողովրդին և երկու տերությունների ներկայացուցիչներին խոստացել էր շարիաթի և երկրի օրենքներին համապատասխան մեջլիս հրավիրել, ստեղծված պայմաններում մեջլիսը կարող է գումարվել Ատրպատականում կատարյալ կարգուկանոն հաստատվելուց հետո միայն³⁸²:

Կարծելով, որ գործընկերային հարթության վրա դրված ռուս-անգլիական հարաբերությունները թույլ կտան կարգավորել ներքա-

³⁷⁸ Ашшарыч Б. В., Российское самодержавие и вывоз капиталов 1895, Եվլ. աշխ., էջ 138-155:

³⁷⁹ Сборник дип. док. вып. 1, с. 205-252.

³⁸⁰ St. u Bonakdarian Mansour, Եվլ. աշխ., էջ 354-356, 178-186:

³⁸¹ Ашшарыч Б. В., Российское самодержавие и вывоз капиталов 1895, Եվլ. աշխ., էջ 138-155:

³⁸² Сборник дип. док. вып. 1, с. 284, Afary J., The Iranian Constitutional Revolution, Եվլ. աշխ., էջ 224-225, Er., Iran between Two Revolutions, Եվլ. աշխ., էջ 99:

եական ճգնաժամը և պահպանել ռուսական ազդեցությունը դաջարական արքունիքում, Ռուսաստանը սկզբում թերագնահատեց հեղափոխության գործընթացները: 1908 թ. դեկտեմբերի 17-ին և 19-ին վարչապետ Պ. Ստոլիպինի նախագահությամբ կայացած Հաստիկ խորհրդակցության մատչանում, որին ներկա էին ցարական կառավարության ֆինանսների, պաշտպանության և ԱԳՆ ղեկավարները, առկում էր. «Ռուսաստանին անհրաժեշտ է որոշել Իրանում հետագա քաղաքական առաջնահերթությունների շրջանակը: Մեր քաղաքականության սկզբունքը՝ Իրանի ներքին խեղդիներին չմիջամտելն ու Անգլիայի հետ 1907 թ. համաձայնագրին հետևելն է: Այնուամենայնիվ, Պարսկաստանի ներքաղաքական իրադարձությունները հարվածի տակ են դնում մեր շահերը և, անկախ մեր կամքից կարող են հանգեցնել մեզ համար միայն անցանկալի միջամտությանը, բանի որ շահը զիջումների չգնալով փոքրում է ներքաշել մեզ Անգլիայի դեմ ուղղված միակողմանի գործողությունների մեջ... Շահին սատարելով՝ Ռուսաստանը մեծ ռիսկերի է գնում, առաջին հերթին հարվածի տակ դնելով Անգլիայի հետ ձեռք բերված պայմանագրվածությունները, երկրորդ հերթին՝ Ռուսաստանի դեմ բացասաբար տրամադրելով հեղափոխական շարժման մեջ ներգրավված ազատական ուժերին»³⁸⁵: Կարևորելով Իրանում գործող վարչակարգի նկատմամբ Մեծ Բրիտանիայի հետ փոխանամայնեցված գործողությունների հստակեցման հարցը, նշելով երկրում կայունություն հաստատելու (կլիմի դա լիբերալ, թե պահպանողական իշխանություն), տնտեսական և իրավական բարենորոգումներ անցկացնելու անհրաժեշտության մասին ռուսական արտգործնախարարությունը 1909 թ. հունվարի 3-ին բրիտանական կառավարությանը հանձնեց վերոնշյալ Խորհրդակցության քննարկումների արդյունքում մշակված մի հուշագիր, որն ըստ էության՝ Իրանի ներքաղաքական ճգնաժամի հաղթահարման «ճանապարհային քարտեզ» էր³⁸⁶: Սակայն 1909 թ. հունվարի 21-ի պատասխան հուշագրում բրիտանական կառավարությունը հայտնեց,

³⁸⁵ АВПРИ. "Персидский стол", ф. 144, оп. 488, л. 2293, л. 90-92.

³⁸⁶ АВПРИ. "Персидский стол", ф. 144, оп. 488, л. 2293, л. 52-53, Kazemzadeh F., նշվ աշխ., էջ 539:

որ նախընտրում է «չեզոքություն պահպանել Իրանի ներքին խեղդիների նկատմամբ» և պատրաստ է փոխառություն տրամադրել միայն պայմանով եթե. «այն չօգտագործվի սահմանադրության տապալման նպատակի համար: Հակառակը՝ այն պետք է տրամադրվի այն ձևաչափով, որը կսատարի սահմանադրական կարգերի վերահաստատմանը», բանի որ շահի միանձնյա կառավարումը մեծացնում էր դրամական միջոցների ոչ արդյունավետ օգտագործման հավանականությունը³⁸⁷: Փաստորեն, Լոնդոնը մերժեց Ռուսաստանի առաջարկը և սպասում էր երկրում առավել կայուն քաղաքական տարրի գերակայության հաստատմանը:

Մինչև 1909 թ. գարուն շահի, Ռուսաստանի և Մեծ Բրիտանիայի միջև ընթացող բանակցություններն էական արդյունք չուղեցին: Միաժամանակ 1908 թ. հունվարին հեղափոխական խմբումներ սկսվեցին նաև Գիլյանի կենտրոն Ռեշտում, որտեղ նույնպես կենտրոնացել էին մեծ թվով կովկասցի հեղափոխականներ: Այստեղ ետևդուն հեղափոխական գործունեություն էր ծավալել սահմանադրական շարժմանը զինվորագրված հայազգի Եփրեմ խան Դավթյանը: Երա կազմակերպած հեղափոխական ջոկատները փետրվարի 9-ին գրավեցին Ռեշտը և իրենց վերահսկողության տակ առան քաղաքի զինանոցը³⁸⁸: Շուտով հեղափոխականների իշխանությունը տարածվեց ողջ նահանգի վրա, նրանց ենթակայության տակ անցավ նաև Էնզելի նավահանգիստը: Ռեշտի և Էնզելիի գրավումից հետո 1909 թ. ապրիլին Գիլյանի հեղափոխական բանակը Եփրեմ խանի հրամանատարության ներքո Ռեշտից շարժվեց դեպի Դավլին՝ մայրաքաղաք արշավելու նպատակով: Ռեշտի նշումները Գիլյանի «ձևական» նահանգապետ կարգեց նույն այն Կալի-խան Մահադդարին, ով Թավրիզի ինքնապաշտպանության սկզբում պայքարում էր սահմանադրականների դեմ: Թեև պետական այս այրը հայտնի էր իր պահպանողական հայացքներով, սակայն նահանգից վերջինիս հետացնելու

³⁸⁷ Նույն տեղում:

³⁸⁸ Բայրուրյան Կ., Իրանի պատմություն, նշվ. աշխ., էջ 525:

նպատակով՝ հեղափոխականները ստիպեցին նրան իր գործով միանալ դեպի Թեհրան պատրաստվող արշավանքին³⁸⁷:

1908-1909 թթ. ցարական կառավարությունը միշտ չէ, որ ուշադրության կենտրոնում էր պահում Իրանը՝ բավարարվելով շահի և ազգայնականների միջև որոշակի հավասարակշռություն պահպանելու ուղղությամբ անգլիական կողմի հետ համատեղ ելույթներով: Նոյեմբերին Փարսովիզը լքեց Իրանը: Նա «ժամանակավորապես» ետ էր կանչվել Պետերբուրգ, և ռուսական ԱԳՆ-ը կես տարուց ավել պաշտոնապես չէր մեկնաբանում ոչ նրա հնարավոր վերադարձը Թեհրան, ոչ էլ Իրանում նոր դեսպանորդի նշանակման հարցը³⁸⁸:

Մինչ Լոնդոնում ռուսական դեսպան Բենեկեդորֆի և Իզվոլսկու ջանքերով Թեհրանում դեսպանորդ կնշանակվեր Լոնդոնում ռուսական դեսպանության խորհրդական Ս. Պոկլևսկի-Կոզելը³⁸⁹, Իրանում առաքելության պարսկականությունները կատարում էր գործերի հավատարմատար Ե. Մարյինը, ով ամբողջովին հետևում էր Իզվոլսկու ցուցումներին և հակված էր համագործակցելու բրիտանական նոր դեսպանորդ Ջ. Բարկլիի հետ:

Մեծ Բրիտանիայի հետ ձևավորված համագործակցությունը պահպանելու նպատակով և Իրանի ներքաղաքական ճգնաժամի կարգավորման ուղղությամբ վերջնական և որոշիչ համաձայնության չցալու արդյունքում՝ Ռուսաստանի իրանական քաղաքականությունը 1908 թ. հոկտեմբերից մինչև 1909 թ. ապրիլ աչքի էր ընկնում անվճարականությամբ: Ջորջ ուրարկելու հրամաններին հետևում էին դրանց ընթացքը կասեցնելու և սպասողական դիրքորոշում զբաղեցնելու հրամանները, շահին հեղափոխականների դեմ սատարելու

³⁸⁷ احمد كسروی، تاریخ هیجده ساله ازباجان - ص. ۱۷.

³⁸⁸ Sli, u. Ninkotova N., Русская пресса о деятельности посланника Российской империи в Персии Н.Г. Гартвига в период революции 1905-1911 гг., Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена, N 146, 2012, с. 19.

³⁸⁹ Վիտտեի իր հուշերում Պակևսկու մասին գրել է, որ նա եղել է Էդուարդ II-ի ֆավորիտը և Իզվոլսկու ընտանիքի մտերիմ ընկերը: Գրաֆ Berge C., նշվ. աշխ., էջ 395:

որոշմանը հետևում էր այս կամ այն քաղաքական խմբավորման վրա հենվելու հաշվարկները³⁹⁰:

1909 թ. փետրվարին անցկացված մի շարք Հասուկ խորհրդակցությունների մատչաններում ակնհայտորեն ուրվագծվում են իրանական հարցում ռուսական կառավարությունում առկա իրարամերձ մտաեցումներն ու տարակարծությունները հիմնախնդրի մարտավարության վերաբերյալ: Օրինակ, երբ 1909 թ. փետրվարի 9-ին Հասուկ խորհրդակցության ընթացքում պաշտպանության նախարար Ա. Ռոդիգերը, Իրանում իշխանափոխություն թույլ չտալու հարցի հետ կապված, առաջարկեց ռուսական շահերն Իրանում պաշտպանել ՊԿԲ-ի միջոցով. «Կազակական բրիգադի ռուս սպաները սատարում են շահին, այնքան ժամանակ, քանի դեռ նրա գործողությունները չեն հակասում ռուսական շահերին», Իզվոլսկին չհամաձայնվելով նախարարի այդ դիրքորոշմանը՝ նշել էր, որ «շահի իշխանությունը ռուսական ավիներով պահելու անհրաժեշտություն չկա»³⁹¹:

Փետրվարի 16-ի խորհրդակցության Իզվոլսկին՝ Իրանում իրավիճակը կայունացնելու նպատակով առաջարկեց մի ծրագիր, ըստ որի՝ շահին ֆինանսական օժանդակություն ցուցաբերելու հարցում բրիտանական կողմի հրաժարվելու դեպքում, շահական կառավարության տրամադրության տակ կարող էին դրվել ռուսական փոխառությունները երաշխավորող մաքսային եկամուտները՝ որպես նոր փոխառության կանխավճար, որին Կոկովցովը կտրականապես դեմ էր: Կոկովցովն առաջարկում էր գրավել հյուսիսային մաքսակետերը՝ փոխառությունները երաշխավորող եկամուտները ապահովելու համար և փոքրաթիվ ռազմական միավորներ ուղարկել Իրան³⁹²: 1909 թ. փետրվարի 27-ի Հասուկ խորհրդակցության ընթացքում պետական գործիչների մի մասը՝ Կոկովցովի և Կովկասի փոխարքա Ի. Վորոնցով-Դաշկովի գլխավորությամբ Իրանում ռազմական միջամտություն կիրառելու կողմ էին արտահայտվում, մյուս մասը՝ Իզ-

³⁹⁰ АВПРИ, "Персидский стол", ф. 144, оп. 488, л. 2294, с. 1, л. 52.

³⁹¹ АВПРИ, "Персидский стол", ф. 144, оп. 488, л. 2294, с. 1, л. 56.

³⁹² АВПРИ, "Персидский стол", ф. 144, оп. 488, л. 2294, с. 1, л. 78-79.

վոլսու հետ միասին, գտնու՞մ էին, որ ռուսական զորքերն Իրան ուղարկելը միաբժեքորեն չի ընկալվի Լոնդոնի կողմից: Որոշ վերապահումներով միջանոթությանը կողմ էր եսև նախարարների խորհրդի նախագահ Գ. Մտոլիպիևը, որը գտնու՞մ էր, որ թեև միջանոթությունը ցանկալի կլինի իրականացնել Մեծ Բրիտանիայի համաձայնությամբ, սակայն հակառակ դեպքում, «եթե Անգլիան ի վերջո հրաժարվի շահին ֆինանսական աջակցություն ցուցաբերելուց, ապա Ռուսաստանին, իր հիմնական սկզբունքները յուշատելու նպատակով՝ հարկավոր է հանգամանորեն վերլուծել Իրանի նկատմամբ հետագա բաղադրականությունը»³⁹³: Որոշ տվյալների համաձայն՝ ռազմական միջանոթությանը կողմ էր արտահայտվում նաև Լիզոլայ Բ-ն³⁹⁴:

3. Ռուսական կայսրության ռազմական առաջին ներխուժումն Իրան

Նյութական վնասներից գտա՞ իրանական հեղափոխությունն օրակարգային դարձրեց նաև ռուսական սահմանների անվտանգության հարցը՝ պայմանավորված Ատրպատականի նկատմամբ թուրքական զավթողական ծրագրերով: Դեռևս 1905 թ. սկսված ռզեշնչված Գերմանիայի հետ իր սերտ համագործակցությամբ՝ Աբդուլ Համիդ Բ-ն իրանական սահմանին մեծաքանակ զորք կենտրոնացնելով՝ նպատակ ուներ Օսմանյան կայսրությանը բռնակցել Իրանական Քրդստանի և Ատրպատականի տարածքները³⁹⁵: Ստամբուլի ջանքերն ուղղված էին նաև սահմանափակելու Իրանի հյուսիսային շրջաններում կենտրոնացած ակտիվ գործունեություն ծավալող հայ զինված հեղափոխական խմբերի ներթափանցումն Արևմտյան Հայաստան: 1908 թ. Աբդուլ Համիդի վարչակարգի տապալումը գուզադիպեց Իրանում ծավալվող հեղափոխական բուռն իրադարձություններին: Էշխանության եկած երիտթուրքական կառավարությունը շարունակեց Ատրպատականի և Իրանական Քրդստանի նկատմամբ մեծապե-

տական-զավթողական իրենց նախորդների ծրագրերը³⁹⁶: Բնական է, որ ստեղծված իրավիճակում Ռուսաստանը չէր կարող անմասն մնալ Թուրքիայի և Իրանի միջև ընթացող զարգացումներից³⁹⁷: Իրան գումարվում էին նաև կայսրության համար ոչ պակաս կարևոր Բալկանյան խնդրի շուրջ ռուսական կառավարությունում ձևավորված սուր հակասությունները³⁹⁸:

1908-1909 թթ. Բալկանյան խնդրում Բզվոլսկու դիվանագիտական անհաջողությունը էլ ավելի ուժեղացրեց ռուսական գերմանական շրջանների հակաանգլիական տրամադրությունները և նրանց ակտիվ ճնշումները կառավարության վրա: Այն հնոտորեն օգտագործվեց գերմանամետ ազգերի կողմից՝ առաջնահերթությունների օրակարգ հանելով դեպի Գերմանիա կողմնորոշվելու և այդ կապակցությամբ արտգործնախարարի փոփոխման հարցերը³⁹⁹: Ստեղծված իրավիճակում Պետերբուրգում գնալով ավելի էին հակվում իրանական հեղափոխությանը ռազմական միջամտության կիրառման գաղափարին⁴⁰⁰:

1909 թ. մարտ-ապրիլ ամիսներին ռուսական կառավարությունը շարունակեց ռազմական փոքրաթիվ միավորներ ուղարկել Իրան: Մարտի 20-ի Հաստուկ խորհրդակցությունը որոշեց մի ռազմաճակատ ուղարկել Էնզելի և Նազկինի հյուպատոսության ծառայողների անվտանգությունն ապահովելու համար, այնտեղ գործուղել 50 զին-ձառայող, իսկ հենակետերի պաշտպանության համար նս տասական զինվոր: Մարտի 15-ին որոշվեց Մեշեդի հյուպատոսական պահակազորը ամրացնել 75 ռուս զինվորով և համապատասխան սպայական անձնակազմով⁴⁰¹:

³⁹³ АВПРИ, "Персидский стол", ф. 144, оп. 488, д. 2294, ч. 1, л. 57.

³⁹⁴ Бестужев И., изд. изд., 313:

³⁹⁵ XX դ. սկզբի թուրք-իրանական հարաբերություններին է կիցված Վ. Բայրուբյանի արխիվային փաստաթղթերի հենքի վրա գրված համակարգմանի ուսումնասիրությունը: Մանրամասն տե՛ս Բայրուբյան Վ., Թուրք-իրանական հարաբերությունները (1900-1914 թթ.), Եր., 1974.

³⁹⁶ Տե՛ս Բայրուբյան Վ., Թուրք-իրանական հարաբերությունները (1900-1914 թթ.), էջվ. աշխ., էջ 156-174:

³⁹⁷ էջվ. աշխ., էջ 74-99,112:

³⁹⁸ Մանրամասն տե՛ս Էфремов П., Внешняя политика России 1907-1914, М., 1961, с. 79-100, Аветян А., Русско-германские дипломатические отношения накануне первой мировой войны, 1910-1914, М., 1985, с. 34-36, Marian Kent, Constantinople and Asiatic Turkey 1905-1914, British Foreign policy under Sir Edward Grey, էջվ. աշխ., էջ 156-157:

³⁹⁹ Бестужев И., изд. изд., էջ 314-317, Игнатьев А., Русско-английские отношения накануне первой мировой войны (1908-1914 гг.), М., 1962, с. 95-96

⁴⁰⁰ АВПРИ, "Персидский стол", ф. 144, оп. 488, д. 2294, ч. 1, л. 52.

⁴⁰¹ АВПРИ, "Персидский стол", ф. 144, оп. 488, д. 2294, ч. 1, л. 71-93.

Մեծ Բրիտանիան ևս սկսեց ռազմական միավորներ ուղարկել Իրան: Մարաի վերջին Բուշեհրում քուչկուրների զինյալ խմբերի կողմից իրականացվող հարձակումների պատճառով այստեղ էր ժամանել անգլիական «Ֆորս» ռազմանավը: Ապրիլին այն ավի իջեցրեց 100 հոգանոց զորայտանք և 4 իրանոս⁴⁰²՝ անգլո-հնդկական առևտրական հեռահաղորդակցության անվտանգությունն ապահովելու նպատակով⁴⁰³:

Ապրիլի 8-ին Ա. Իզվիլսկու և Պեսերբուրգում անգլիայի դեսպան Ա. Նիկոլսոնի միջև ի վերջո համաձայնություն ձեռք բերվեց, որով կողմերը համատեղ խորհուրդ պետք է տային շահին.

1. պետական գործերից հեռացնել հետադիմական գործիչներին,
2. վերականգնել Սահմանադրությունը,
3. նոր կառավարություն ձևավորել, որի կազմում կընդգրկվեն Մեծ Բրիտանիայի և Ռուսաստանի դիվանագիտական առաքելությունների կողմից ներկայացված ցուցակում զետեղված ներկայացուցիչները,
4. համաներում շեղանել շահի հակառակորդներին,
5. սահմանել մեջլիսի նոր ընտրությունների ժամկետը:

Եթե շահը կատարեր երկու պետությունների պահանջները, ապա Ռուսաստանից կտանար 2,5 հազար ֆրանկ արժողությամբ փոխառություն, իսկ Մեծ Բրիտանիան համարժեք գումարը կտրամադրեր՝ նորընտիր մեջլիսի կողմից այն հաստատելուց հետո: Շահին հանձնված հուշագրում միաժամանակ նշվում էր, որ վերջինս բազմիցս խայտալ է իր խոստումները և եթե այս անգամ էլ չընդունի առաջարկվող ծրագիրը, ապա կողմերը ձեռնպահ կլնան⁴⁰⁴:

Պայած սրան, ռուսական օգնությունն ակնկալող շահը շարունակեց Թավրիզը պաշարման մեջ պահելու հուսահատ փորձերը՝ քաղաքի ավելի քան 200 հազարանոց ազգաբնակչությունը մատնելով սովի: Մարաի վերջին շահական գորքերին ի վերջո հաջողվեց

գրավել իրանական Ջուլֆան (Ջուղա), որով իրենց ձեռքը վերցրին Կովկասը Թավրիզին կապող կարևոր ճանապարհը: Իրանական կառավարությունը հրաժարվեց բաց անել ճանապարհները: Ստեղծված պայմաններում Իզվիլսկին Ե. Սաբրինին հրահանգեց վերջնագիր ներկայացնել շահին, որ էթե շահական գորքերի հրամանատարը շարունակի թույլ չտալ պարենի ներմուծումը Թավրիզ, ապա խաղաղ բնակչությանը մթերքով ապահովելու, օտար հպատակների կյանքի և գույքի, հյուպատոսությունների պաշտպանության նպատակով՝ ռուսական կառավարությունը ստիպված կլինի ռազմական ուժի միջոցով բաց անել ճանապարհները⁴⁰⁵:

Պաշարումը հանելու՝ շահին ուղղված ռուս-բրիտանական կոչերն արդյունք չտվեցին: Այն օդ-հողույն պատճառաբանեց, որ չի ստացել 6 օրով պաշարումը հանելու շահական հրամանը և անտեսեց հյուպատոսներ Ա. Միլլերի (ռուսական) և Ա. Վարսիլալվի (բրիտանական) համատեղ պահանջները⁴⁰⁶:

Մինչ Թավրիզում և Թեհրանում ռուս և բրիտանացի դիվանագետները բանակցություններ էին վարում հեղափոխական իշխանության և շահական ներկայացուցիչների հետ՝ ռուսական կառավարությունում Իրան լայնածավալ ռազմական ներխուժում սկսելու մասին որոշումն արդեն կայացվել էր: Ապրիլի 20-ին Գլխավոր շտաբ հասցեագրված զադտեի հեռագրից տեղեկանում ենք, որ Կովկասի ռազմական շրջանի գլխավոր հրամանատար Վորոնցով-Դաշկովին ապրիլի 7-ի հեռագրով Նիկոլայ Բ-և (Նախարարների խորհրդի շատուկ խորհրդակցության կայացրած որոշման հիման վրա) հրահանգել էր ռուսական և օտարերկրյա հյուպատոսությունների, ձեռնարկությունների անվտանգությունը, մթերքի մատակարարումը ապահովելու, ինչպես նաև Ջուլֆա-Թավրիզ հեռահաղորդակցությունը վերականգնելու նպատակով՝ անհրաժեշտ քանակությամբ գորք ուղարկել

⁴⁰² British influence in Persia 1900-1921, Encyclopedia Iranica, <http://www.iranicaonline.org/articles/great-britain-iv>.

⁴⁰³ Сборник дин. док. вып. 2, с. 128-131.

⁴⁰⁴ Сборник дин. док. вып. 2, с. 115-116, 128-131.

⁴⁰⁵ Сборник дин. док. вып. 2, с. 135-138.

Թավրիզ⁴⁰⁶։ Այդ են փաստում նաև գործերի հավատարմատար Ե. Սար- լինին և հյուպատոս Ա. Միլլերին հասցեացրած Բոլոլսկու հեռագրերը⁴⁰⁷։ Ապրիլի կեսին գեներալ-մայոր Ի. Մեսարսկու հրամանատարության տակ գործ ուղարկվեց Ջուլֆա (Ջուղա), որի կազմում կար՝ 2 զուսար- տակ՝ կովկասյան առաջին հրաձգային բրիգադից, 2 հարյուրյակ՝ Տերի կովկասյան գորբերից, 2 հարյուրյակ՝ Կովկասյան կազակական գորբից, 3 թնդանոթային մարտկոց և 1 ակնանագերծող վաշտ⁴⁰⁸։

1909 թ. ապրիլի 25-ին ռուսական գորբերն անցան սահմանը։ Նույն օրը շահը ստիպված ընկրկեց և հրամայեց հանել Թավրիզի պաշարունը, սակայն արդեն ուշ էր։ Ռուսական գորբերի մուտքն Ատրպատական անկառնելի էր։ Ռուսական արտաքին գերատեսչու- թյան հրամանով թավրիզցիներին օգնության եկած բոլոր ռուս- հպատակ հեղափոխականները պետք է զինաթափվեին և արտաքս- վելին Իրանից⁴⁰⁹։

Ռուսական գորբի ներխուժումն Իրան նպաստակ ուներ նաև խափանել Ատրպատականի գավառան թուրք-գերմանական ծրագ- ռերը։ Թուրքական նվաճողականությունը սպառնալիքի տակ էր դնում Ռուսաստանի ռազմավարական դիրքերն ինչպես Իրանում, այնպես էլ Այբրկովկասում։ Ատրպատականն ապագայում կարող էր օգտագործվել որպես ռազմական հենակետ՝ Ռուսաստանի վրա հարձակվելու համար։

Ռուսական գորբերի ժամանումով թեև Թավրիզում ռազմա- կան գործողությունները դադարեցին և շահական գործախաղորում- ները ստիպված էին թողնել քաղաքը, սակայն մյուս նահանգներում հեղափոխական ակտիվությունը շարունակվում էր։ 1909 թ. ապրիլի 21-ին Գիլյանի հեղափոխականները գրավեցին Ղազվինը (հետավո- ռությունը Թեհրանից՝ 90 մղոն) և սկսեցին պատրաստվել դեպի

⁴⁰⁶ Стрелинов (Калабухон), изд. шп., էջ 23, риз. Донесенія об отправке русских войск в Персию 1909-1914 гг., РГВГ, ф. 2000, л. 973 (1), л. 105.

⁴⁰⁷ Сборник дин. док. вып. 2, с. 134-135.

⁴⁰⁸ Առիթ տեղում։

⁴⁰⁹ ۲۱.۲۰ احمد كسروی، تاريخ حمله ساه ايرانيجان، ص. ۲۰، ۱۴۰.

մայրաքաղաք արշավանքի⁴¹⁰։ Ղազվինը բացառիկ նշանակություն ուներ ռուսների համար։ Այստեղ խաչվում էին երկու կարևոր՝ Ռու- սաստանից Ռեշտով և Թավրիզով դեպի Թեհրան տանող ճանա- պարհները, ուստի ապրիլի 25-ի ռուսական կառավարության շատուկ խորհրդակցության ժամանակ որոշվեց անհապաղ Բաքվում կենտ- ռոնացնել կովկասյան կազակական զեդերից 400 հոգանոց զորախումբ՝ անհրաժեշտության դեպքում, ծովով Էնզելի և Ռեշտ ուղարկելու նպատակով։ Այն ապակողմ էր ինչպես հյուպատոսությունների, այնպես էլ Էնզելի-Ղազվին ճանապարհի անվտանգությունը։ Ռը- պետցի վերոնշյալ ճանապարհը չարժանանաք Ջուլֆա-Թավրիզ ճա- նապարհի ճակատագրին, Վ. Կոկովցովը առաջարկում էր, որ ռուսա- կան գորբերը՝ առանց մայրաքաղաքը գրավելու, զբաղեցնեն Էնզելի- Թեհրան ճանապարհը⁴¹¹։ Հուլիսի 3-ի շատուկ խորհրդակցությունը վերջնականապես որոշեց Բաքվից Էնզելի ուղարկել մի զորախումբ, որը բաղկացած էր լինելու կազակական մեկ զեդից, հետևակային զումարտակից և մարտկոցից։ Այդ զորախումբը պետք է ապահովեր Ղազվին-Կասպից ծով հարողակցությունը։ Ռուսական գործախա- վորման առաջնադասումը կախված էր լինելու իրադարձություն- ների հետագա զարգացումներից և իրականացվելու էր Թեհրանի ռուսական առաքելության հրահանգով⁴¹²։

Հունիսի 10-ին շահը Մահմանադրության վերականգնման և մեջլիսի վերաբացման մասին հրովարտակ հրապարակեց։ Մեկ այլ հրովարտակով համաներում էր շնորհվում բոլոր երանց, ովքեր հե- ղափոխական գործունեության պատճառով դատապարտվել կամ հետապնդվում էին իշխանությունների կողմից։ Հայրենիք կարող էին վերադառնալ նաև քաղաքական գործունեության պատճառով ար- տաքսված գործիչները⁴¹³։ Կազմվեց նոր կառավարություն։ Այդ կապակ- ցությամբ ռուսական կառավարությունը վերականգնեց կանխավճար արա-

⁴¹⁰ احمد كسروی، تاريخ حمله ساه ايرانيجان، ص. ۲۲، ۲۹.

⁴¹¹ АВГРИ, "Персидский стол", ф. 144, оп. 488, л. 2295, л. 177-178.

⁴¹² Сборник дин. док. вып. 2, с. 227-228, 231.

⁴¹³ احمد كسروی، تاريخ حمله ساه ايرانيجان، ص. ۲۴، ۲۵.

մարդերու մասին իրանական կառավարության հետ բանակցությունները, սակայն բրիտանական կառավարությունը հրաժարվեց մասնակցել կանխավճարի տրամադրմանը՝ «մինչև նորընտիր մեջլիսը չհաստատի այն»: Ենթադրվում էր, որ շահին կտրամադրվի կանխավճարի ռուսական մասնաբաժինը: Մակայն արդեն հունիսի վերջին պարզ դարձավ, որ գործարքն անհնարին է: Հեղափոխական ճգնաժամի արդյունքում շահի կարգավիճակը խիստ անկայուն դարձավ, իսկ իրանական կառավարությունը հրաժարական սվեյց: Ջորջերին վճարելու նպատակով շահը ստիպված էր 500 հազ. թուրան վերցնել Հաշվավարկային բանկից՝ ոսկյա իրերի գրավադրման դիմաց⁴¹⁴:

Ղազվինի հեղափոխական բանակի հետ միաժամանակ Սպահանից բախթարական առաջնորդ Մամա՛ս օս-Սպախենեն նույնպես պատրաստվում էր արշավել Թեհրան և սպասում էր Եվրոպա մեկնած իր եղբոր՝ Մարդար Ասադի վերադարձին⁴¹⁵: Վերադառնալով սամանադրական շարժմանը բախթարական ուժերի մասնակցության հարցին՝ անհրաժեշտ է նշել, որ ռուսամետ Մոհամմադ Ալի շահի դեմ հանդես գալուն բախթարներին հրահրում էին բրիտանացիները: Մարդար Ասադը Եվրոպայում հասցրել էր սերտ կապեր հաստատել Իրանից արտաքսված ազգայնականների և Լոնդոնի «Պարսկական կոմիտեի» գործիչների հետ: Վերջիններս դրամական և զինամթերքի լուրջ օժանդակություն էին ցուցաբերել բախթարներին՝ Թեհրան նախապատրաստվող արշավանքի համար: Թեև 1907 թ. Լոնդոնը իրանական ճգնաժամի կարգավորմանն ուղղված իր քայլերը պարբերաբար համաձայնեցնում էր ռուսական կառավարության հետ, այնուամենայնիվ է. Գրեյը և բրիտանական արտաքին գերատեսչության մի շարք աշխատակիցներ, «այլխոսիների ճամբարի» գործադրած ջանքերի շնորհիվ ժամանակ առ ժամանակ անձնական հանդիպումներ էին ունենում իրանական ընդդիմադիր դաշտի չափավոր գործիչների հետ⁴¹⁶:

⁴¹⁴ Сборник дин. док. вып. 2, с. 244.

⁴¹⁵ ۲۰. احمد كسروي، تاریخ هیجده ساله آذربایجان، ص. ۴۰.

⁴¹⁶ Bonakdarian Mansour, Էշվ. աշխ., էջ 187-208:

Մարդար Ասադի՝ Սպահան ժամանելուց շուրջ մեկ ամիս հետո՝ հունիսի 17-ին, բախթարները նրա առաջնորդությամբ շարժվեցին դեպի Թեհրան⁴¹⁷:

Հունիսի 23-ին հեղափոխական բանակը Ղազվինից նույնպես վերսկսեց իր արշավանքը դեպի Թեհրան⁴¹⁸: Հունիսի 26-ին Թեհրանի մոտ Գիլյանի և Բախթարական առաջնորդների զորքերը միավորվեցին, որոնք շահական անկանոն բանակի, այդ թվում ՊԿԲ-ի հետ Թեհրանի մատուցեցնում էրկողյա մարտերից հետո շրջանցեցին վերջիններին պաշտպանությունը և հունիսի 30-ին մուսր գործեցին մայրաքաղաք՝ զբաղեցնելով մեջլիսի շենքը⁴¹⁹: Այսպիսով, Իրանը կրկին կանգնեց պետական հեղաշրջման փաստի առաջ:

Մտնդված իրավիճակում անցիական և ռուսական ԱԳԼ-ները միմյանց հետ սկսեցին բանակցել Թեհարանում իրենց առաքելություններից մեկում Մոհամմադ Ալի շահին ապաստան տրամադրելու վերաբերյալ⁴²⁰: Ի վերջո, շահը ընտանիքով, կազակների և բրիտանական սեպահների ուղեկցությամբ, ապաստանեց մայրաքաղաքից մի քանի մղոն հյուսիս գտնվող Ջիրգյանդեյի ռուսական առաքելության ամառային նստավայրում⁴²¹: Մյուս օրը նա հարկադրված հրաժարվեց գահից⁴²²:

Մեջլիսում գումարված «Արտակարգ գերագույն խորհուրդը», որի 500 հոգանոց կազմում ընդգրկվեցին մշտաինդներ և բախթարական առաջնորդներ, մի շարք ուլեմներ, իշխանագուհներ, առևտրական խոշոր բուրժուազիայի ներկայացուցիչներ, Առաջին մեջլիսի պատգամավորներ, վերահաստատեց 1906-1907 թթ. Մահմանադրությունը, Մոհամմադ Ալի շահին գահընկեց հայտարարեց և շահ հռչակեց նրա տասներկուամյա որդուն՝ Ահմադին⁴²³: Անչափառես շահի (1909-1925 թթ.) խնամակալ (ռեգենտ) նշանակվեց դաջարական տոհմի իշ-

⁴¹⁷ Afary J., The Iranian Constitutional Revolution, Էշվ. աշխ., էջ 251:

⁴¹⁸ Աշխ տեղում, էջ 252, Сборник дин. док. вып. 2, с. 232-233:

⁴¹⁹ ۲۰. احمد كسروي، تاریخ هیجده ساله آذربایجان، ص. ۴۰.

⁴²⁰ Աշխ տեղում:

⁴²¹ Сборник дин. док. вып. 2, с. 255.

⁴²² Смирнов К., Записки воспитателя персидского шаха, 1907-1914 годы, (с приложениями), Тель-Авив, 2002, с. 127.

⁴²³ ۲۷. احمد كسروي، تاریخ هیجده ساله آذربایجان، تهران، ص. ۴۱.

խանագուն Ագուդ օլ-Մոլլը⁴²⁴։ Կազմվեց ժամանակավոր կառավարություն, որի փաստացի ղեկավարությունն անցավ Մեփահչարի (վարչապետ և ռազմական նախարար) և Սարդար Ասադի (ներքին գործերի նախարար) ձեռքը⁴²⁵։ Օգոստոսի 17-ին Գերագույն խորհուրդը վերակազմավորվեց և վերածվեց Դիրեկտորիայի (Հայաթ-ե Մուդի-բահ-ե Մովաքքաթի), որի կազմում ընդգրկվեցին տասներկու նշանավոր սահմանադրականներ, ովքեր պետք է վերահսկեին կառավարության աշխատանքը մինչև Երկրորդ մեջլիսի գումարումը⁴²⁶։

Դիրեկտորիայի օրակարգում դրված առավել կարևոր հարցերից էին՝ մի շարք հակասահմանադրականների դատավարությունների կազմակերպումը, Մոհամմադ Ալի շահի արտաքսումը, ֆինանսների հայթայթումը, նոր մեջլիսի ընտրությունները, ինչպես նաև ՊԿԲ-ի լուծարման և հարավային առևտրական ճանապարհների անվտանգությունը ապահովելու նպատակով ոստիկանական միավորումների ստեղծման հարցերը⁴²⁷։

Ռուսաստանի ազդեցությունն արքունիքում սահմանափակելու նպատակով՝ սահմանադրական իշխանությունների առաջին թիրախը դարձավ ՊԿԲ-ն։ Բնական է, որ Լյախովին և ռուս կազակներին ծառայությունից հեռացնելու որոշումը արժանացավ ռուսական առաքելության սուր դժգոհությանը։ Ռուսական առաքելության գործերի իրավատարմատար Ե. Մաբլինը կարող Կախանջեյրով դիմեց իրանական նոր կառավարությանը, որի հետ բանակցությունների ժամանակ ռուսական առաքելության ներկայացուցիչը պահանջեց, որ բրիգադը մնա ռուս գնդապետի հրամանատարության տակ, իսկ շահին պաշտպանող ռուս բոլոր սպաներին և շարքային ծառայողներին ներում չնորսիլի։ Գործադրած ճնշումների և սպառնալիքների արդյունքում նա զրավոր պարտավորություն ստացավ, որ ՊԿԲ-ն

ժամանակավորապես կշարունակի մեզ Լյախովի հրամանատարության ներքո⁴²⁸՝ պայմանով, որ ամբողջությամբ կանցնի ռազմական նախարարի ենթակայության տակ⁴²⁹։

Նոր շահին ռուսական ազդեցությունից մեկուսացնելու նպատակով սահմանադրականները փորձեցին նաև արքունիքից հեռացնել ռուս բժիշկ Ա. Մադովսկուն և անչափանաս շահի դաստիարակ Կ. Սմիրնովին։ Հայտարարվեց, որ շահի դաստիարակությամբ պետք է զբաղվեն միայն պարսիկ ուսուցիչները⁴³⁰։ Մաբլինի հետ երկար բանակցություններից հետո, հարցը վերջապես հաջողվեց կարգավորել միայն սեպտեմբերին՝ Թեհրան ժամանած նոր դեսպանորդ Ս. Պոկլյսկի-Կոզլեյին⁴³¹, ում խիստ առարկությունների շնորհիվ, թեև Սմիրնովին մենաշնորհային կարգավիճակը չպահպանվեց, այնուամենայնիվ նա մնաց արքունիքում որպես պատանի շահի ուսուցիչներից մեկը⁴³²։

Ռուսական և անգլիական առաքելությունները հոր իշխանությունների հետ անհպաղ սկսեցին բանակցել նաև Մոհամմադ Ալիի հետագա ճակատագրի առկայությամբ։ Բանակցությունները տևեցին ավելի քան երկու ամիս և ավարտվեցին օգոստոսի 25-ին։ Հստակորեն վիճելի միջև ձեռք բերված համաձայնության՝ նախկին շահը չէր ենթարկվելու իրավական պատասխանատվության։ Նրա համար սահմանվեց տարեկան 100 հազ. թուման ցմահ թոշակ և շահը պետք է լքեր Իրանը՝ համաձայնագիրը կնքելու պահից 48 ժամվա ընթացքում։ Կառավարությունը իրավասու էր դադարեցնել թոշակի վճարումը, եթե նախկին շահը քաղաքական քարոզչություն սկսեր վարել իրանական կառավարության դեմ, իսկ Ռուսաստանի և Մեծ Բրիտանիայի

⁴²⁴ Բայբուրյան Կ., Իրանի պատմություն, նշվ. աշխ., էջ 526; Abrahamian E., Iran between Two Revolutions, նշվ. աշխ., էջ 100։

⁴²⁵ Abrahamian E., Iran between Two Revolutions, նշվ. աշխ., էջ 100։

⁴²⁶ Afary J., The Iranian Constitutional Revolution, նշվ. աշխ., էջ 258։

⁴²⁷ Նույն տեղում։

⁴²⁸ Մեյլտեմբերի 21-ի Լյախովին ՊԿԲ-ի հրամանատարի պաշտոնում փոխարինեց Կաբրսկին։ Сборник диг. док. вып. 3, с. 5.

⁴²⁹ Сборник диг. док. вып. 3, с. 7.

⁴³⁰ Смирнов К., նշվ. աշխ., էջ 129-130։

⁴³¹ Մաբլինի Պետերբուրգից հաստիկ ցուցում էր ստացել ձգձգել գործը մինչև առաքելության նոր ղեկավարի ժամանումը։ Смирнов К., նշվ. աշխ., էջ 136։

⁴³² Сборник диг. док. вып. 3, с. 1, 129, 138, 184-185.

նիայի ներկայացուցիչներն ընդունելով այս դրույթը՝ երաշխավորում և պարտավորվում էին, որ հարկ եղած դեպքում կկանխեն նմանատիպ բարոզությունը: Շահը պետությանն էր հանձնում արքունական հարստությունը, որոնք ի դեպ դուրս էին բերվել արքունիքից բժիշկ Մադովակու ջանքերով, և իր անձնական հողատարածքներն ու գույքը, փոխարենը կառավարությունն իր վրա էր վերցնում շահի բոլոր պարտքերի վճարումն օտարերկրյա բանկերին: Երկու օր հետո Մոհամմադ Ալին լքեց մայրաքաղաքը և էնզելիվով մեկնեց իր նոր բնակության վայրը՝ Օդեսա⁴³⁷:

1909 թ. օգոստոսի 30-ին Դիրեկտորիան պարզեցվեց և վերածվեց խորհրդակցական մարմնի⁴³⁸: Մեպտեմբերի վերջին, այն բանից հետո, երբ Լոնդոնում տարագրության մեջ գտնվող նախկին վարչապետ բրիտանամետ Նասր օլ-Մուլլը, ում նախատեսվում էր նշանակել վարչապետի և արագործնախարարի պաշտոնում, հրաժարվեց վերադառնալ Թեհրան, կառավարության ղեկավարի պաշտոնը զբաղեցրեց Սեֆահդարը⁴³⁹: Կենտրոնական կառավարությունում պաշտոնները հիմնականում զբաղեցրին ավատատիրական ազնվականության ներկայացուցիչները և շահական նախկին վարչակարգի հետ կապված մի շարք բարձրաստիճան պետծառայողներ:

Նույն թվականի նոյեմբերին իր աշխատանքները մեկնարկեց Երկրորդ մեջլիսը: Ձևավորվեցին թաղաքական հիմնական խմբակցությունները: Խորհրդարանական մեծամասնություն կազմեցին աջերը (53 պատգամավոր)՝ «չափավորները»: Այս խմբակցությունը ներկայացնում էին ավատական ազնվականության, ավանդական կլանային, խոշոր առևտրային բուրժուազիայի շրջանները, ովքեր ցանկանում էին պահպանել գոյություն ունեցող կառավարման համակարգը՝ սահմանափակված միապետությունը և շահագրգռված չէին երկրի պետական կարգում և սոցիալ-տնտեսական կյանքում

խորքային բարեփոխումների իրականացմամբ⁴⁴⁰: Չափավորների ճամբարում պատկանելի թիվ էին կազմում բարձրաստիճան հոգևորականները: Խմբակցության պատգամավորների մեծ մասը սերտորեն կապված էր անգլիական և ռուսական ֆինանսատնտեսական շրջանակների հետ, ինչը շատ հաճախ ի ցույց էր դնում նաև արտաքին քաղաքական բնագավառում նրանց հարմարվողական դիրքորոշումը:

Շեղիմադիր ճակատում համախափվել էր ձախների փոքրամասնություն, սակայն չափազանց ազդեցիկ ազգայնականների խմբավորումը (27 պատգամավոր), որի կորիզը կազմում էր Իրանի Դեմոկրատական կուսակցությունը (էջթեմայունե ամիյուն): Նրանց մեծ մասն Անրպատականից էր և աչքի էր ընկնում իրենց ձախակողմյան գործունեությամբ: Վերջիններս սերտորեն համագործակցում էին նաև մեջլիսից դուրս իրանական և այսրկովկասյան սարբեր սոցիալ-դեմոկրատական խմբավորումների և կուսակցությունների հետ⁴⁴¹: Այն ներկայացնում էր ազգայնականներից, լիբերալ հոլդատերներից կազմված, արմատական մտավորականության և մանր բուրժուազիայի շահերը: Նրանց ծրագրի հիմքում ընկած էր սոցիալ-դեմոկրատիայի գաղափարախոսությունը⁴⁴²:

Չակառակ 1907 թ. Հիմնական օրենքի հավելումներում ամփառված պետական համակարգում կոերականության արտակարգ

⁴³⁷ Մանքամաս տե՛ս Afary J., The Iranian Constitutional Revolution, Էշվ, աշխ., էջ 257-273, Abrahamian Er., Iran between Two Revolutions, Էշվ, աշխ., էջ 103-106, Ивасов М., Էշվ, աշխ., էջ 402-406:

⁴³⁸ Դեմոկրատների շրջանում մեծ ազդեցություն ունեին Շեյխար խան Ամո Օղուն և Ամին Ռասալզադե: Շեյխար խանը, ով հետագայում դարձավ Իրանի կոմունիստական կուսակցության առաջին քարտուղարը, կուսակցության գործադիր քարտուղարն էր և պատասխանատու էր Բաքվի սոցիալ-դեմոկրատների և Իրանի դեմոկրատական կուսակցության կապերի համար: Ռասալ-զադեն ռուսական հեղափոխությունից հետո դարձել էր Բաքվի մեկնելիկան կազմակերպության ստացվողը, Իրանում մասնակցել էր 1909 թ. Թալիբիի քաղաքացիական պատերազմին և հիմնադրել էր դեմոկրատների «Իրան-ե նուս» պաշտոնաթերթը: Afary J., The Iranian Constitutional Revolution, Էշվ, աշխ., էջ 266-269:

⁴³⁹ Դեմոկրատական կուսակցության ծրագիրը տե՛ս Afary J., The Iranian Constitutional Revolution, Էշվ, աշխ., էջ 269-271:

⁴³⁷ ۷۲- ص. احمد كبرى، تاريخ هجده ساله ایرانين، СБОРНИК ДИП. ДОК. ВЫП. 3, с. 21-23, Самарнов К., Էշվ, աշխ., էջ 132-133, 153-155.

⁴³⁸ СБОРНИК ДИП. ДОК. ВЫП. 3, с. 68.

⁴³⁹ СБОРНИК ДИП. ДОК. ВЫП. 3, с. 142.

իրավասությունների մասին դրույթի՝ դեմոկրատները կոչ էին անում աշխարհիկացնել իշխանությունը և առանձնացնել կրոնը պետությունից, ինչի արդյունքում բարձրաստիճան ազդեցիկ հոգևորականության շատ ներկայացուցիչներ նույնպես հարեցին չափավորներին⁴⁰⁰։ Դեմոկրատներն արտաքին քաղաքական բնագավառում, ավելի քան չափավորները, կոշտ դիրքորոշում որդեգրեցին Իրանում Ռուսաստանի քաղաքականության դեմ։

Նշենք, որ պատգամավորների մի զգալի մասը միջանկյալ դիրք էր զբաղեցնում ձախերի և չափավորների միջև և շատ հաճախ, քաղաքական զարգացումներից էլենելով, հարում էր չափավորներին։ Ի դեպ՝ Երկրորդ գումարման մեջխառն Իրանի հայկական համայնքը մյուս կրոնական փոքրամասնությունների (հրեաներ, զրադաշտականներ, ասորիներ) հետ միասին պատգամավորական ներկայացուցիչ ունենալու իրավունք ստացավ⁴⁰¹։

Շեռագա զարգացումները վերահսկելու նպատակով ռուսական կառավարությունը շարունակեց իրանական տարածքում՝ Թավրիզում, Ռեշտում, Էնզելիում պահել իր զորքերը և հրաժարվեց իրանական կառավարության հետ քննարկել դրանք աստիճանաբար դուրս բերելու հարցը։ Պետերբուրգում գտնում էին, որ զորքերի ներկայությունն արդարացված է, քանի դեռ վտանգված են առևտրական ճանապարհները և երկրում գտնվող այսրկովկասյան հեղափոխականները շարունակում են իրենց «սադրիչ» գործողությունները⁴⁰²։ Ռուսական զորքերի դուրս չբերման պատճառներից մեկն էլ Ուրմիայի շրջանում թուրքական ռազմականության ընդլայնումն էր⁴⁰³։ Պետերբուրգում թեև չէին ցանկանում թուրքերի դեմ կարող միջոցառումների դիմել, այսուհանդերձ նրանց կողմից պանիսլամիզմի գաղափարախոսության ներքո մղվող հակառուսական քարոզչությունը

իր անդրադարձն ունեցավ դեպքերի զարգացման վրա, քանի որ այն արժանանում էր նաև իրանցի ազգայնականների հավանությանը⁴⁰⁴։

Երկրորդ մեջլիսի աշխատանքները մեկնարկելուց ի վեր առաջնային կարևորություն ստացավ Իրանից ռուսական զորքերի տարհանումն ու ռուսական ազդեցության սահմանափակումը՝ որպես ճգնաժամի կարգավորման նախադրյալ⁴⁰⁵։ Իրանական նոր վարչակազմի բացահայտ հակառուսական գործունեությանը ստատորդ ուժ գնահատելով Մեծ Բրիտանիային՝ Ռուսաստանը կտրուկ փոխեց իր մարտավարությունը։ Ռուսական անզիջում դիրքորոշումն առաջ բերեց մեջլիսի ձախերի և մամուլի սուր ընդդիմությունը և էլ ավելի մեծացրեց երկրում ձևավորված հակառուսական արշավը։

1909 թ. օգոստոսին Նիկոլայ Բ-ի՝ Մեծ Բրիտանիա պաշտոնական այցելության ընթացքում բրիտանական արտաքին գերատեսչությունը, ներքին ընդդիմության ճնշումների ներքո, փորձեց քննարկել Իրանից ռուսական զորքերի տարհանման հարցը, սակայն Լալան արդյունքների չհասավ⁴⁰⁶։ Պետերբուրգում զործերի հավատարմ տարար Ալի Ղուլի խան օլ-Մամալեբի այս ուղղությամբ դիմումները ռուսական ԱԳՆ-ը առհասարակ անպատասխան էր թողնում⁴⁰⁷։ Լոնդոնը թեև շահագրգռված էր Իրանից ռուսական զորքերի տարհանման հարցում, սակայն ստեղծված պայմաններում, բնականաբար ստիպված էր գործընթացի վրա ներազդել սահմանադրական իշխանությունների վրա ճնշումներն ուժեղացնելու հաշվին, քանի որ Պետերբուրգի հետ իրանական խնդրի լայնածավալ քննարկումները կարող էին հանգեցնել բրիտանական արտաքին քաղաքական ծրագրերի փլուզմանը։ Տեսնելով ռուսական կողմի և ձախերի անզիջում հակամարտությունը՝ Է. Գրեյը 1910 թ. փետրվարի 14-ին Թեհրանում բրիտանական դեսպանորդ Ջ. Բարկլիին հրահանեց ազդել իրանա-

⁴⁰⁰ Abrahamian Et., Iran between Two Revolutions, նշվ. աշխ., էջ 103-106; Afary J., The Iranian Constitutional Revolution, նշվ. աշխ., էջ 269-272

⁴⁰¹ Berberian H., Armenians and the Iranian Constitutional Revolution of 1905-1911: The Love for Freedom Has No Fatherland, Westview Press, 2001, p. 138-139;

⁴⁰² Сборник дин. док. вып. 3, с. 29.

⁴⁰³ Si u. A. Բայրուրյան, Թուրք-իրանական հարաբերությունները, նշվ. աշխ., էջ 226-235:

⁴⁰⁴ Լալի տեղում, էջ 247-248:

⁴⁰⁵ Сборник дин. док. вып. 3, с. 201-207, Сборник дин. док. вып. 4, с. 36-39.

⁴⁰⁶ Bonakdarian Mansour, նշվ. աշխ., էջ 200-201, Firuz Kazemzadeh, նշվ. աշխ., էջ 563, 96-97, Игнатъев А., Русско-английские отношения, նշվ. աշխ., էջ 96-97:

⁴⁰⁷ Сборник дин. док. вып. 4, с. 44-45.

կան կառավարության վրա և հայտարարել, որ ռուսական կառավարության վրա ճնշումներն անտեղի են և վերջինս պետք է բավականաչափ կամք դրսևորի զիջումների գնալու ուղղությամբ⁴⁴⁷: Ջորջերի դուրս բերման մասին ռուս-իրանական բանակցությունները ձգվեցին ավել բան մեկ տարի: Ռուսական առաջին ռազմական ներխուժման արդյունքում թեև հյուսիսիրանական շրջաններում հաստատվեց մասնակի անվտանգության գոտի, սակայն այն էապես չկարողացավ ազդել Թեհրանում ստեղծված իրավիճակի վրա, որը բացարձակապես չէր համապատասխանում կայսրության շահերին Իրանում:

4. Միջազգային իրադրություն Իրանի շուրջ և Ռուսական կայսրության կողմից Իրանում սահմանադրական վարչակարգի տապալման փորձը

Նշանակալիորեն ամրապնդելով իրենց ազդեցությունը Թեհրանում՝ անգլիացիները սկսեցին շահագրգռվածություն ցուցաբերել նոր կառավարությանը դրամական օժանդակություն ցուցաբերելու հարցում: Օգոստոսին Իրանի նորակազմ կառավարությունը 100 հազ. ֆունտ ստեռլինգի վարկ էր վերցրել Շահնշահական բանկից՝ արքունական հարստությունների գրավի դիմաց: Սակայն ավելի խոշոր գործարք, առանց ռուսական կողմի մասնակցության, անգլիական կառավարությունը հրաժարվեց կնքել, որի արդյունքում 1909 թ. վերջին իրանական կառավարությունը ստիպված էր անգլո-ռուսական համատեղ փոխառության հարց բարձրացնել⁴⁴⁸: 1910 թ. փետրվարի սկզբին Լոնդոնն ու Պետերբուրգն ի վերջո համաձայնության եկան Իրանին տրամադրելու 400 հազ. ֆունտ ստեռլինգի վարկ, սակայն չափազանց ծանր պայմաններով: Վարկատուները պահանջեցին, որ իրանական կառավարությունը.

1. փոխառության ծախսերի վերաբերյալ ծրագիր ներկայացնի, որը պետք է հաստատվեր Թեհրանում անգլիական և ռուսական դեսպանությունների կողմից.

2. ծառայության վերցնի ֆրանսիացի յոթ ֆինանսական փորձագետներին, որոնք օժտվելու էին գործադիր իշխանության գործառույթներով.

3. անտրակական ճանապարհների անվտանգությունն ապահովելու համար, Մեծ Բրիտանիայի և Ռուսաստանի համաձայնությամբ, հատուկ ռազմական ուժեր կազմավորելու նպատակով, օտարերկրյա հրահանգիչներ հրավիրի.

4. պարտավորություն ստանձնի, առանց Մեծ Բրիտանիայի և Ռուսաստանի նախնական համաձայնության, որևէ այլ պետության երկաթուղային մեկաշնորհներ չտրամադրել.

5. «Ջուլֆա-Թավրիզ ճանապարհային ընկերությանը» Ուրմիա լճում երկաթուղային կազմակերպելու մեկաշնորհային իրավունք շնորհի⁴⁴⁹: Իրանական կառավարությունն անգամ չհամարձակվեց նախագիծը մեջլիսի բենեկմանը դնել՝ ցանկանալով ժամանակ շահել և միաժամանակ փորձելով այլ աղբյուրներից գումար հայթայթել⁴⁵⁰:

1910 թ. գարնանը Սեֆահյարի կառավարությունը փոխառության վերաբերյալ առաջարկներ ստացավ գերմանական «Դոյչե Օրիենտալ» բանկի ներկայացուցչի և «Միջազգային սինդիկատի» կողմից, որի մեջ ընդգրկված էին անգլիացի, ֆրանսիացի և հոլանդացի ֆինանսիստներ (լուրջ կասկածներ կային, որ նաև գերմանացի): Սակայն այդ բանակցությունները տապալվեցին անգլո-ռուսական համատեղ միջամտության արդյունքում⁴⁵¹: Միաժամանակ, որպեսզի տպավորություն չստեղծվի, որ երկու տերություններն արհեստականորեն խոչընդոտում են Իրանում համակարգային բարեկորդումներ իրականացնելու գործընթացին, 1910 թ. ապրիլի 7-ին,

⁴⁴⁷ Сборник дип. док. вып. 4, с. 49-52.

⁴⁴⁹ Afary J., The Iranian Constitutional Revolution, ևշվ. աշխ., էջ 286, Сборник дип. док. вып. 4, с. 68-69:

⁴⁵¹ Сборник дип. док. вып. 4, с. 84, 96-98, 120.

⁴⁴⁷ Сборник дип. док. вып. 4, с. 48-49.

⁴⁴⁸ Аваньян В. В., Российское самозеркало и истоки капиталов 1895, ևշվ. աշխ., էջ 152:

կրանք իրանական կառավարությանը ուղղված համատեղ նոտայում իրենց պատրաստակամությունը հայտնեցին՝ ճանաչելու երրորդ արդյուրից փոխառություն ստանալու նրա իրավունքը՝ պայմանով, որ ռուսական և բրիտանական նախկին փոխառությունների մարմանն ուղղված եկամուտների աղբյուրները չեն լինի նոր գործարքի երաշխիք, և կառավարությունը վերահաշվարկ անցկացնելով՝ կկարգավորի երկու տերություններին ընթացիկ պարտքերը: Այն նաև պարտավորություն պետք է ստանձնել այլ պետությունների հպատակներին չտրամադրել այնպիսի մենաշնորհներ, որոնք կարող են վնասել Ռուսաստանի և Մեծ Բրիտանիայի ռազմավարական շահերին⁴⁵²:

Իրանական կառավարությունը կանգնած էր նաև երկրում կայունություն հաստատելու լուրջ խնդիրների առաջ: Տեղերն իսպառ դուրս էին եկել կենտրոնի վերահսկողությունից: Նրանց անջատողական գործողություններն ու խռովությունները դեռևս շարունակվում էին: Արդյունքում, և՛ հարավում և՛ հյուսիսում խաթարվել էր առևտրական ճանապարհների գործունեությունը⁴⁵³: Սահմանադրական իշխանությունների հետ ծագած որոշ տարաձայնությունների արդյունքում՝ հյուսիսային շրջաններում գեները վայր չըրեցին նաև ֆիդայիների զինված խմբերը, որոնք երաժարվում էին ծառայել կենտրոնական կառավարությանը: Այս խմբերի ներկայությունն իրենց ազդեցության գոտում խիստ անհանգստացնում էր ռուսներին: Ճեղքափոխականների կողմից Թեհրանի գրավումից ի վեր Ռուսաստանն անընդհատ պահանջում էր զինաթափել ֆեյդայական ջոկատները և երկրից արտաքսել ոչ իրանահպատակ ֆիդայիներին: Թավրիզում ռուսական արտաքին գերատեսչության ներկայացուցիչները տեղեկացնում էին ԱԳՆ-ին, որ Սաթթար և Բադիր խաների զինված ջոկատները մշտապես սաղթում էին ռուսական գորքերին և պայքարի նոր միջոցներ են նախապատրաստում⁴⁵⁴:

⁴⁵² Сборник дин. док. выш. 4, с. 137-138, 172-173, 189.

⁴⁵³ Стреланин (Калабухов) П., бշվ, աշխ., էջ 26:

⁴⁵⁴ Сборник дин. док. выш. 4, с. 75.

1910 թ. փետրվարին Մ. Սազունովը պահանջեց, որ դեսպանորդ Մ. Պոկլևսկի-Կոզելը ֆիդայիներին զինաթափելու վերաբերյալ պահանջ ներկայացնի իրանական կառավարությանը և թե՛ այն չբավարարվի, ապա ռուսական կողմը ստիպված կլինի սեփական միջոցները ձեռնարկել՝ ուժեղացնելով Թավրիզի գորսխումբը, որի կազմը մասամբ կրճատվել էր աշնանը: Միաժամանակ, Կովկասի փոխարքա Վրոնցով-Դաշկովը Ջուլֆա (Ջուղա) ուղարկելու համար պատրաստեց երկու հետևակային գումարասկ՝ երկու հրանոթով և հարյուր կազակ, որն իրանական կառավարության կողմից պահանջը չբավարարելու դեպքում շարժվելու էր Թավրիզ⁴⁵⁵:

Այդ փուլում Սեֆահդարի կառավարությունն անձամբ սկսեց շահագրգռվածություն ցուցաբերել ֆիդայական ջոկատների լուծարման և զինաթափման հարցում: Գտնելով, որ վերջիններիս գործունեությունը նպաստում էր երկրում ձևավորված անջատողականությանը և խորացնում էր ներքաղաքական ճգնաժամը՝ նա փորձեց ֆիդայական ջոկատներն ընդգրկել կանոնավոր զինծառայության մեջ⁴⁵⁶: Սահայն իրանական կառավարությունը ավելի կտրուկ քայլերի անցավ, երբ սաստկացան ռուսական կառավարության պահանջները: Նրանց բռնի կերպով զինաթափել հաջողվեց միայն օգոստոսին, երբ կազմվեց Մաթռուֆի օլ-Մամալեթի կառավարությունը: Օգոստոսի 3-ին տրակազմ կառավարությունը մեջլիսից երեք ամսով արտակարգ իրավասություններ ստացավ և մի քանի օր անց կառավարական, բախթիարական գորքը և Եփրեմ խանի ղեկավարած ռուսիկանական ուժերը զինաթափեցին Բադիր և Սաթթար խանի զինավորությամբ Աթաբեկ այգում տեղակայված իրենց նախկին զինակիցներին⁴⁵⁷:

Ապրիլին իրանական կառավարությունում սկիզբ առավ իշխանական ճգնաժամ, որը զուգորդվում էր մեջլիսում ձախերի կող-

⁴⁵⁵ Կույն տեղու, էջ 77-79:

⁴⁵⁶ James D. Clark, The Constitutional movement and Russian intervention in Tabriz 1907-1911, Iranian-Russian encounters, Empires and revolutions since 1800, Ed. By S. Cronin, N. York, 2013, p. 241-242.

⁴⁵⁷ احمد كسروی، تاریخ هیجده ساله آذربایجان، ص. ۱۲۷-۱۲۸

մից չափավորների դեմ պայքարով և բախթիարական խաների և Սևփահադարի սուր հակասություններով: Այն շարունակվեց մինչև հունիս: Երկրորդ մեջլիսի գումարումից ի վեր՝ չափավորների և դեմոկրատների միջև սուր հակասությունները հաստակալես սրվեցին աշխարհիկ բարենորոգումներ իրականացնելու քննարկումների շուրջ⁴⁵⁸: 1910 թ. հունիսին Սևփահադարի կառավարությունը ստիպված հրաժարական տվեց՝ իր տեղը զիջելով հակառուսական ավելի կտրուկ դիրքորոշում ունեցող դեմոկրատներին: Հունիսի 28-ին դեմոկրատների և բախթիարների կոալիցիայի հենքի վրա կազմվեց նոր կառավարություն՝ Դեմոկրատական կուսակցության անդամ Մուսթուֆի օլ-Մամալեքի գլխավորությամբ⁴⁵⁹: Մեփահդարն ու Մարդաբ Ասադը դարձան մեջլիսի պատգամավորներ՝ շարունակելով պահպանել իրենց ազդեցությունը ներքաղաքական դաշտում⁴⁶⁰:

Նոր կառավարությունը հիմնական կայտակ հռչակեց երկրում խաղաղության հաստատումն ու օտարերկրյա զորքերի դուրս բերումը: Այս կառավարության գործիչների զգալի մասը գերմանամետ կողմնորոշում ուներ: Մեջլիսին ներկայացրած նրանց ծրագրով առաջնահերթություն էր սրվում, ժամդարմերիայի ստեղծմանը, նախատեսվում էր ֆինանսական, իրավական և ռազմական բարեփոխումներ իրականացնել, որի համար ծառայության էին հրավիրելու երրորդ երկրներից մասնագետներ⁴⁶¹:

Մուսթուֆի օլ-Մամալեքի կառավարության, ռուսական զորքերը մասամբ դուրս բերելու վճռական պահանջների դիմաց ռուսական կառավարությունն առաջարկեց, որ իրանական կառավարությունը Ռուսաստանին.

1. Թույլ տա ընդլայնել Ղարադաղի օգտակար հանածոների ռուսական մենաշնորհը,

⁴⁵⁸ Abrahamian Er., Iran between Two Revolutions, նշվ. աշխ., էջ 106-107, Afary J., The Iranian Constitutional Revolution, նշվ. աշխ., էջ 292:

⁴⁵⁹ Сборник дин. док. вып. 4, 229-239, 247.

⁴⁶⁰ Afary J., The Iranian Constitutional Revolution, նշվ. աշխ., էջ 298:

⁴⁶¹ Առյև տեղում. էջ 77-79:

2. Ուրմիա լճի վրա շտրոփի նավագնացության իրավունք.

3. Իրավունք տա առանց մաքսազերծման մերենաներ ներկրել Տուլվա-Թավրիզ ճանապարհը շահագործելու նպատակով և տրամադրի հիշյալ ճանապարհի տուրքերը գանձելու իրավունք.

4. ՊԿԲ-ին վերադարձնել նախկին արտոնությունները և մեծացնել նրա թվաքանակը: Իրանական կառավարությունը պետք է նաև փոխհատուցեր հյուսիսում շահսենյան ցեղերի ասպատակությունների արդյունքում ռուսահպատակներին հասցված վնասները և այդ չոչվորների խմբերը պատժելու նպատակով ուղարկված ռուսական արշավախմբերի ծախսերը⁴⁶²:

Օգոստոսին արտգործնախարար Ս. Մազունովը Ս. Պետերբուրգում իրանական դեսպանին հետևյալ բովանդակությամբ պաշտոնական հայտարարություն արեց. «Ռուսական զորքերի դուրս բերումը կախված է շահական կառավարությունից, որը հրաժարվում է կատարել ռուսական կողմի օրինական պահանջները: Կառավարությունը պետք է ապացուցի Ռուսաստանի հետ անկեղծ հարաբերություններ ունենալու իր պատրաստակամությունը և ընդառայց գնա ներկայացվող պահանջներին, որի դիմաց կատարանվի Ղավկինի ջոկատը: Մինչդեռ կառավարությունը անասարակ չի հարթում ո՛չ մեջլիսի, ո՛չ էլ ռուսական ներկայության դեմ քարոզչությունը, որին գումարվում է նաև թուրքական զորքերի կողմից իրանական տարածքների ծրագրավորված բռնագավթումները: Չնայած նրան, որ այդ բռնագավթումները շատ ավելի մեծ վտանգ են ներկայացնում, Իրանում ռուսական ու թուրքական ներկայության դեմ վերաբերմունքը ստորեր է և միայն ավելորդ անգամ ապացուցում է նորակազմ կառավարության անբարյացկամությունը Ռուսաստանի հանդեպ»⁴⁶³:

Ռուսաստանին բավականին մեծ տհաճություն էր պատճառում նաև իր նկատմամբ թշնամաբար տրամադրված նոր կառավարությանը փոխառություն տրամադրելու Լոնդոնի ցանկությունը⁴⁶⁴: Շահնշահական բանկին փոխառության վերաբերյալ բանակցույթ-

⁴⁶² Сборник дин. док. вып. 3, с. 209, вып. 4, с. 67-68:

⁴⁶³ Առյև տեղում, էջ 79-80:

⁴⁶⁴ Сборник дин. док. вып. 5, с. 59.

աթուղ: Երան փոխարինեց Ստոլիպինի փեսան՝ ավելի վստահելի Ս. Մազունովը⁶⁷⁵:

Վերադառնալով ռուս-գերմանական բանակցությունների հարցին՝ նշեք, որ 1910 թ. լրանում էր ռուս-իրանական երկաթուղային «ստերիլիզացնող» պայմանագրի ժամկետը և ռուսական իշխանությունները քաջ գիտակցում էին, որ Իրանի մեկուսացման, երանում էին քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական ստատուս-քվոյի պահպանման քաղաքականությունն այնև դժվար է շարունակել և Գերմանիան օգտագործելով սահմանադրական իշխանությունների հետ կապելով՝ կարող է անհետադեպ հաջողություններ գրանցել, այդ թվում նաև երկաթուղային մենաշնորհներ ստանալու ուղղությամբ: Մյուս կողմից 1910 թ. Գերմանիան փորձելով Պետերբուրգին կրկին բերել բանակցային սեղանի մոտ՝ ակտիվացրել էր իր տնտեսական և քաղաքական ներթափանցումն Իրան՝ հերթական անգամ նպատակ ունենալով պատակելու: Անուանող⁶⁷⁶: 1910 թ. նոյեմբերին կայացավ Լիվոլայ Բ-ի և գերմանական կազմեր հայտնի պոստոլայան հանդիպումը: Ս. Մազունովը կարծում էր, որ անզիպացիների կողմից Բադաղի երկաթուղու ֆինանսավորումն արգելակելու պատճառով մոտ ապագայում գերմանական երկաթուղին չի հասնի Բադաղ, հետևաբար միևնույն ժամանակ գծի կառուցումը Ռուսաստանը կարող էր էլ ավելի ամրապնդել իր դիրքերը հյուսիսիրանական շուկայում՝ սեփական երկաթուղին կառուցելով ռուսական սահմաններից մինչև Թեհրան⁶⁷⁷:

Դեռևս 1910 թ. հոկտեմբերի 15-ի ռուսական կառավարության Հատուկ խորհրդակցության ժամանակ Ս. Մազունովը հայտնեց, որ իրանական կառավարության բացահայտ հակառուսական արա-

մաղրվածությունը և ռուսական շահերի անտեսումը ստիպում է որոշակի պատժամիջոցներ իրականացնել Իրանի նկատմամբ, որոնք բնարկվում էին Թեհրանում ռուսական առաքելության գեկոմսոր Պոկլևսկի-Կոզլյի հետ⁶⁷⁸: Այս կապակցությամբ Խորհրդակցությունը միաձայն որոշել էր, որ Մազունովն Իրանի նկատմամբ կարող է կիրառել այն միջոցառումները, որոնք նպատակահարմար կլստիկ տվյալ պահին⁶⁷⁹: Առաջարկվեց պատժամիջոցների հետևյալ փաթեթով սկզբում սահմանափակվելու էին շահական կառավարության և արյունիքի համար մատակարարվող պարագաների տարանցիկի արտոնյալ սակագները, Իրանը չէր կարող Ռուսաստանում ծառայության նշանակել երր հյուպատոսներ, ապա անցում էր կատարվելու ավելի կտրուկ միջոցների, որոնք վերաբերում էին Ռուսաստան իրանական արտահանմանը, գեներ գինամթերքի վաճառքին և ռուսական տարածքով դրանք Իրան փոխադրելու: Մերժվելու էին բոլոր տեսակի փոխառությունների առաջարկները: Վերոնշյալ միջոցառումների անարդյունավետության պարագայում Ռուսաստանն Իրան երր գորամիավորումներ էր ուղարկելու⁶⁷⁷:

Շուտով արտգործնախարար Ս. Մազունովը պաշտոնապես հայտնեց, որ եթե անզիպական փոխառությունը տրամադրվի առանց ռուսական պահանջները հաշվի առնելու՝ այն չափազանց վատ տպավորություն կգործի և անհետ կդարձնի Իրանից ռուսական գործերի դրսև բերումը⁶⁷⁸: Այսպիսով, իրանական կառավարության հետ Շահնշահական բանկի գործարքն ուղղակիորեն կապվեց ռուս-իրանական բանակցությունների արդյունքների հետ:

րության կանխարգելման մտաին տոերիլիզացնող պայմանագրի ժամկետը: Ավելի մանրամասն տես Բայրուրջյան Վ., Իրանական հարցը ռուս-գերմանական դիվանագիտական հարաբերություններում 1905-1911 թթ., և՛, աշխ., էջ 38-55:

⁶⁷⁵ Саконов С. Д., Воспоминания, Минск, 2002, с. 4-15, Хвостов, В.М., և՛, աշխ., էջ 698, Бестужев И., և՛, աշխ., էջ 302-303, 314-326:

⁶⁷⁶ Բայրուրջյան Վ., Իրանական հարցը ռուս-գերմանական դիվանագիտական հարաբերություններում, և՛, աշխ., էջ 46-60, Ерусалимский А., К истории Потсдамского соглашения 1911 г., "Красный архив", т. 3 (58), М., 1933, с. 48-54.

⁶⁷⁷ Саконов С. Д., Воспоминания, և՛, աշխ., էջ 15-20:

⁶⁷⁵ Журнал Особого совещания по Персии, октябрь, 1910 г., "Красный архив", 1933, т. 3 (58), с. 57.

⁶⁷⁶ Այսին տեղում:

⁶⁷⁷ Международные отношения в эпоху империализма: документы из архивов царского и временного правительства 1900-1913 гг. (Ужунեսун՝ МОИП), М., 1938, серия 2, т. 2, N.593, с. 136.

⁶⁷⁸ 1900 թ. և 1902 թ. ռուսական կառավարության հետ կերպավ փոխառությունների համաձայնագրերի համաձայն՝ իրանական կառավարությունը մինչև 1910 թ. իրավասու չէր առանց Ռուսաստանի համաձայնության որևէ այլ սկետությունից արտաքին փոխառություն վերցնել: Собрание дин. док. вым. 5, с. 155.

Սահմանադրական իշխանությունների առավել ծայրահեղ շրջանակները, հիմնավորելով երկրում մաքսային, ֆինանսական և ռազմական բարեկարգումների անհրաժեշտությունը, նախատեսում էին դրանք իրականացնել օտարերկրյա, սակայն սկզբունքորեն ոչ ռուս մասնագետների օժանդակությամբ: Ուստի Ռուսաստանի նկատմամբ իր ֆինանսական պարտավորությունները իրանական կառավարությունը անձամբ էր շտապում հարթել, քանի որ դեռևս օգոստոսի 24-ին Մեջլիսը որոշում էր ընդունել, իրանական հարցերում չեզոք երկիր հանդիսացող ԱՄՆ-ից ֆինանսական հիևզ խորհրդականներ հրավիրելու մասին⁴⁷⁹:

1910 թ. դեկտեմբերի վերջին ռուսական պարտքերի դիմաց կոնվերսացումը ի վերջո անցկացվեց: Դեկտեմբերի 31-ին կերված ռուս-իրանական պայմանագրի համաձայն տարեկան 7% տոկոսադրույքով ընդհանուր պարտքը մարման էր ենթակա 15 տարվա ընթացքում, մինչև 1925 թ., որի վճարման աղյուր էր երաշխիք էին հանդիսանալու մաքսային եկամուտները⁴⁸⁰: 1911 թ. փետրվարին իրանական կառավարությունը Շահեջահական բանկից ստացավ 120 հազ. թուրան կանխավճար⁴⁸¹: Նույն թվականի մայիսին մեջլիսը իրանական կառավարությանը թույլատրեց ստորագրել Շահեջահական բանկի հետ տարեկան 5% տոկոսադրույքով 1,25 մլն ֆուտս ստեռլինգի վերջնական պայմանագիրը⁴⁸² և չնայած փոխառության տոկոսադրույքի ցածր եկամտաբերությանը, Մեն Բրիտանիան տրամադրելով այն՝ ամբողջովին թույլացրեց նաև իրանական կառավարության վարկավորման գործում Ռուսաստանի երբեմնի մենաշնորհային դիրքերը:

1911 թ. հունվարի վերջին բրիտանական ԱԳՆ-ի գործադրած ջանքերի շնորհիվ Իրան ժամանեց Նասր օլ-Մուլլը: Նա դեռևս սեպտեմբերին՝ Ազուլ օլ-Մուլլի մահվանից հետո ընտրվել էր որպես

անչափահաս Ամմադ շահի խնամակալ: 1910 թ. դեկտեմբերից իրանական կառավարությունում ձևավորված նոր ճգնաժամի արդյունքում նախարարները և մեջլիսի նախագահը կրկին հրաժարականներ էին տվել: Ռեզեևտի ժամանումից անմիջապես հետո հրաժարական տվեց նաև Մոսթուֆի օլ-Մամալեքը, ում վարչապետությանն որոշ շրջանը նույնպես զուգորդվեց ներքաղաքական հակասություններով և գործող քաղաքական ուժերի փոխադարձ սուր պայքարով⁴⁸³: Չափավոր հայացքների տեր նոր ռեզեևտը եղել էր Գրեյի համակուրսեցին Օքսֆորդում ուսանելու տարիներին և բազմականին ջերմ հարաբերություններ էր պահպանել վերջինիս հետ⁴⁸⁴: Գրեյը շտապեց հավաստիացնել ռուս գործընկերներին, որ իշխանության գալուց հետո արտաքին քաղաքականության բնագավառում նոր ռեզեևտը միտված էր լինելու անգլո-ռուսական համաձայնագրի ձեռնարկին համահունչ ուղեգիծ վարել: Վերջինին հաջողվեց Մեջլիսում ձևավորել չափավորների նոր կոալիցիա, որը կառուցվեց ղեկավարների ազդեցությունը: Վարչապետի պաշտոնում չափավորներն անաջադրեցին Սեֆահդարին, ում էլ Նասր օլ-Մուլլը հանձնարարեց նոր կառավարության ձևավորումը⁴⁸⁵: Այս ամենը Ռուսաստանին հույս էր ներշնչում, որ իրանական գործերում կարող է հաստատվել որոշակի կայունություն:

Հունվարին Ս. Սազոնովը Պակևսկի-Կագելլիին ուղղված մի շարք հեռագրերում արդեն նշում էր, որ Նասր օլ-Մուլլը խոստացել է բավարարել Ղարադաղի և ավտոմեքենաների հետ կապված ռուսական պահանջները, իսկ արագորձնախարարի ժամանակավոր պաշտոնակատար Մոհթեշամ օս-Սալյանեի ջանքերով կառավարութ-

⁴⁷⁹ Сборник дин. док. вып. 5, с. 87.

⁴⁸⁰ Сборник дин. док. вып. 6, с. 5-8.

⁴⁸¹ Сборник дин. док. вып. 6, с. 55.

⁴⁸² МОЭИ, серия 2, т. 18, N. 138, с. 149-151.

⁴⁸³ Abrahamian Er., Iran between Two Revolutions, Եզվ. աշխ., էջ 104-107:

⁴⁸⁴ Մոխամադ Ալի շահի կառավարման շրջանում նա որոշ ժամանակ ստանձնել է վարչապետի պաշտոնը, սակայն իր լիբերալ հայացքների համար արժանացել էր շահի անբարեկամության և հեղաշրջման առարկանում, կայտնավորվել էր Սալյան Գրեյի միջամտության շնորհիվ նրան հաջողվել էր դուրս գալ բանտից և մեկնել Լոնդոն:

⁴⁸⁵ Afary J., The franian Constitutional Revolution, Եզվ. աշխ., էջ 309-310:

յունը փոխհատուցել է ռուսահպատակներին հասցված վնասների մի մասը, և, «այդ իսկ պատճառով, տվյալ պահը նպաստավոր է Ղազվիկից ռուսական զորքերի դուրս բերման համար»⁴⁸⁶:

Մարտին դուրս բերվեցին Դարբազգի և Քուչանի ռուսական ջոկատները⁴⁸⁷: Նույն մարտին ռուսական կառավարությունն անգամ համաձայնվեց իրանական նոր կառավարությանը վաճառել մեծ քանակությամբ զենք՝ երկրում կարգուկանոն հաստատելու համար⁴⁸⁸:

Փետրվարի 26-ին մեջլիսում ներկայացնելով կառավարության նոր կազմը՝ Սեփահոյարը խնդրեց արտակարգ լիազորություններ տրամադրել գործադիրին: Նոր ծրագրում կարևորվում էր՝ երկրի ողջ տարածքում կարգուկանոն հաստատելու, նպատակով ստեղծել արագ արձագանքման պատժիչ ջոկատներ, բարիքրացիական հարաբերություններ պահպանել բարեկամական պետությունների հետ և կարգավորել ֆինանսական խնդիրներն օտարերկրյա խորհրդականների օգնությամբ⁴⁸⁹:

Ֆինանսական ոլորտում բարենորոգումներ սկսելու նպատակով՝ նոր կառավարությունը շարունակեց դեռևս 1910 թ. վերջին Մոսթոուֆի օլ-Մամալեքի կառավարության կողմից ԱՄՆ-ի պետդեպարտամենտի հետ ֆինանսական մասնագետներ Իրան գործուղելու վերաբերյալ բանակցությունները: 1911 թ. հունվարին ԱՄՆ պետդեպարտամենտը երեք տարի ժամկետով գլխավոր գանձապետի պաշտոնի համար առաջադրեց ֆինանսական վարչարարության բնագավառում մեծ փորձ ունեցող Մորգան Շուսթերին և ֆինանսական հինգ խորհրդականի⁴⁹⁰: Շուստ ռուսական արագորձնախարարի ժամանակավոր պաշտոնակատար Ա. Ներատովի՝ գերտրության հպատակի հրավերը նախադեպ էր, որից հետո իրանական վարչա-

կարգ այլ խոշոր տերությունների հպատակների ներքափանցմանը հակազդելը ավելի կոժվարանա: Բացի այդ, ամերիկացի փորձագետի էշանակումն ավելորդ անգամ փաստում էր, որ դեմոկրատները չջանկազան հետևել Ռուսաստանի և Մեծ Բրիտանիայի խորհրդին՝ եվրոպական երկրորդական երկրներից (բելգիացիներ, իտալացիներ, շվեդներ) հրահանգիչներ հրավիրելու հարցում⁴⁹¹:

Ինչ վերաբերում է անգլիացիներին, ապա նրանք դրականորեն վերաբերվեցին ամերիկացիներին հրավիրելու որոշմանը և անգամ պաշտպանեցին այդ առաջարկը Մ. Պետերբուրգում: Իրավիճակը ավելորդ չարելու նպատակով ռուսական կողմը որոշեց, որ բրիտանացիների հետ կարող է համատեղ հայտարարությամբ զգուշացնել իրանական կառավարությանը, որ Ռուսաստանն ու Մեծ Բրիտանիան թեև դեմ չեն մեջլիսի որոշմանը, սակայն հետագայում վերջիններիս խորհուրդներին հետամուտ չլինելը և օտարերկրյա հպատակներ հրավիրելու այլ փորձերի դեպքում՝ պահանջելու են այսուհետև հրավիրել միայն անգլիացի և ռուս խորհրդականների⁴⁹²:

Իր ժամանումից անմիջապես հետո Շուսթերը մշակեց Իրանի ֆինանսական բնագավառում բարենորոգումներ անցկացնելու մասին 12 կետից բաղկացած օրինագիծը, որը դեմոկրատների ճնշումների տակ մայիսի 31-ին անմիջապես հաստատվեց մեջլիսի կողմից: Շուստ այլ օրենքի՝ Շուսթերը բացառիկ և լայն իրավունքներ էր ստանում վերահսկելու պետության ֆինանսական բոլոր գործարքները, այդ թվում նաև պետական հարկերի և եկամուտների հավաքագրման, ծախսերի, բանկային գործարքների, դրամահատման, փոխարժեքի և մենաշնորհների դիմաց մարումները և այդ գործընթացը կառավարելու նպատակով հատուկ հաստատություններ էին հիմնվելու ինչպես կենտրոնում, այնպես էլ նահանգներում: Օրենքով նրա՝ գլխավոր գանձապետի, տրամադրության տակ էր անցնում պետական գանձարանը, առանց որի ստորագրության չէր կարող իրակա-

⁴⁸⁶ Сборник дин. док. вып. 6, с. 19, 25, 30, 43.

⁴⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 36-37:

⁴⁸⁸ Նույն տեղում, էջ 91, 95, 101:

⁴⁸⁹ Նույն տեղում, էջ 72-78:

⁴⁹⁰ Shuster M., The Strangling of Persia, N. York, 1912, p. 5-9; McDaniel Robert A., The Shuster Mission and the Persian Constitutional Revolution, Minneapolis, 1974, p. 115.

⁴⁹¹ Сборник дин. док. вып. 6, с. 5-8.

⁴⁹² Նույն տեղում, էջ 107:

ևազվել որևիցե ծախս կամ թրկվածորման գործարք, ինչպես նաև արտաքին փոխառություններ կկրելու և մենաշնորհների շուք բա-
նակցություններ վարելու լիազորությունը: Նա իրավասություն էր
ստանում կառավարության և մեջլիսի հաստատմանը ներկայացնել
երկրում գոյություն ունեցող ֆինանսական օրենքները փոփոխելու
մասին նախագծեր, ինչպես նաև գանձարանը նոր էկամտուներով
համալրելու մասին որոշումներ⁶⁹⁵: Բնական է, որ նմանօրինակ լայն
արտոնությունների արամադրումը իր անմիջական աղոթադարձն էր
ուներադու ռուս- իրանական հարաբերությունների վրա, քանզի գլխա-
վոր գանձապետն իր ձեռքում կենտրոնացնելով պետական ողջ ֆի-
նանսական համակարգը, այդ թվում նաև հարկերի մուտքագրման,
գործող բանկերի հետ կառավարության գործարքների և ծախսերի
հաշվետվությունների վերահսկողությունը թուլացնելու էր Ռուսաս-
տանի անմիջական ազդեցությունը Իրանի տնտեսական կյանքում:

Շուստով, փորձելով վերահսկողություն հաստատել մաքսային
ուղղությամբ գործունեության վրա, Շուսթերը պահանջեց, որ Իրանում
գործող բանկերն առանց իր ստորագրության և թույլտվության չվճա-
րեն մաքսային վարչության կտրոնները և մաքսային էկամտուները
անմիջապես մուտքագրվեն գանձարան, որի արդյունքում լուրջ
խնդիր առաջացավ մաքսատների տնօրեն բելգիացի Մորեսի հետ,
ով հրաժարվեց կատարել Շուսթերի պահանջները⁶⁹⁶: Միջադեպը
լուրջ փորձության ենթարկեց նաև ռուս-անգլական հարաբերու-
թյունները, քանի որ Շահնշահական բանկի ղեկավարը իր համա-
ձայնությունն էր տվել Շուսթերին: Պակկևսի-Կազեյլլ անմիջապես
բողոքարկեց Շուսթերի որոշումը, մինչդեռ բրիտանական առաքելու-
թյան ղեկավարը, իր վերադասի ցուցումով, չեզոքություն պահեց⁶⁹⁷:

Արտգործնախարարի ժամանակավոր պաշտոնակատար Ա.
Ներատովը Է. Գրեյին հաղորդեց, որ Ռուսաստանը համաձայնվել է
Շուսթերի հրավերին միայն իրանական իշխանությունների հետ
հարաբերություններն ավելի չարելու համար՝ կարծելով, որ նրա
գործունեությունը կսահմանափակվի միայն խորհրդականի գործա-
ռույթներով: Սակայն փաստացի ֆինանսական համակարգի բոլոր
ուղղությունները նրա տրամադրության տակ դնելը չափազանց վտանգա-
վոր է և հակառակ է Մեծ Բրիտանիայի հետ այդ երկրում համատեղ
բաղաբականություն իրականացնելու հիմնական սկզբունքին⁶⁹⁸:

Չհասցնելով հարթել Մորներ-Շուսթեր հակասությունները՝ Թե-
րանում ռուսական դեսպանությունն ավելի լուրջ խնդիրների առաջ
կանգնեց: Շուսթերը բարեփոխումներն իրականացնելու նպատակով
ծրագրում էր 12-15 հազար հոգանոց ֆինանսական ժանդարմերի
հավաքագրել, որի համար ստացել էր մեջլիսի թույլտվությունը: Այդ
գործարարությունը ղեկավարելու համար նա առաջադրեց իր հակա-
ռուսական հայացքներով հայտնի Թեհրանում բրիտանական ռազ-
մական կցորդ Չ. Մթոուքսի թեկնածությունը, ինչը ռուսական իշխող
շրջաններում ծայրաստիճան վատ ընկալվեց: Ապացույցներ կային,
որ Մթոուքսը սերտորեն համագործակցում է իրանական ազգայնա-
կանների հետ և հարում է «բրիտանական այլախոհներ» ձամ-
բարին⁶⁹⁹: Սկզբում ռուսական ԱԳՆ-ը փորձեց ինսիքը բուժել Լոն-
դոնի միջոցով, անգլիական կառավարությունը պետք է ստիպել
Մթոուքսին հրաժարվել Իրանում ծառայության անցնելուց և չընդու-
ներ անգլո-հնդկական զինված ուժերում ծառայությունից դուրս
գալու վերաբերյալ նրա հրաժարականը և միաժամանակ իրանական
կառավարությանը հայտարարություն անել, որ նշված պաշտոնին
հրավիրվի երկրորդական տեղության մասնագետ: Ա. Ներատովը
պնդում էր, որպեսզի Լոնդոնում ռուսական դեսպան Բենկենդորֆը
հայտարարի, որ ռուսական հանրային կարծիքը չափազանց սուր է

⁶⁹⁵ Shuster M., նշվ. աշխ., "Report of the Parliamentary finance regulations commission"
Appendix B, էջ 356-358, Շօրնիկ ձև. ձև, հատ. 6, էջ 159-161:

⁶⁹⁶ McDaniel Robert A., նշվ. աշխ., էջ 130-132, Շօրնիկ ձև. ձև, հատ. 6, էջ 190:

⁶⁹⁷ McDaniel Robert A., նշվ. աշխ., էջ 133, Շօրնիկ ձև. ձև, հատ. 6, էջ 195, 205:

⁶⁹⁸ Շօրնիկ ձև. ձև, հատ. 6, էջ 199-200.

⁶⁹⁹ Afary J., The Iranian Constitutional Revolution, հղվ. աշխ., էջ 320, Firuz Kazem-
Zadeh, նշվ. աշխ., էջ 587-589.

ընկալում Մթոռքսի նշանակումը, ինչը կարող էր վտանգել ռուսանգլիական համաձայնագիրը, և էթե բրիտանական կառավարությունը պատշաճ կերպով չարգելակի այն, Ռուսաստանը պահանջելու էր փոխհատուցումներ⁴⁹⁶:

Հուլիսի 15-ին Ռուսաստանն իրանական կառավարությանը հայտարարեց, որ դեմ է Մթոռքսի նշանակմանը⁴⁹⁷: Միաժամանակ պահանջեց, որպեսզի Լոնդոնը պաշտոնապես հայտարարի, որ էթե Մթոռքսի գործունեության ոլորտը տարածվի ռուսական ազդեցության գոտի, սպա Մեծ Բրիտանիան համաձայնվելու է նմանատիպ իրավունքներով օժտված, ռուս սպայի անգլիական ազդեցության գոտում նշանակմանը⁵⁰⁰:

Ռուսական կառավարության պահանջների նման կտրուկ երանգավորումները մեծապես պայմանավորված էին աշխարհաքաղաքական հարթակում անգլո-ֆրանս-գերմանական հարաբերությունների լարվածության հերթական փուլով: Ամբիկկացի ֆինանսիստի առաքելությունը Թեհրան համընկավ Գերմանիայի և Ֆրանսիայի միջև 1911 թ. հուլիսին բռնկված Մարոկկոյի հերթական ճգնաժամում Մեծ Բրիտանիայի կողմից Բրանսիային աստարելու գործընթացին: Ռուսաստանը հետոն է օգտագործեց եվրոպական զարգացումները՝ փորձելով շուտափույթ կերպով վերանվազակերպել իր արտաքին քաղաքականության աստղահերթություններն Իրանում: Այն մեծ ջանքեր գործադրեց իր նախկին ազդեցությունն այստեղ վերականգնելու համար: Նախ՝ ավարտին հասցրեց իրանական հարցերով շուրջ տասնամյա ընթացող ռուս-գերմանական բանակցությունները, որի արդյունքում 1911 թ. օգոստոսի 19-ին կնքվեց Իրանի վերաբերյալ ռուս-գերմանական վերջնական պայմանագիրը⁵⁰¹: Այնուհետև, ցարա-

կան կառավարությունը փորձեց հետոն է խաղաղել Իրանի ներքաղաքական նոր զարգացումները, որոնք պայմանավորված էին նախկին շահ Մոհամմադ Ալիի կողմից գանդ վերստանալու գործնական փորձերով⁵⁰²: Ռուսական իշխող շրջանները թաջ գիտակցում էին, որ Գերմանիայի հետ լարված հարաբերությունների ֆոնի վրա Մեծ Բրիտանիան ավելորդ փորձության չի եեթարկի Ռուսաստանի հետ հարաբերությունները:

Ռուսական ճնշումների ներքո Գրեյը՝ չցանկանալով ավելորդ անգամ վտանգել անգլո-ռուսական համաձայնագիրը, հրաժարվեց ընթացք տալ Մթոռքսի գործին: Օգոստոսի սկզբին Լոնդոնում ռուսական դեսպան Բենկենդորֆը հեռագրում էր Ա. Ներատովին, որ Թեհրանում բրիտանական դեսպանտող Ջ. Բարկլիին հրահանգված է իրանական կառավարությանը հայտարարել, որ էթե վերջինս շարունակի պնդել Մթոռքսի նշանակման հարցում, սպա զինձատյաղղի հրաժարականը չի ընդունվի բրիտանական կառավարության կողմից⁵⁰³:

Օգոստոսի 6-ին Ա. Պոկլևսկի-Կոզլովը Մթոռքսի նշանակման վերաբերյալ ռուսական բողոքի պաշտոնական նոտա հանձնեց իրանական կառավարությանը, որով Ռուսաստանը իրեն իրավունք էր վերապահում հյուսիսային Իրանում իր շահերը ինքնուրույնաբար պաշտպանելու⁵⁰⁴: Բարկլին գրավոր կերպով գոուշացրեց իրանական կառավարությանը, որ Մթոռքսի հրաժարականը չի ընդունվել իր կառավարության կողմից և նպաստավոր կլինեք, որ շահական կառավարությունը ֆինանսական ժանդարմերիայի հետ կապված բարեփոխումների գործում փոխարինի նրան երկրորդական պետության իրանանգիչով⁵⁰⁵:

⁴⁹⁶ Сборник дип. док., вып. 7, с. 5-6.

⁴⁹⁷ Նույն տեղում, էջ 87:

⁴⁹⁸ Նույն տեղում, էջ 51, 76-78, 80.

⁴⁹⁹ Պայմանագրով Գերմանիան ի վերջո ճանաչեց ռուսական հատուկ շահեր Իրանի հյուսիսում և ընդունեց, որ ինքն այստեղ հենուպելուցում է միայն առևտրական նպատակներ: Վերջինս խոստանում էր ռուսական ազդեցության գոտում չնավանել երկաթուղային, խճուղային և հեռագրային մենաշնորհներ տալու: Իր հերթին՝ Ռուսաստանը պարտավորություն էր ստանձնում կառուցել

Թեհրան-Խանեկին երկաթուղային գիծը համապատասխան պայմանավորված ժամկետի, երբ կավարտվի Բաղդադի երկաթուղու հյուսիսային հատվածի (Մադիդե-Խանեկին) շինարարությունը: Պայմանագիրը տես Сборник договоров России с другими государствами, 1924, т. 1, с. 405-407:

⁵⁰⁰ ۱۹۹۰-۱۹۹۱، تاریخ میجدد سله اثر بلیخان، ص. ۱۰۰

⁵⁰¹ МОЭИ, серия 2, т. 18, ч. 1, N 331, с. 343, Сборник дип. док., вып. 7, с. 103-105:

⁵⁰² Moez D. W. and Langhorne, Great Britain and Russia 1907-1914, 1924, т. 1, с. 250:

⁵⁰³ Сборник дип. док., вып. 7, с. 101-102, 105.

Ինչ վերաբերում է նախկին շահի կողմից գահը վերադարձնելու գաղափարին, ապա այն, թեև որոշակի վերապահումներով, այնուամենայնիվ կարեկցանքի արժանացավ ռուսական ԱԳՆ-ում: Թևն այստեղ քաջ գիտակցում էին, որ նախկին շահին սատարող ուժերին պակասում է համախմբվածություն, ու առանց լուրջ ֆինանսական օժանդակության երանց դժվար կլինի գրավել Թեհրանը, այդուհանդերձ Իրանում տիրող ամենաթողությունը և հասարակության շրջանում սահմանադրական կարգերի նկատմամբ հուսալքությունը հնարավորություն է տալիս Ի Մոհամմադ Ալիի շահի շուրջ նոր քաղաքական շարժման ձևավորման համար⁵⁰⁶:

Շուրջ երկու տարի Օղեսայում գտնվող նախկին շահը իր վատարիմ գործակալների միջոցով քարոզություն էր իրականացնում Իրանում, որը հատկապես մեծ հաջողություն ունեցավ թուրքմենական, շահսենեյան և քրդական որոշ ցեղերի շրջանում, որոնց բնակության շրջաններում նախկին շահի գործակալների և հետադիմական ուժերի կողմից ակտիվորեն հող էր նախապատրաստվում նրան վերադարձնելու ուղղությամբ: Բացի դրանից, մեծ աշխատանք էր տարվել նաև նրա եղբոր՝ Մալար օղ-Ղոուլիի, ինչպես նաև Մարաղայի պահպանողական նահանգապետ Սամադ խան Շոջջա օղ-Ղոուլիի, Մազանդարանի պալատատերի, Աստրաբադից Մեշեղեղ տանող ճանապարհին վերահսկողություն սահմանած Ռաշիդ օս-Մալթանեի ջոկատների կողմից⁵⁰⁷: Իրանական կառավարությունը, որին չէր հաջողվում վերջնականապես հանդարտեցնել այդ տարրերին հյուսիսային շրջանների անջատողականությունը հիմնականում կապում էր հենց այս քարոզչության հետ:

Թևն Մոհամմադ Ալիին դժվար էր համարել երկրի ներսում ծանրակշիռ ազդեցություն ունեցող ուժ, սակայն ռուսական ԱԳՆ-ը փորձեց ուղղել «նախկին սխալները»՝ որոշում կայացնելով չեզոքություն պահել նախկին շահի և սահմանադրական իշխանությունների

միջև պայքարում: Մինևույն ժամանակ կարևորվում էր, որ իրանական կառավարության մոտ չհայտնվեն Մոհամմադ Ալիի գործունեության վերաբերյալ ապացույցներ⁵⁰⁸: 1910 թ. սեպտեմբերից ընդհուպ մինչև 1911 թ. ամառ իրանական կառավարությունը Մոհամմադ Ալիի հետադիմական գործունեության մասին մշտապես հայտարարություններ էր անում ռուսական առաքելությանը՝ նշելով, որ այն չի համապատասխանում 1909 թ. օգոստոսի 25-ին Իրանի, Ռուսաստանի և Մեծ Բրիտանիայի միջև ստորագրված փաստաթղթին և այդ կապակցությամբ նախազգուշացնում էր, որ կզադարեցնի թշակի վճարումները նախկին շահին⁵⁰⁹:

Ինչ վերաբերում է սեպտեմբերին, ապա նրանք ցանկանում էին, որպեսզի Ռուսաստանն ու Մեծ Բրիտանիան իրանական կառավարությանը համատեղ հայտարարեն, որ երկու տերությունները ճանաչում են միայն ներկայիս կառավարությանը և դեմ են Մոհամմադ Ալիի վերադարձին: Սակայն Լոնդոն ուղղված իր հաղորդագրություններում Ներսեսովն ուղղակիորեն սկսեց ակնարկել 1909 թ. Մեծ Բրիտանիայի կողմից գրաված դիրքորոշման մասին: Հուլիսի 7-ին Բեռլինեղբորֆին ուղղված հեռագրում նա խնդրում էր այժմ արդեն Է. Գրեյի մշտական խորհրդական Ա. Նիկոլսոնին հայտնել, որ Իրանում Մոհամմադ Ալիի հայտնվելը ռուսական կառավարության համար նույնքան անսպասելի էր, որքան Լոնդոնի համար: Ռուսական կառավարությունից նա ոչ մի ֆինանսական աջակցություն չի ստացել, սակայն իրանական տարածքում նրա հայտնվելուց հետո, նրա և իր հակառակորդների միջև պայքարին Ռուսաստանի վերաբերմունքը «կարող է լինել միայն չեզոք»⁵¹⁰: Այդ իսկ պատճառով ներկայիս իրավիճակում Ռուսաստանն, ինչպես 1909 թ. գեթ կմտա հակամարտող որևէ կողմին աջակցություն ցուցաբերելուց՝ թույլ տալով նրանց լուծել ներքին հակասությունները⁵¹¹:

⁵⁰⁶ Նույն տեղում, էջ 603:

⁵⁰⁷ Сборник дип. док., вып. 5, с. 129-130, 146:

⁵⁰⁸ Сборник дип. док., вып. 7, с. 17:

⁵¹¹ Сборник дип. док., вып. 7, с. 26, МОЭИ, серия 2, т. 18, ч. 1, N.228, с. 246:

⁵⁰⁶ МОЭИ, серия 2, т. 18, ч. 1, N. 133, с. 143-146:

⁵⁰⁷ ۱۷۳-۱۷۲، ۱۶۶-۱۶۵، ص ۱۰ تاریخ هجده ساله از زیاجان، ص ۱۰

Դեռևս 1910 թ. հոկտեմբերին ռուսական իշխանությունների ընդատառ զննվով շահի խնդրանքին, թույլ էին տվել նրան բուժման նպատակով մեկնել Եվրոպա, որտեղ նա պարբերաբար հանդիպումներ էր կազմակերպել Իրանի հետադիմական առաջնորդների, այդ թվում նաև իր եղբոր՝ Աբուլ Ֆաթի-միրզա Սալար օդ-Ղոուլեի և Սարգար Արշադի (Արշադ օդ-Ղոուլե) հետ⁵¹²: 1911 թ. հունիսին Մոհամմադ Ալիին, ռուսական իշխանությունների թողտվությամբ, Խալիլ-Բադդադի անունով կեղծ անձնագրով, հաջողվել էր Ռուսաստանի տարածքով Վիեննայից ժամանել Բաքվից հյուսիս գտնվող Պետրովակ նավահանգիստը, որտեղից նա և իր կողմնակիցները, զենքով բեռնված «հանքային ջրեր» ցուցանակներով արկերը տեղավորել էին ռուսական «Քրիստոֆոր Կոլումբ» նավը: Հուլիսի 4-ին Մոհամմադ Ալին Շոա օս-Սալթանեի, նախկին արտգործնախարար Սաադ օդ-Ղոուլեի, Սարգար Արշադի ուղևորությամբ ժամանել էր Աստրաբադի մտակայքում գտնվող Գյումուշթեփե թուրքմենական գյուղը⁵¹³, որտեղից գրույթուն էր ուղարկել իր կողմնակիցներին՝ առաջարկելով շարժվել դեպի Թեհրան⁵¹⁴:

Հուլիսին ռուսական ղեկավարողին հանձնված նուսայում իրանական կառավարությունը հաղորդում էր. «Քանի որ ռուսական կառավարությունը հարկ չի համարել կանգնեցնել շահի գործակալներին Բաքվում, ապա իրանական կառավարությունն իրեն պարտավորված չի համարում փոխհատուցել Ռուսաստանից ռուսական շոգենավով ժամանած նախկին շահի գործունեության արդյունքում գեղերի ասպատակություններից առաջացած վնասները»⁵¹⁵:

Պակլեսկի-Կազելլին իրահանգվել հակադարձել իրանական կառավարության նուսային, որ, «Մոհամմադ Ալի շահը բազմիցս զգուշացվել է՝ զերծ մնալու իրանական ներկայիս կառավարության

դեմ քարոզությունից և քանի որ վերջինս հայտարարել է, որ հաղորդակից չէ նման քարոզության, ապա լիարժեք հիմքեր կային կարծելու, որ այդ քարոզությունը տարվել է նրանից անկախ, այլ անձանց կողմից: Այդուհանդերձ, յուրաքանչյուր երկրում քարոզության դեմ պայքարը, տվյալ երկրի կառավարության պարտականությունն է, այլ ոչ թե ուրիշինը: Ռուսական կառավարությունը չի կարող նաև չկկատել, որ Մոհամմադ Ալի շահի հեռանալուց հետո անցած երկու տարիների ընթացքում իրանական կառավարության կողմից ոչինչ չի արվել երկրում կայունության հաստատման ուղղությամբ: մշտական նախարարական ճգնաժամերը, կուսակցությունների պայքարը և մեջլիսի անարդյունավետ գործունեությունն անկասկած նպաստավոր միջավայր են ստեղծել Մոհամմադ Ալի շահի օգտին բանասարկություններ կազմակերպելու և նրան գահին վերադարձնելու համար... ուստի ռուսական կառավարությունը, նախկին շահի հայտնվելու արդյունքում, իրանական կառավարությանը շարունակելու է պատասխանատու համարել՝ ռուսական պետական և մասնավոր շահերին հասցված վնասների համար»⁵¹⁶: Ռուսական կողմը հասավ նաև նրան, որ իրանական կառավարությանը արվեց չեզոքության պահպանման մասին անզլո-ռուսական համատեղ հայտարարությունը⁵¹⁷:

Չնայած հայտարարված չեզոքությանը՝ Իրանում ռուսական ներկայացուցիչները, շահագրգռված լինելով գործող սահմանդրական վարչակարգի տապալմամբ, մեծ հետաքրքրություն սկսեցին դրսևորել նախկին շահի վերականգնման գաղափարի նկատմամբ: Թավրիզում, Աստրաբադում, Արդաբիլում, Մեշեդում ծառայող ռուսական հյուպատոսներն ամեն կերպ ջանում էին թուլացնել նախկին շահի դեմ կենտրոնական կառավարության կողմից ձեռնարկվող միջոցառումների և պայքարի հիմքերը: Նրանց հիմնական նպատակներից էր նաև Մոհամմադ Ալիի դեմ պայքարում սահմանադրական

⁵¹² Shuster M., նշվ. աշխ., էջ 107:

⁵¹³ Смирнов К., նշվ. աշխ., էջ 158, Shuster M., նշվ. աշխ., էջ 104, McDaniel Robert A., նշվ. աշխ., էջ 136-139, Сторонок дип. док. вып. 7, с. 70-71.

⁵¹⁴ Сторонок дип. док. вып. 7, с. 59-73, 114, كسرى، تاريخ هجده مهله از باجان، ص.

⁵¹⁵ Ասլիս տեղում, էջ 29-32:

⁵¹⁶ Сторонок дип. док. вып. 7, с. 43-44.

⁵¹⁷ Ասլիս տեղում, էջ 45-55:

ճակատի կողմից Այսրկովկասի հեղափոխական ուժերի մասնակցությանը խոչընդոտելը⁵¹⁸:

1911 թ. օգոստոսին Մոհամմադ Ալիին սատարող զինված ուժերի գործողություններին զուգընթաց սրվեցին նաև վերջին երկու տարվա ընթացքում երկիրը կառավարող տարբեր քաղաքական ճամբարների միջև հակասությունները: Եուսթերին ընձեռած արտոնությունները խորացրին մեջլիս-կառավարություն հակասությունները՝ առաջացնելով կառավարական նոր ճգնաժամ: Շահագրգռված լինելով չարավորների կառավարության պահպանման հարցում՝ Նասր օլ-Մոլլը ձեռնամուխ եղավ, որ բախթիարական առաջնորդ Սամսամ օս-Սալթանեն Մեփահադարի կազմած երկրորդ կառավարությունում զբաղեցրեց պաշտպանության նախարարի պաշտոնը⁵¹⁹: Սամսամ օս-Սալթանեի վարչապետությունը որոշիչ դերակատարություն ունեցավ Իրանի ներքաղաքական զարգացումների վրա: Քաջ գիտակցելով, որ առանց բախթիարների ռազմական ներուժի կառավարությունը չի կարող դուրս մղել Մոհամմադ Ալիին, բախթիարները սկսեցին զուշորեն ամրացնել իրենց իշխանության հիմքերը և աշխատելով չառաջացնել ձախերի ցասումը՝ վարում էին երկզիմի քաղաքականություն⁵²⁰:

⁵¹⁸ Ռեշուտում ռուսական հյուպատոսության ծառայող Ն. Նեյրատլի հուլիսի 13-ի գեկույցը, Մեշեդեում հյուպատոս Ա. Դաբիժայի հուլիսի 17-ի գեկույցը, Աստրախայում ռուսական հյուպատոս Ա. Իվանովի հուլիսի 20-ի գեկույցը, С.Сборник дин. док. вып. 7, с. 38-39, 65-73, էջ 65-73:

⁵¹⁹ Afary J., The Iranian Constitutional Revolution, և՛վ. աշխ., էջ 323:

⁵²⁰ Բազմ իրանից, որ Սամսամ օս-Սալթանեն վարչապետ էր, իսկ նրա եղբայր՝ Մարդյալ Ասալը շարունակում էր վայելել դևուլտությունների վտանգությունը, մյուս կայսրը դեկլարում էր արքունական թիկնազորը: Բախթիարական շափ իլլանի ընտանիքի ցեղապետի գերակայության էր ենթարկվում պաշտպանության նախարարությունը, նրանց մյուս բայեկանները կառավարում էին Սպահան, Արաբիստան, Յազդ, Քերման հանագեները, ինչպես նաև Բաքուցեղրում, Բեհբեհանիում և Մուլթանարզում: Բախթիարական իլլանների և շաջի իլլանների ընտանիքների մյուս վեց առաջնորդները գործարար կապեր էին հաստատել «Անգո-պարսկական» նախալի ընկերության հետ, որն ընդլայնել էր իր գործունեության սահմանները 1909 թ. հարավում նավթի մեծ պաշարներ հայտնաբերելու

Յեհրանը ռազմական դրության բերելու մասին իրանական կառավարության հուլիսի 8-ի որոշումից հետո, Պակլեսկի-Կազեյն իրանական ԱԳՆ-ին հայտարարեց, որ եթե Իրանի սահմանադրական ուժերը, ինչպես 1909 թ., օգտվեն անօրինական ռուսահպատակների ծառայություններից, ապա ռուսական կառավարությունը պահանջելու է, որ այդ անձինք հանձնվեն համապատասխան ռուսական հյուպատոսություններ՝ վերջիններին հայրենադարձությունը կազմակերպելու նպատակով: Իրանական իշխանությունների կողմից նրանց չհանձնելու դեպքում՝ ռուսական հյուպատոսություններն իրավասու էին ինքնուրույն կերպով կալանավորել «անցանկալի ռուսահպատակ տարրերին», ինչը թույլատրվեց Թավրիզի, Արդաբիլի, Ղազվինի, Ռեշահի և Մեշեդի հյուպատոսներին⁵²¹: Ռուսական կառավարության կողմից նման ցուցումներ էին տրվել նաև այսրկովկասյան զինված ուժերին⁵²²: Դեպքանորդը իրանական կառավարությանը պաշտոնապես հայտարարեց, որ Ռուսաստանից զենված զենք-զինամթերք նահանգների էնջումենների կողմից չբաժանվի ֆիդայիներին⁵²³:

Ստեղծված պայմաններում ազգայնականների ճակատը սկսեց նախապարաստվել նախկին շահին հակահարված հասցնելու համար: Ռազմական բոլոր գործերը հանձնարարվեցին ռուսիկանապետ Եփրեմ խանին⁵²⁴, ում կազմակերպչական տաղանդի շնորհիվ հնարավոր եղավ ձևավորել «Իրանի հեղափոխական բանակը»⁵²⁵:

րկուց հետո: Պատահական չէ, որ հարավի մի շարք այլ զեղապետեր (դաշուպատան, արարական, բեկույցական) միադրվեցին և սեփականակցեցին Մոհամմադ Ալիի խռովությանը՝ Յեհրանում առողջ նրանց ազդեցությունը թուլացնելու նպատակով: Abrahamian Er., Iran between Two Revolutions, և՛վ. աշխ., էջ 107-108:

⁵²¹ С.Сборник дин. док. вып. 7, с. 23.

⁵²² Առլիս տեղում, էջ 41, 109.

⁵²³ С.Сборник дин. док. вып. 7, с. 53-54.

⁵²⁴ Իրանի Մահմանադարական շարժմանը հայերի մասնակցության մասին մանրամասն տե՛ս Նավասարդյան Ն., 1905-1911 թթ. Իրանի սահմանադրական շարժմանը հայերի մասնակցության հարցի շուրջ, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և մուսուլմաններ, հոգվածների ժողովածու. և. XXVIII, Երևան, ՀՀԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ, 2011, էջ 112-139:

⁵²⁵ Բալբուրյան Վ., Իրանի պատմություն, և՛վ. աշխ., էջ 529-530:

Դեմոկրատների ջանքերով զգալիորեն ընդլայնվեցին նաև Շուսթերի արտոնությունները: Նա կատարելու էր նաև ռազմական նախարարի խորհրդականի պարտականությունները: Շուսթերը առաջնային դերակատարում ունեցավ արևելքից Թեհրանի վրա արշավող Մարդար Արշալի հեծելազորի դեմ դուրս եկած հեղափոխական բանակի կազմակերպման և մատակարարման գործում⁵²⁶: Բնիչ շնորհիվ օգուտտաի վերջին Թեհրանից ոչ հեռու գտնվող Վերամին քաղաքի մոտ հեղափոխական բանակը պարտության մատնեց խոտվարարների⁵²⁷:

Սեպտեմբերին կառավարական գործերը զենքն ուղղեցին նաև շահի եղբոր Սալար էլ-Դոտուլեի գործերի դեմ, ում հաջողվել էր վաչկատուն ցեղերից կազմակերպել մի հսկայական բանակ Թեհրան արշավելու համար⁵²⁸: Հեղափոխական բանակի կողմից Սալար օդ-Դոտուլեին հասցված պարտությունը ի չիք դարձրեց Մոհամմադ Ալիի գահը վերստանալու հնարավորությունները⁵²⁹: Հեղափոխական բանակի կողմից բախթիարների հանդես գալը և նրանց ներքուսր կառավարության ռազմական հաջողությունների գործում ևս կարևոր նշանակություն ունեցավ: Ըստ Պակևակի-Կազելլի հայտնած տեսլետի՝ նախկին շահի կողմնակիցները չօգտագործեցին բախթիարների դժգոհությունը: Բախթիարների ու Մոհամմադ Ալիի միջև վերջնական համաձայնություն ձեռք չէր բերվել, որով վերջինս իշխանության գալուց հետո, կերաշխավորեր նրանց տիրապետությունը կենտրոնական և հարավային նահանգներում, իսկ թշնամական հարավային ցեղապետերի նախկին շահի դաշնակիցներին միանալու հանգամանքը բախթիարներին աստիճանաբար ներքաշեց քաղաքացիական պատերազմի մեջ՝ ամրացնելով նրանց սահմանդրականների ճամբարին⁵³⁰:

Իրականում ռուսներն այդքան էլ չէին վստահում բախթիարական խաներին, որոնց քաղաքական և տնտեսական հետաքրքրու-

յունները սերտորեն կապված էին անգլիացիների հետ: Ալվիհի՝ ռուսներին հայտնի էր, որ բախթիարները մեջլիսը ցրելու և սեփական խաներից մեկին ռեզենտի պաշտոնում նշանակելու միջոցով հեռանկարում հույս ունեն գավթել շահական գահը, որի համար պետական հեղաշրջման ծրագրեր են մշակել⁵³¹: Բնական է, որ այս իրողությունը բացարձակ ընդունելի չէր դաջարական արքայատոհմի պահպանման հարցում վճռակետերն հանդես եկող ռուսական կառավարության համար:

5. Առաջին աշխարհամարտից առաջ Ռուսական կայսրության կողմից հյուսիսային Իրանի ռազմակալումը և Մահմանադրական հեղափոխության ճնշումը

Մոհամմադ Ալի շահի խոտվությունը տապալվելուց հետո Պետերբուրգին պարզ դարձավ, որ ժամանակն է փոխելու ռազմավարությունը: Ալևնայտ էր, որ Լոնդոնը ամեն կերպ մտադիր էր պաշտպանելու գործող իշխանությանը: Նման պայմաններում այլևս վտանգավոր էր աջակցություն ցուցաբերել հակահեղափոխական ուժերին, ինչը կործանիչ վնաս կարող էր հասցնել Ռուսաստանի հեղինակությանը: Գործնականում Պետերբուրգը «Իրանում կայունություն վերահաստատելու գործում»՝ պատրաստ էր աջակցել իրանական կառավարությանը միայն այն նախապայմանով և այնպիսի երաշխիքների ղեկավարում, որոնք կապահովեին ռուսական շահերն Իրանում: Պակևակի-Կազելլի համոզմամբ Ռուսաստանը կարող էր օգտագործել ստեղծված իրավիճակը, քսելի Մոհամմադ Ալիի ժամանումով Թեհրանում առերես դադարած քաղաքական հակամարտությունը անկասկած բռնկվելու էր նոր ուժով⁵³²: Սակայն ռուսական ծրագրերի իրականացման ճանապարհին խոչընդոտ էր Շուսթերի հետագա գործունեության ծավալումը: Ռուսական ԱԳՆ-ի բնորոշմամբ. «Անգլիան օգտվելով, իր նկատմամբ Շուսթերի բարեհաճ վերաբերմունքից, նա-

⁵²⁶ Shuster M., նշվ. աշխ., էջ 103, Сборник дин. док. вып. 7, с. 58.

⁵²⁷ Բայբուրդյան Վ., Իրանի պատմություն, նշվ. աշխ., էջ 530:

⁵²⁸ احمد كسروی، تاریخ هیجده ساله از باستان، ص ۱۸۱-۱۸۵

⁵²⁹ МОЭИ, серия 2, т. 18, ч. 1, N. 529, с. 73-74, Сборник дин. док. вып. 7, с. 163-166.

⁵³⁰ МОЭИ, серия 2, т. 19, ч. 1, N. 57, с. 50-51.

⁵³¹ Նույն տեղում:

⁵³² Նույն տեղում:

խանձելի էներգիայով շարունակում էր խաղաղ ներթափանցման քաղաքականությունը»⁵³³:

Դեռևս 1911 թ. գարնանը լոնդոնյան «Ձեկիզման եղբայրներ» (Seligmen Brothers) բանկային տուներ փոխառություն տրամադրելու առաջարկով դիմել էր իրանական կառավարությանը, որը մտադիր էր գործարքն իրականացնել ռուսական ֆինանսների նախարարության միջոցով⁵³⁴: Թեև Ձեկիզմանները Պետերբուրգի վստահեցրել էին, որ Իրանում պատրաստ են գործել ռուսական շաների համապատասխան, այնուամենայնիվ Թեհրան ժամանած բանկային ներկայացուցիչ անգլիական զինված ուժերի գնդապետ Բեդդոսի և Շուսթերի միջև բանակցությունների արդյունքում մշակված փոխառության նախագիծը, ռուսական սպասումներին հակառակ, նախատեսում էր փակել Հաշվավարկային բանկին նախորդ տարում կոնվերտացված 7% պարտքը: Այդ ծրագրի համաձայն՝ գումարը ծախվելու էր ռոզման աշխատանքների, ճանապարհների բարեկարգման, առևտրի և հողագործության զարգացման և ինչև ամենակարևորն է՝ Թեհրանում և նահանգներում ֆինանսական վերանսկոտրության բարելավման նպատակների համար: Փոխառության երաշխիք էին լինելու հյուսիսային և հարավային մաքսակետերի եկամուտների մեացորոցները, գանձապետարանի եկամուտները, հարկերը (մալխթը), պետական հողերի եկամուտները: Այս պայմաններով Վ. Կոնվլցովը Ձեկիզմանների Իրանում որևիցե մենաշնորհի կամ իրավունքների տրամադրումը սկսեց դիտարկել՝ որպես անգլիական կազմակերպությանը տրամադրված արտոնություններ⁵³⁵: Այսպիսով՝ Ձեկիզմանների առաջարկների փաթեթը ուղղակի ֆինանսական գործարք չէր, այն անմիջակերտն ճանապարհ էր հարթելու ռուսական ազդեցության գոտի անգլիական կապիտալների ներխույժի համար: Սեպտեմբերի 19-ին Պետերբուրգ թվագրված իր հեռագրում Պոկլևսկին նշում էր, որ էթե ռուսական կառավարությունը չհամաձայնվի փոխառության պայմաններին, ապա ամերիկացի գանձապետը մտադիր էր նման

պայմաններով այլ կազմակերպությունից փոխառություն ստանալու նպատակով՝ մեջլիսից օտարերկրյա ձեռնարկատերերին իրանական երկաթուղաշինության բնագավառում մենաշնորհային իրավունքներ տրամադրելու թույլտվություն ստանալ՝ առաջարկելով ութ նախագիծ, այդ թվում նաև ռուսական ազդեցության գոտում⁵³⁶: Ընդ որում, Շուսթերն արդեն բանակցություններ էր սկսել «Լինչ եղբայրներ» և «Անգլո-պարսկական նավթային» ընկերությունների հետ՝ հարավում չորս երկաթգիծ կառուցելու նպատակով⁵³⁷: Մինչև Երկրորդ մեջլիսի գործունեության ժամկետի ավարտը նա փորձում էր նաև ստանալ Ջուլֆա-Թավրիզ-Նազվի-Համադան-Մուսանմարա երկաթգծի (մենաշնորհային իրավունքի թույլտվությունը և այդ նպատակով պայմանագիր կնքել օտարերկրյա այլ կազմակերպության հետ)⁵³⁸:

Սեպտեմբերի վերջին Շուսթերը մեջլիսի առաջ նաև իրանական հեռագրային ոլորտը ղեկավարելու նպատակով անգլոնպատակ Գ. Նյուի պայմանագիրը երկարաձգելու հարց բարձրացրեց: Հոկտեմբերի 4-ին Ներստովին հասցեագրված իր հեռագրում «Պակլևսկի-Կոզելլը սահազանգում էր, որ Նյուի գործը անգլիացիների կողմից ռուսական ազդեցության գոտում հաստատվելու արդեն թվով երրորդ փորձն էր (առաջին երկուսը՝ Մտոուքսի և Ձեկիզմանի գործերն էին)⁵³⁹: Նույն սեպտեմբերի սկզբին հայտնի էր դարձել, որ իրանական կառավարությունը, բացի ժանդարմերիայի համակարգում բարենորոգումներ անցկացնող շվեդ սպաներից, ռազմական մյուս ուժերը մարզելու նպատակով նա պատրաստվում էր հրավիրել շվեդ անսնտեզետների: Ռուսները գտնում էին, որ իրանական բանակի կորպուսում հնարավոր էր բացատապես ՊԿԲ-ի ընդլայնման միջոցով: Ա. Ներստովի այս հեռագրի լուսանցքում Նիկոլայ Բ-ն նշել էր. «Եթե դա ձեռնտու չէ Ռուսաստանին՝ ապա անթույլատրելի է: Քանի որ Իրանի հյուսիսում տեղը մենք եմք»⁵⁴⁰:

⁵³³ ՄՕՅԻ, օրինակ 2, ր. 18, 4.2, N. 713, ց. 227.

⁵³⁴ ՄՕՅԻ, օրինակ 2, ր. 18, 4.2, N. 482, ց. 39-40.

⁵³⁵ Նույն տեղում: Shuster M., նշվ. աշխ., էջ 306-307:

⁵³⁶ Shuster M., նշվ. աշխ., էջ 307, ՄՕՅԻ, օրինակ 2, ր. 18, 4.2, N. 446, ց. 8:

⁵³⁷ ՄՕՅԻ, օրինակ 2, ր. 18, 4.2, N. 632, ց. 168.

⁵³⁸ ՄՕՅԻ, օրինակ 2, ր. 18, 4.2, N. 652, ց. 178.

⁵³⁹ ՄՕՅԻ, օրինակ 2, ր. 18, 4.2, N. 525, ց. 71.

⁵⁴⁰ ՄՕՅԻ, օրինակ 2, ր. 18, 4.2, N. 537, ց. 84.

Ռուս-իրանական հարաբերությունները և այդ համատեքստում Շուսթերի հետ հակասությունները հատկապես սրվեցին, երբ սեպտեմբերին մեջքիսը որոշում կայացրեց բռնագրավել Մոհամմադ Ալիի խոփությանը մասնակցած անձանց գույքը⁵⁴¹:

Սեպտեմբերի 26-ին Իրանի գլխավոր գանձապետարանի աշխատակիցները Շուսթերի հրամանով ժանդարմների ուղեկցությամբ գրավեցին իշխանագուհի Շահ օս-Սալթանեի Թեհրանի առանձնատունը և մայրաքաղաքի մոտակայքում գտնվող Դոուլաթբադի նրա կալվածքը, որը վարձակալում էր ռուսահպատակների ընկերությունը: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Թեհրանում ռուսական հյուպատոս Բ. Պոխիտոնովը, շրջանցելով ռուսական դեսպանության դեկավարին և առաջնորդվելով այն հանգամանքով, որ տվյալ տունն ու կալվածքները գրավադրված են Հաշվապահային բանկում այնտեղ էր ուղարկել հյուպատոսության աշխատակիցներին և կազակներին, որոնք հեռացրել էին Շուսթերի ներկայացուցիչներին և ժանդարմներին⁵⁴²: Մյուս օրը Շուսթերը առանձնատուն էր ուղարկել 120 ժանդարմների, ովքեր հեռացնելով կազակներին՝ զբաղեցրել էին Շահ օս-Սալթանեի առանձնատունը, ինչը կրկին առիթ էր սվել Բ. Պոխիտոնովին այնտեղ ուղարկել հյուպատոսության երկու աշխատակիցների⁵⁴³: Հաջորդ օրը իրանական կառավարությունը հատուկ նոտայով Պակևսկի-Կոզլեյից պահանջեց ծառայությունից հեռացնել Պոխիտոնովին և հյուպատոսության աշխատակից Պետրովին⁵⁴⁴:

Իրականում խնդիրը հետևյալն էր. եսախ՝ Շահ օս-Սալթանեն թուրքահպատակ էր, և երա իրավունքները կարող էին պաշտպանել թուրք դիվանագետները և ինչն ամենակարևորն է՝ ես ոչ մի պարտք չունեի ռուսական բանկին: 1908 թ. իշխանագուհի իր ունեցվածքը ապահովագրելու համար՝ բանկի հետ կեղծ գործարք էր կնքել, որի հիման վրա իբրև թե բանկից 120 հազար թուրան պարտք էր վերցրել,

որոնց դիմաց գրավադրել էր իր որոշ կալվածքները: Դեսպանորդ Պակևսկի-Կոզլեյի դիտարկմամբ՝ ռուսական կառավարությունը իրանական կառավարությունից իրավասու էր պահանջելու միայն, որ բռնագրավման պարագայում՝ վերջինս վճարի Շահ օս-Սալթանեի պարտքը ռուսական բանկին և կատարի ռուսահպատակների նկատմամբ պարտավորությունները: Ըստ դեսպանորդի՝ բանկի և իշխանագուհի միջև ձևական գործարքի բովանդակությունը բաց հայտնի էր իրանական կառավարությանը, և վերջինս իրավասու էր բանկից պահանջել նրա պարտքերի վերաբերյալ փաստաթղթերը, ինչը լուրջ խնդիրներ կարող էր հարուցել բանկի համար, քանի որ նման փաստաթուղթ բանկը չունեի⁵⁴⁵: Շրջանցելով այս իրողությունը՝ գլխավոր հյուպատոս Բ. Պոխիտոնովը Պետերբուրգ էր ուղարկել միջադեպի վերաբերյալ իր տեսակետները⁵⁴⁶: Նոյեմբերի 13-ին Պակևսկի-Կազլեյը գեկուցում էր Ներատովին, որ գլխավոր հյուպատոսի արարքը կոպիտ և անբացատրելի է ոչ միայն իրանական կառավարության, այլև առաքելության հանդեպ և, ծառայության կարգը խախտելու նոր փորձերի դեպքում նա ստիպված է ինքնուրույն միջոցներ ձեռնարկել առանձին ծառայողների, անգամ հյուպատոսության ռոջ անձնակազմի նկատմամբ⁵⁴⁷: Սակայն Ներատովը մի կողմ դեմ էր խնդրի իրավական տեսանկյունը՝ ամբողջովին արդարացնում էր Պոխիտոնովի գործողությունները: Նա գտնում էր, որ հյուպատոսը պարտավոր էր առանց որևիցե կողմի հրահանգը ստանալու և փաստաթղթի ձևական լինելու հարցին խորամուխ լինելու՝ առաջին հերթին պաշտպանել կալվածքում գործող ռուսահպատակների և ռուսական բանկի շահերը, քանզի «առանց այդ էլ պարզ էր, որ ռուսական կողմը երբեք չէր էլ ընդունելու փաստաթղթի կեղծ լինելու հանգամանքը»⁵⁴⁸:

⁵⁴¹ ۲۱۱-۲۱۰. احمد کوروی، تاریخ هیجده ساله از باجیان، ص.

⁵⁴² Сборник дип. док. вып. 7, с. 171-173.

⁵⁴³ МОЭИ, серия 2, т. 18, 4.2, N. 616, с. 154-155.

⁵⁴⁴ Сборник дип. док. вып. 7, с. 179.

⁵⁴⁵ МОЭИ, серия 2, т. 18, 4.2, N. 603, с. 146-147.

⁵⁴⁶ Сборник дип. док. вып. 7, с. 171-172, 173-174.

⁵⁴⁷ МОЭИ, серия 2, т. 18, 4.2, N. 616, с. 154-155.

⁵⁴⁸ МОЭИ, серия 2, т. 18, 4.2, N. 636, с. 170-171.

Արդյունքում՝ դեսպանորդին հրահանգվեց իրանական կառավարությունից պահանջել.

1. Շոա օս-Սալթանեի տնից և կալվածքից անհապաղ հեռացնել ժանդարմներին՝ փոխարինելով նրանց ՊԿԲ-ի զինծառայողներով.

2. մինչև միջադեպի վերաբերյալ հետաքննության ավարտը, անկախ դրա արդյունքներից, պաշտոնապես ներողություն խնդրել ռուս դիվանագետներից.

3. իրանական արտգործնախարարին վերադարձնել ռուս դիվանագետներին ծառայությունից հեռացնելու մասին նոտան և հայտնել, որ հետագայում նմանօրինակ քայլ ձեռնարկելու դեպքում դեսպանորդը կդադարեցնի իրանական կառավարության հետ շփումները⁵⁴⁹։

Նմանատիպ հայտարարություն էր արվել նաև Պետերբուրգում իրանական ներկայացուցիչ Ալի Ղուլի խանին։ Հեռագրի լուսանցքում Նիկոլայ Բ-ն նշել էր. «Լավ է»⁵⁵⁰։ Իսկ Պետերբուրգում բրիտանական դեսպան Օ'Բերկին Ա. Ներատովը հայտնել էր, որ անցյալ ռուսական համաձայնագրի պետագա ճակատագիրը կախված է նրանից, թե որքանով Լոնդոնը հետադարձ կլինի ռուսական կառավարության հետ համատեղ պայքարելի Շուսթերի դեմ և ստիպել նրան՝ իր գործունեությունն իրականացնել ռուսական շահերին համապատասխան⁵⁵¹։

Պակկակի-Կագելլը չէր կիսում ռուսական ԱԳՆ-ի կարծիքը և հրաժարվում էր կատարել իրանական նոտան վերադարձնելու մասին Ներատովի հրահանգը՝ նախընտրելով հրաժարական տալ և վերադառնալ Պետերբուրգ՝ դեսպանության կառավարումը կրկին թողնելով գործերի հավատարմատար Ե. Սարյինին։ Դեսպանորդը մտավախություն ուներ, որ իրանական կառավարությունը չի ընդունի ռուսական պահանջերը, և Իրանի նկատմամբ ավելի կտրուկ

⁵⁴⁹ Նույն տեղում։

⁵⁵⁰ Նույն տեղում։

⁵⁵¹ ՄՕՅՈ, օրեն 2, Կ. 18, Կ. 2, N. 672, Կ. 192.

ճնշումները համընդհանուր դժգոհության առիթ կտան և մեկնաբանվելու են, որպես «Մոհամմադ Ալի շահի կրած անհաջողության արդյունքում՝ Ռուսաստանի կողմից ստեղծված արհեստածին կրկնվիկտ»⁵⁵²։

Սակայն Ներատովն անբեկանելի էր։ Հոկտեմբերի 22-ին նա հինգ հեռագիր էր հղել դեսպանորդին, որոնցում կրկին անգամ պետում էր կատարել հրահանգները⁵⁵³։ Այս անգամ արդեն խստվում էր Ղազվինից Թեհրան գինձորական հարյուրյակը կանչելու և ռազմական նոր համալրումներ Իրան ուղարկելու մասին։ Հստ նրա՝ իրանցիների հանդեպությունն անցնում էր բոլոր սահմանները։ Իսկ ինչ վերաբերում էր նրանց կարծիքին, ապա «պետք չէ մոռանալ, որ պարսիկները բացառապես խոնարհվում են միայն ուժի առաջ և յուրաքանչյուր զիջում վերագրում են հակառակ կողմի թուլությանը։ Անգլիացիները նրանց հակադարձում են շատ ավելի փոքր կարևորություն ունեցող հարցերում և երբեք էլ չեն մտահոգվում հեղինակության մասին»⁵⁵⁴։

Հոկտեմբերի 24-ին Ներատովը Շոա օս-Սալթանեի գործի՝ դրա հետ կապված իրանական կառավարությանն ուղղված պահանջների և վերջինիս կողմից դրանք չունդունելու պարագայում՝ պատժամիջոցների կիրառման աստջարկների վերաբերյալ զեկուցագիր էր հանձնել Նիկոլայ Բ-ի հաստատմանը։ Դրանում նաև արժանազան էր Իրանից Պակկակուն հետ կանչելու հարցը։ Ջեկուցագրին կցվել էր նաև դեսպանորդի հետ նրա նամակագրությունը, սակայն փաստաթղթին ուշադիր ծանոթանալու պարագայում դժվար չէ նկատել, որ միջադեպը հրամցվել էր բացառապես Պոխիտոնովի տեսակետների հիման վրա, որը նա արժանացել էր ցարի հավանությանը. «Միանգամայն հաստատում եմ Ձեր ցուցումները», - նշել էր ցարը⁵⁵⁵։

Երկու շաբաթ շարունակ Պակկակի-Կոգելլը փորձում էր մեղավել Պետերբուրգի կրքերը։ Սակայն Ներատովին ուղղված ողջա-

⁵⁵² Նույն տեղում։

⁵⁵³ ՄՕՅՈ, օրեն 2, Կ. 18, Կ. 2, N. 672, Կ. 206, N. 692, N. 207; N. 693, N. 207-208; N. 694, N. 208; N. 695, N. 209

⁵⁵⁴ Ցարը կրկին ուշցունել էր այս մտաբեցումը՝ «Շոա լավ է։ Լիվադիա, [29] 16 հոկտեմբեր 1911 թ.։» ՄՕՅՈ, օրեն 2, Կ. 18, Կ. 2, N. 693, Կ. 207-208.

⁵⁵⁵ ՄՕՅՈ, օրեն 2, Կ. 18, Կ. 2, N. 691, Կ. 220.

խոհույթան կոչերը արձագանք չգտան⁵⁵⁶: Լոյսերի 2-ին Ա. Պոկլսկի- Կոզլը ստիպված էր արտագործնախարար Վոսուդ օդ- Դոուլդին հետ վերադարձնել ռուս դիվանագետների վերաբերյալ իրանական նոտաները և ներկայացնել ռուսական պահանջները⁵⁵⁷:

Մակայն մինչ վերջինս պատասխան կտար՝ ծագեցին լրացուցիչ հարցեր: Գլխավոր գանձապետին դեմոկրատների աջակցության շնորհիվ հաջողվեց ոչ միայն մեղջիսում անցկացնել ամերիկացի ևս տասը մասնագետի եշանակման մասին նոր օրինագիծը, այլև Մպահանում և Շիրագում ֆինանսական ղեկավարների պաշտոններում նշանակել անգլիացի մասնագետներին⁵⁵⁸: Իսկ Թավրիզում ևս հանդգնել էր ֆինանսական տեսուչի պաշտոնում նշանակել անգլիացի Լակոֆֆին:

Եթե ռուսները պարտատ էին աչք փակել վերնուշաղ երկու հանգամանքի վրա, ապա չափազանց ցավազին ընկալեցին վերջին նշանակումը: Լակոֆֆը Իրանում ծառայության երկարամյա փորձ ուներ և Ստոքսի նման իրանական ազգայնականների հետ իր սերտ համագործակցության պատճառով՝ վաղուց էր հայտնվել ռուսական դիվանագիտական առաքելության ուշադրության կենտրոնում⁵⁵⁹: Ուստի, այդ պահից ի վեր, Շուսթերին Իրանից հեռացնելու ցարական իշխանությունների վճռակախությունը սկսեց աճել աննխաղեսյ արագությամբ: Բրիտանացիների հետ համատեղ, այդ նշանակումը անմիջապես բողոքարկելու Լոնդոնին հասցեագրված Ներատովի հեռագրի պատճենի վրա Նիկոլայ Բ-ն գրառել էր. «Նմանօրինակ բողոքարկումները կարող են միայն ժպիտ առաջացնել»⁵⁶⁰:

1911 թ. վերջին իրանական ճգնաժամը դարձավ այն թույլ օղակը, որը կարող էր հանգեցնել Լոնդոնի և Ա. Պետերբուրգի աշ-

խարհաքաղաքական ծրագրերի փլուզմանը: Մեծ հաշվով իրանական խնդիրը դիտարկվում էր համաձայնական քաղաքականության համատեքստում, ուստի երկու տերությունների դիրքորոշումներում սկսեցին նկատվել փոփոխումային միտումներ:

Ի պատասխան՝ Լոյսերին Շուսթերը “Times” և “Reuters” լրատվական գործակալություններին սրժած հարցազրույցում իր հիասթափությունն էր հայտնել Իրանում երկու տերությունների քաղաքականության վերաբերյալ, մասնավորապես. Ստոքսի գործում և Զելինգմանների փոխառության կանխարգելման հարցում Լոնդոնի տված «լուս համաձայնության» վերաբերյալ: Երբ “Times”-ը Շուսթերի մեղադրանքները «անարդարացի» որակեց, վերջինս Իրանում Ռուսաստանի և Մեծ Բրիտանիայի քաղաքականության վերաբերյալ մանրակրկիտ և մերկացնող բաց նամակ ուղարկեց թերթին, որը տպագրվեց երկու մասով, թերթի 1911 թ. հոկտեմբերի 28-ի և 29-ի համարներում⁵⁶¹: Քսական է, որ նամակն իր ազդեցությունն էր ունենալու բրիտանական հանրության շրջաններում՝ մեծացնելով արտագործնախարար Է. Գրեյի իրանական քաղաքականությանը հասցեագրված քննադատությունը: Բենկեդեղորֆի հետ իր առանձնազրույցում վերջինս նշել էր, որ Շուսթերը «իր դերը չգիտակցած ամերիկացի է և շուտով կլքի պաշտոնը, քանի որ թշնամական դիրքորոշում է որդեգրել երկու երկրների նկատմամբ»: Եթե նախկինում ևս Շուսթերին համարում էր գործունյա մարդ, ով ի վիճակի կլիներ կայունություն հաստատել Իրանում, ապա այժմ վստահ է, որ «երա կողմից քաղաքական իրավիճակը ճիշտ չգնահատելու» արդյունքում՝ գանձապետի հետ հույսեր կապելն ավելորդ է «ոչ անգլիական, ոչ էլ ընդհանուր տեսակություններից»⁵⁶²:

Շուսթերի և ձայների միջև ձևավորված համագործակցությունը, միջլիսում աճող կրանց ազդեցությունը, Նար օլ-Մուրի քաղաքական կշռի թուլացումը մեծ հավանականություն էր ստեղծում ծայրահեղ-

⁵⁵⁶ Տե՛ս հոկտեմբերի 24-ին Ա. Ներատովին հասցեագրված Պակնակու հեռագրերը: ՄՕՅՈ, серия 2, т. 18, 4.2, N. 745, с. 258, N. 746, с. 259: Ինչպես ևսն Ներատովի հոկտեմբերի հեռագիրը Պակնակուն: N. 764, с. 276-277:

⁵⁵⁷ ՄՕՅՈ, серия 2, т. 18, 4.2, N. 784, с. 290, N. 741, с. 341, Сbornик дип. док. вып. 7, с. 205:

⁵⁵⁸ Shuster M., նշվ. աշխ., էջ 161, Сbornик дип. док. вып. 7, с. 198, 199, تاریخ هیده سله از باجان، ص.

⁵⁵⁹ McDaniel Robert A., նշվ. աշխ., էջ 177, 793, Сbornик дип. док. вып. 7, с. 208, ՄՕՅՈ, серия 2, т. 18, 4.2, N. 793, с. 296-297:

⁵⁶⁰ ՄՕՅՈ, серия 2, т. 18, 4.2, N. 793, с. 296-297:

⁵⁶¹ Shuster M., նշվ. աշխ., էջ 153-154: Նամակի ամբողջական տեքստը տե՛ս Shuster M., նշվ. աշխ., էջ 358-371:

⁵⁶² ՄՕՅՈ, серия 2, т. 18, 4.2, N. 713, N. 227:

ազգայնականների կառավարության ձևավորման համար⁵⁶³: Դրան գումարվում էին հարավում, հասկապես՝ Շիրազում, միջեղային բախումների և առևտրական ճանապարհների անվտանգության հարցերը: Մեպտեմբերից Թեհրանում բրիտանական ղեկավարող Ջ. Բարկլիին կրկին ակտիվացրեց հարավային շրջանների անվտանգության ապահովման վերաբերյալ պահանջները⁵⁶⁴: 1911 թ. հոկտեմբերին բրիտանացիները սկսեցին երր գործառնավորումներ կենտրոնացնել Պարսից ծոցի շրջաններում: Փոխհամաձայնության գալով Պետերբուրգի հետ՝ հոկտեմբերի 10-ին և 24-ին Բարկլիին իրանական կառավարությանն էր հանձնել երկու նոտա, որոնցում ասվում էր, որ անգլո-հնդկական զորքերը վերահսկողություն են սահմանելու Բուշեհր-Շիրազ-Սպահան և Բահլար-Աբբաս-Քերման առևտրական ճանապարհների վրա և իշխած չորս քաղաքներում ուժեղացնելու են հյուպատոսական պահակազորերը⁵⁶⁵:

Հոկտեմբերի 24-ին իրանական կառավարությունը հրաժարվեց ընդունել Ռուսաստանի պահանջները⁵⁶⁶: Մյուս օրը Ջ. Բարկլիին Շուսթերին հայտնել էր, որ անգլիական կառավարությունը բացարձակապես չի ուղչունում Լակոֆթի իշխանկումը, քանի որ այն չի համապատասխանում անգլո-ռուսական համաձայնագրի ոգուն⁵⁶⁷:

Հոկտեմբերի 26-ին Ներսիսյանը հրահանգեց Պակևկեղուն ռուսական պահանջները զրավոր հանձնել իրանական կառավարությանը և գզուշացնել, որ չկատարելու դեպքում առաքելությունը դադարեցնելու է վերջինիս հետ շփումը և ռուսական շահերը պաշտպանելու նպատակով ձեռնարկվելու են համապատասխան միջոցներ: Ռուսական պահանջները երկօրյա ժամկետում չկատարելու դեպքում Ղազվին էր ուղարկվելու մեկ զորախումբ, որը ժանդարմների

Շուս-Սալթանեի կալվածքներից հեռացնելու նպատակով՝ դեսպանորդ կարող էր Թեհրան կանչել⁵⁶⁸:

Ռուսական պաշտոնական նոտան Վոսուղ օդ-Պուլեին հանձնվեց հոկտեմբերի 29-ին⁵⁶⁹: Մյուս օրը Ներսիսյանը խիստ գաղտնի և շտապ նամակով դիմեց նախարարների խորհրդի նախագահի պաշտոնը ստանձնած Կոկոլցովին՝ Կովկասի փոխանորդին հրահանգելու Ղազվին ուղարկվող զորաշտակասն անվիջապես ռազմական պատրաստվածության բերելու նպատակով⁵⁷⁰:

Հոկտեմբերի 31-ին վարչապետ Ամսամ օս-Սալթանեն Շուսթերին հրամայեց դուրս բերել ժանդարմներին: Սակայն խորհրդականը հրաժարվեց՝ պատճառաբանելով, որ բռնագրավման մասին հրամանը ստորագրվել է բոլոր նախարարների կողմից, ուստի այն չեղյալ հայտարարելու մասին հրամանը նույնպես պետք է ամրակալվի բոլորի համաձայնությամբ: Սակայն մինչ այդ նախարարների մեծ մասն արդեն հրաժարականներ էր տվել⁵⁷¹: Երբ մեջլիսը մերժեց գիտվոր գանձապետի իրավասությունները սահմանափակելու մասին կառավարության մշակած օրինագիծը⁵⁷², հրաժարականներ տվեցին նաև վարչապետն ու արտգործնախարարը՝ անպատասխան թողնելով ռուսական վերջնագիրը⁵⁷³:

Ստեղծված պայմաններում Ռուսաստանը կազմակերպեց իր երկրորդ լայնածավալ ռազմական ներխուժումն Իրան: Վերջնագրի ժամկետը լրանալուն պես նոյեմբերի 3-ին Կոկոլցովը Կովկասի փոխարքային հրամայեց 4 հազարանոց զորք ուղարկել Ղազվին, որից

⁵⁶³ Afary J., The Iranian Constitutional Revolution, նշվ. աշխ., էջ 326:

⁵⁶⁴ Сbornик дин. док. выст. 7, с. 151-152, 167-168, 191.

⁵⁶⁵ Сbornик дин. док. выст. 7, с. 182.

⁵⁶⁶ ՄՕՅԻ, серия 2, т. 18, 4.2, N. 815, с. 316, Сbornик дин. док. выст. 7, с. 213-214.

⁵⁶⁷ Shuster M., նշվ. աշխ., էջ 160-161, Сbornик дин. док. выст. 7, с. 219: Բենկելնորֆի հետ իր առանձնաբարյոցում Լակոլստը հայտնել էր, որ վերջինս հաշվի չի նստում անգլիական քաղաքականության հետ և ուղղակի «իրանական ազգայնական է»: ՄՕՅԻ, серия 2, т. 18, 4.2, N. 823, с. 321:

⁵⁶⁸ ՄՕՅԻ, серия 2, т. 18, 4.2, N. 835, с. 330:

⁵⁶⁹ ՄՕՅԻ, серия 2, т. 18, 4.2, N. 866, с. 359-360, Сbornик дин. док. выст. 7, с. 222-223:

⁵⁷⁰ ՄՕՅԻ, серия 2, т. 18, 4.2, N. 868, с. 364.

⁵⁷¹ Сbornик дин. док. выст. 7, с. 228-229.

⁵⁷² Այդ ներքինի 1-ին լրատու էր երկրորդ մեջլիսի լիազորությունների ժամկետը, սակայն դրանից մեկ օր առաջ մեջլիսը շրջանցելով սահմանադրական կարգը՝ քվարկայության արդյունքում ստանալով մեծամասնության համաձայնությունը (49՝ կողմ, 6՝ դեմ)՝ որոշում էր կայացրել վեց ամսով երկարաձևել իր լիազորությունները: ۱۱۳ احمد كسروی، تاریخ هجده ساله آذربایجان، ص ۳۰۰:

⁵⁷³ Сbornик дин. док. выст. 7, с. 237-238, ՄՕՅԻ, серия 2, т. 19, 4.1, N. 9, с. 10-11.

երկու հազարը պետք է շարժվեին Թեհրան, մյուս երկուսը՝ մնային պահուստում⁵⁷⁴:

Ռուսաստանն օգտագործելով Մեծ Բրիտանիայի հետ եվրոպական հարցերում համագործակցության կարևորությունը՝ կարողացավ ապահովել Իրանում ռազմական երկրորդ ներխուժման նկատմամբ բրիտանական վարչակազմի լուր համաձայնությունը: Մակայն Լոնդոնում լուրջ մտավիտություն կար, որ ռուսական ռազմական ներկայությունը՝ իրանական վարչակարգի փոփոխման նպատակ է հետապնդում, քանի որ Իրանում էր դեռևս գտնվում Մոհամմադ Ալին⁵⁷⁵:

Նոյեմբերի 5-ին և 6-ին Ս. Պետերբուրգում բրիտանական դեսպան Ջ. Բյուկենենը Ներատուլի և Կոկովցովի հետ հանդիպումների ժամանակ փորձել էր ճշտել Ռուսաստանի վերջնական նպատակները և հիշեցրել էր, որ Մեծ Բրիտանիան համակրանք է տածում Նասեր օլ-Մուլքի նկատմամբ և նախկին շահի վերադարձը չի կարող ընդունվել բրիտանական կառավարության կողմից: Է. Գրեյի ջանքերն ուղղված էին նրան, որ ռուսական կառավարությունը ժամանակավորապես կատեցնի իր զորքերի շարժը դեպի Թեհրան՝ հնարավորություն տալով իրանցիներին մեկ անգամ նսկչապատելու ստեղծված իրադրությունը⁵⁷⁶: Ներատուլը պատասխանել էր, որ Ռուսաստանը թեև շատ բարձր է գնահատում Մեծ Բրիտանիայի հետ հարաբերությունները, սակայն հետագա որոշումները կախված կլինեն իրադրությունների զարգացման ընթացքից: «Որքան երկար մնա ռուսական զորքն Իրանում, այնքան ավելի է ընդլայնվելու ռուսական պահանջների ցանկը, որոնց թվում նաև Շուսթերի պաշտոնակազմի պահանջը», - նշել էր արտգործնախարարը⁵⁷⁷: Ինչ վերաբերվում էր նախկին շահին, ապա Ներատուլի պիղծմամբ, ռուսական կառավարությունն Իրանի նկատմամբ պատժամիջոցներ կիրառելով, առհասարակ իր գործողությունները չի

կապում Մոհամմադ Ալիի ճակատագրի հետ⁵⁷⁸: Մյուս օրը, Կոկովցովը վատահեցրել էր Ջ. Բյուկենենին, որ Ռուսաստանը չի պատրաստվում բռնազավթել իրանական որևիցե նահանգ և զորքերը դուրս կհանի հենց, որ իրանական կառավարությունը բավարարի ռուսական նախորդ երկու պահանջը⁵⁷⁹:

Թեհրանում բրիտանական դեսպանորդն անմիջապես սկսեց շանքեր գործադրել ռուսական առաքելությանը և իրանական կառավարական մամիններին բանակացային սեղանի մոտ բերելու համար: Մակայն հակառակ Կոկովցին՝ Բյուկենենին տված խոստմանը՝ Ներատուլը այդ ընթացքում հատուկ ցուցումներ էր տվել Պակլևսկի-Կոզլյին, որ մինչև էնգելի ռուսական զորքերի ժամանումը՝ նա խուսափի իրանական արտգործնախարարի հետ հանդիպելուց, քանի որ վերոնշյալ երկու պահանջը բավարարելու արդյունքում, ռուսական կառավարությանը դժավ կլիներ իրագործել Շուսթերին Իրանից հեռացնելու վերաբերյալ պահանջը⁵⁸⁰: Նույն օրը ռուսական զորքերի առաջին միավորումները ցամաք իջան էնգելիում⁵⁸¹: Ռուսական կառավարության կողմից մշակվեցին նաև Իրանին ներկայացվելիք նոր վերջնագրի պահանջները.

1. Պաշտոնակ անել Շուսթերին և Լալոֆֆին: Շուսթերի կողմից հրավիրված մյուս մասնագետներն փնձակը կարգավորվելու էր երկրորդ կետի համաձայն:

⁵⁷⁴ ՄՕՅԻ, օրինակ 2, տ. 19, գ. 1, Ո. 15, գ. 14, ՏՅօրնիկ ձևով, 7, գ. 229-230.

⁵⁷⁵ ՄՕՅԻ, օրինակ 2, տ. 19, գ. 1, Ո. 31, գ. 236-242.

⁵⁷⁶ ՄՕՅԻ, օրինակ 2, տ. 19, գ. 1, Ո. 31, գ. 239-242.

⁵⁷⁷ ՄՕՅԻ, օրինակ 2, տ. 19, գ. 1, Ո. 31, գ. 239-242.

⁵⁷⁸ ՄՕՅԻ, օրինակ 2, տ. 19, գ. 1, Ո. 47, գ. 43. Իր հուշերում Բյուկենենը փաստում է, որ հետագայում նրան հայտնի էր դարձել, որ Կոկովցովը չէր համաձայնեցրել իր հայտարարությունը կառավարության մյուս անդամների հետ, ինչի համար արժանացել էր դեկտեմբերի կեսին Եվրոպայից վերադարձած (արտգործնախարար մեկնել էր բուժման) Սագոնովի դժգոհությանը: Սագոնովը անգամ պահանջել էր, որպեսզի Բյուկենենը տարևական դիվանագիտական հաշվետվությունների «Կապույտ գրքում» չհրապարակի Կոկովցովի հետ գրույլի բովանդակությունը, քանի որ վերջինս պատասխանատու չէ կայսրության արտաքին քաղաքական որոշումների համար: G. Buchanan, My Mission to Russia and other Diplomatic Memories, London & N. York, Toronto and Melbourne, 1923, p. 99.

⁵⁸¹ ՏՅօրնիկ ձևով, 7, գ. 251.

⁵⁷⁴ ՄՕՅԻ, օրինակ 2, տ. 19, գ. 1, Ո. 15, գ. 14, ՏՅօրնիկ ձևով, 7, գ. 229-230.

⁵⁷⁵ ՄՕՅԻ, օրինակ 2, տ. 18, գ. 2, Ո. 721, գ. 236, 713.

⁵⁷⁶ ՄՕՅԻ, օրինակ 2, տ. 19, գ. 1, Ո. 31, գ. 30-32, ՏՅօրնիկ ձևով, 7, գ. 239-242.

⁵⁷⁷ ՄՕՅԻ, օրինակ 2, տ. 19, գ. 1, Ո. 31, գ. 30-32, ՏՅօրնիկ ձևով, 7, գ. 239-242.

2. Իրանական կառավարությունը պարսավորվելու է ծառայության չիրավիքը օտարերկրացիների՝ առանց Թեհրանում ռուսական և բրիտանական առաքելությունների համաձայնության:

3. Իրանը պետք է Ռուսաստանին փոխատուցեր ռուսական արշավանքի ծախսերը: Պահանջները բավարարելու համար իրանական կառավարությանը տրամադրվում էր 48 ժամ, որից հետո ռուսական զորքը Ռեշտից շարժվելու էր Թեհրան⁵⁸²:

Երբ զորքն արդեն Իրանում էր, ռուսներն անցան ավելի կտրուկ գործողությունների: Նոյեմբերի 10-ին դեսպաներոյին հրահանգվեց վերականգնել Մամսամ օս-Մալթանեի նորակազմ կառավարության⁵⁸³ հետ շփումները, միայն այն բանի համար, որ վերջինս փոխարինել էր ժանդարմներին կազակներով և պաշտոնապես ներողություն էր խնդրել դեսպաներոյից⁵⁸⁴:

Մյասել չտվեցին նաև ռուսական հերթական պահանջները, որոնք կապվեցին Շուսթերի կողմից “Times”-ի նամակը պարսկերենով հրապարակելու և ազգաբնակչության շրջանում տարածելու հետ⁵⁸⁵. «Եթե իրանական ներկայիս կառավարությունը նոր պահանջները կհամարի անընդունելի կամ կհայտարարի անիրագործելի ձայների ընդդիմության պատճառով, ապա Ռուսաստանը ստիպված կլինի զորքը շարժել դեպի Թեհրան: Ռեզեևտիս կառաջարկվի լուծարել այմյան կառավարությունը և ձևավորել նորը, որն իր հերթին, նախ և առաջ կլուծարի «այսօրինաբար» գործող մեջլիսը, կանցկացնի նոր օրենքին համապատասխան ընտրություններ, այնուհետև կհեռացնի Շուսթերին և կկատարի ռուսական պահանջները: Իսկ եթե մեջլիսը հրաժարվի ցրվել, ապա կառավարության հրամանով կլուծարվի ուժի միջոցով: Ռեզեևտիս հրաժարականի դեպքում կնշանակվի նորը,

⁵⁸² Сbornик дин. док. вып. 7, с. 259-260.

⁵⁸³ Նոյեմբերի 29-ին ռեզեևտի պոլսմամբ Մամսամ օս-Մալթանեն ձևավորել էր նոր կառավարություն, որում վարչապետի, ներքին գործերի և պաշտպանության նախարարի պաշտոնները զբաղեցրելին բախթիար խաները:

⁵⁸⁴ МOЭИ, серия 2, т. 19, ч. 1, N. 71, с. 66-67.

⁵⁸⁵ Сbornик дин. док. вып. 7, с. 253.

որի թեկնածությունը նախապես կհամաձայնեցվի անգլիացիների հետ»⁵⁸⁶:

Արանք ցուցումներ էին, որոնք Ներսատվը տվել էր նոյեմբերի 10-ին և ըստ երևույթին, պահուստային այն տարբերակն էր, որն արդեն արձարծվել էր անգլիական ԱԳՆ հետ քննարկումներում՝ ծայրահեղ անհրաժեշտության դեպքում Իրանի նկատմամբ կիրառելու նպատակով: Մակայն Ռուսաստանը շտապադրականություն էր դրսևորել և դա մեծապես անհանգստացնում էր Լոնդոնին⁵⁸⁷: Նոյեմբերի 16-ին ռուսական վերջնագիրը, հանձնվեց արտգործնախարար Վուսուտ օդ-Դուլեյին⁵⁸⁸: Երեք օր անց, թեև Թեհրանում բրիտանական դեսպանորդը իրանական կառավարությանը հորդորեց ընդունել ռուսական պահանջները⁵⁸⁹, սակայն է. Գրեյը կոչ էր անում ռուսներին մեղմել դիրքորոշումը և թույլ չտալ, որ ռուսական զորքը շարժվի դեպի մայրաքաղաք, ինչը կարող էր հանգեցնել Մոհամադ Ալի շահի վերականգնմանը: Հատկապես անհանգստացնում էր իրանական կառավարության կողմից ռուսական արշավանքի ծախսերը փոխատուցելու հետ կապված ռուսական վերջնագրի երրորդ դրույթը, որոնք կարող էին խափանել հարավի անկտանգույթյան ապահովման ծրագիրը, քանի որ իրանական կառավարության տրամադրության սակարդեն չլին մնալու համապատասխան միջոցներ ժանդարմական զորամիավորումներ ստեղծելու համար⁵⁹⁰:

Պատահական չէ, որ Գրեյը փորձել էր իրավիճակի վրա ներազդել Ֆրանսիայում գտնվող Սազոնովի միջոցով, ում նոյեմբերի 24-ին Փարիզում բրիտանական դեսպան Ֆ. Բերթին հանձնել էր Գրեյի

⁵⁸⁶ St' u Ներսատվի նոյեմբերի 23-ի Պակվեսի-Դազկլին N 1859 թվագրված հեռագիրը: МOЭИ, серия 2, т. 19, ч. 1, N. 71, с. 66-67.

⁵⁸⁷ МOЭИ, серия 2, т. 19, ч. 1, N. 70, с. 68-69.

⁵⁸⁸ «Կերջնագրի տեքստը տես՝ աշխատանքի «Հավելված» բաժնում, Հավելված 5: Աղբյուրը՝ Сbornик дин. док. вып. 7, с. 266-267.

⁵⁸⁹ Նույն տեղում, էջ 270, 272, МOЭИ, серия 2, т. 19, ч. 1, N. 142, с. 125.

⁵⁹⁰ Afary J., The Iranian Constitutional Revolution, էջվ. աշխ., էջ 331, АБИПН, փ «Персидский стол», оп. 489, т. 577 6, л. 22.

իրանական հարցի մասին 6 կետից կազմված հուշագիրը Փաստաթղթում արձարձվում էին հենարյալ խնդիրները.

1. Իրանում ստեղծված ներկայիս իրավիճակից ելքը այդ երկրում այնպիսի վարչակազմի հաստատումն է, որը հաշվի կհասի Անգլիայի և Ռուսաստանի հաստիճանի շահերի հետ,

2. Անգլիան իր արժանապատվությունից ցածր կհամարի ճանաչել նախկին շահի վերականգնվելու փաստը,

3. Թեհրանում ռուսական և անգլիական առաքելության ղեկավարներն անհապաղ պետք է համատեղ պայմանավորվածություն ձևաբերեն ֆինանսական խորհրդակցանի թեկնածուի ընտրության հարցում, ում հնարավոր կլինի առաջադրել Շուսթերի փոխարեն,

4. Հենց որ ռուսական պահանջները կընդունվեն Իրանի կողմից, ռուսական և անգլիական կառավարությունները պետք է միասին ըննարկեն նաև համատեղ փոխառության հարցը,

5. Քանի որ Ռուսաստանի կողմից պահանջվող փոխհատուցումը խոչընդոտ կհանդիսանա վերոնշյալ 4-րդ կետի նպատակների իրագործման համար, ապա ռուսական կառավարությունը միջոցներ կգտնի կատենելու փոխհատուցումը վճարելու գործընթացը,

6. Անգլիան վստահ է, որ ռուսական պահանջները բավարարելուց և հյուսիսային Իրանում կայունության հաստատվելուց հետո ռազմական միջոցառումները և իրանական տարածքների գավթումները, որոնք ժամանակավոր բնույթ են կրում, կդադարեցվեն⁵⁹¹:

Փաստաթղթից պարզ է դառնում, որ անգլիական կողմը ընդհանուր առմամբ չէր էլ միճարկում ռուսական վերջնագիրը, և խոսքը գնում էր Իրանի կողմից այն ընդունելուց հետո երկու պետության դիրքորոշումներում ընդհանուր մտնեցումներ մշակելու մասին:

Ո՛չ Անգլիան, ո՛չ Ռուսաստանը մեծ հաշվով չէին կարող թույլ տալ, որ իրանական խնդիրը բախտորոշ ազդեցություն ունենա միջազգային անպարեզում նրանց համագործակցության վրա, սակայն այլ հարց է, թե որքանով էր Ռուսաստանը պատրաստ իրանական

քաղաքականության իր տեսլականը կապել չափավորների կառավարության հետ, և արդյո՞ք վերջինիս քաղաքական գործիչների ընտրանին պատրաստ է հենարանի վերածվել Ռուսաստանի համար և հանդես գալ երկրում նոր թափ հավաքող ժողովրդավարական շարժումը ճնշելու դիրքերից:

Պատասխան հուշագրում Ա. Ներսիսյանը կրկին հավաստիացրեց բրիտանացիներին, որ Ռուսաստանը ռազմական գործողություններ սկսելով՝ Մոհամադ Ալիին գահին վերականգնելու նպատակ չի հետապնդում և Ղազվինում կենտրոնացած ռուսական ջոկատը 10 օրվա ընթացքում, մինչև դեկտեմբերի 8-ը, չի շարժվի դեպի Թեհրան⁵⁹²: Ինչ վերաբերում է Ղազվիկից գորախումբը դուրս բերելուն, ապա, ըստ Ներսիսյանի, դա հնարավոր էր միայն, եթե իրանական կառավարությունը ենթարկվեր ներկայացված պահանջներին և եթե տեղի չուներ նախյի նոր միջադեպեր և սադրյալ գործողություններ (ռուսական գործակալների, զորքերի, հաստատությունների վրա հարձակումներ), որոնք ըստ էության անհնար կդարձնեն զորքի տարահանումը⁵⁹³:

Սակայն ստեղծված պայմաններում միջադեպերն անխուսափելի էին: Իրանում պայթուեափայտանց իրավիճակի ձևավորմանն առաջին հերթին նպաստում էին ռուս ռազմական և դիվանագիտական ներկայացուցիչների գործողությունները: Այս փուլում ճգնաժամային իրավիճակի պահպանումն անկասկած ձեռնտու էր Ռուսաստանին, որով էլ արդարացվում էր ռուսական ռազմական ներկայությունը: Եթե Թեհրանում Պակլևսկի-Կոզլյը ռուսական շահերը փորձում էր պաշտպանել անգո-ռուսական համագործակցության շրջանակներում, ապա հյուպատոսների մեծ մասը գտնում էր, որ Ռուսաստանն Իրանում պետք է աներկրայորեն հանդես գա սեփական շահերը պաշտպանելու դիրքերից և հույսը դնի միայն իր ուժերի վրա: Թավրիզում՝ Ա. Միլլերը, Ռեշտում՝ Ն. Նելրաստը, Մեշեդում՝ Ա. Դաբիման այն գլխավոր հյուպատոսներից էին, ովքեր հատկապես այդքի ընկալն իրենց կայսերապաշտական վարքագծով:

⁵⁹¹ АВІРІИ. ф. «Перестрой стол», он. 489, д. 577 б, л. 38.

⁵⁹² Сборник дип. док. вып. 7, с. 307-308, МОЭИ. серия 2, т. 19, ч. 1, N. 189, с. 175-176.

⁵⁹³ Сборник дип. док. вып. 7, с. 308.

Նոյեմբերի 18-ին մեջլիսը հասարակական ճնշումների տակ՝ Ապսելի մեծամասնությամբ մերժեց այն՝ իր անվստահությունը հայտնելով նաև Սամառ օս-Սալթանեի կառավարությանը⁵⁹⁴, որից հետո ռուսական զորքը Ռեշտից շարժվեց դեպի Ղազվին⁵⁹⁵: Ռուսական զորքերի ներխուժումը երկրում առաջ բերեց արմատական տրամադրությունների և զինված դիմադրության ուժեղացում, որն էլ գլխավորեցին ձախ ուժերը: Այս ընթացքում ընդդիմությունը, հասկնալիս ճնշումները, նպատակ ունենալով ուժեղացնել կառավարության վրա ճնշումները, ամենուրեք կազմակերպում էին բողոքի հանրահավաքներ: Թեհրանում՝ մեջլիսի առաջ, հրապարակներում և մզկիթներում ծայր առան բողոքի բազմամարդ ցույցեր, որոնց մասնակցում էին հասարակության գրեթե բոլոր խավերի ներկայացուցիչները⁵⁹⁶: Ռուսական զորքին դիմադրություն ցույց տալու նպատակով կազմակերպվում էին ինքնապաշտպանական ֆիդայական խմբեր⁵⁹⁷:

Ցնցումներից զերծ չմնացին նաև նահանգները: Ստեղծված իրավիճակում հյուսիսային նահանգներում ազգային ազատական ուժերի հակառուսական քարոզչությունը հասավ իր գագաթնակետին: Այն երբեմն վերածվում էր բացահայտ զինված ելույթների: Կովկասյան հեղափոխականներով համարված տեղական ֆիդայական ջոկատների՝ Ռուսաստանի դեմ կազմակերպած դիմադրության շարժումը, Բրաունոս ծառայող դիվանագիտական գործիչների տեսակետով, պահանջում էր կտրուկ հակահարված:

1911 թ. վերջին ստեղծվել էր մի իրավիճակ, երբ Բրանունոս ծառայող գրեթե բոլոր հյուսիսայինները, առանց դեպատերոջի միջնորդության, Պետերբուրգից պահանջում էին լուրջ միջոցառումներ ձեռնարկել և ակտիվացնել ռազմական միջամտությունը⁵⁹⁸: Դրան

⁵⁹⁴ احمد كسروي، تاريخ هجده ساله از بايجان، ص. ۲۱۹-۲۲۲

⁵⁹⁵ Сборник дин. док. вып. 7, с. 267-268, АВПРИ, ф. «Персидский стол», оп. 489, д. 5786, л. 184.

⁵⁹⁶ احمد كسروي، تاريخ هجده ساله از بايجان، ص. ۲۲۵-۲۲۶

⁵⁹⁷ Сборник дин. док. вып. 7, с. 273, 277-278, 288-290, Afary J., The Iranian Constitutional Revolution, էջվ. աշխ., էջ 332:

⁵⁹⁸ Сборник дин. док. вып. 7, с. 196, 201, 210-211, 283, 285, 300, 307, АВПРИ, ф. «Персидский стол», оп. 489, д. 5776, л. 24-25, 31-32.

նպաստում էր նաև այն, որ թուրքական զորքերի բռնագաղթումների և թուրքական գործակալության մղած պահեստապահության քարոզչության արդյունքում՝ երիտթուրքերին հաջողվել էր միառժամանակ իրանական ազգայնական շրջանների ուշադրությունը շեղել բացառապես Ռուսաստանի կողմը և բոլորքել այստեղ տիրող հակառուսական տրամադրությունները⁵⁹⁹:

Թավրիզում դեկտեմբերի սկզբին տեղ գտած մի շարք հանրահավաքներից հետո փակվել էին բազարները: Ֆիդայական ջոկատները, որոնցում հաշվառվում էր 3000 մարտիկ, նախապատրաստվում էին ընդդիմանալ ռուսներին: Գրավելով Թավրիզի միջնաբերդը՝ ֆիդայիներն այստեղ տեղակայված թեղանոթները ուղղել էին Բաղեշենայ այգու ուղղությամբ, որտեղ գտնվում էր ռուսական զորախումբը⁶⁰⁰: Ըստ հյուսիստոս Ա. Միլլերի՝ Թավրիզում գտնվող 250 հոգանոց ռուսական զորաջոկատը ի վիճակի չէր դիմագրավելու մի քանի անգամ գերազանցող ֆիդայիներին, որոնց օգնում էին հայերը: Դեկտեմբերի 7-ին և 8-ին ռուսական զորամասերը, հյուսիսատսությունը և հիմնարկությունները զինված հարձակումների ենթարկվեցին ֆիդայիների կողմից: Ֆիդայական ջոկատների և ցարական զորքերի միջև զինված բախումներ տեղի ունեցան, որոնք այնուհետև վերաճեցին տասնորյա լայնածավալ մարտական գործողությունների⁶⁰¹:

Կովկասի փոխարքայի հրամանով դեկտեմբերի 4-ից սկսած՝ Թավրիզի ուղարկվեցին նոր զորաջոկատներ⁶⁰²: Ա. Մազունցի դեկտեմբերի 10-ին հետևյալ ցուցումներն էր տվել Միլլերին: Թավրիզի հյուսիսատսը իրավունք էր ստանում.

1. ձերբակալել ռուսական զորքերի վրա հարձակում գործած ֆիդայիներին և տեղում կազմակերպել ռազմադաշտային դատարաններ.

2. ամբողջությամբ զինաթափել հեղափոխականներին,

⁵⁹⁹ Բայրուլյան Վ., Թուրք-իրանական հարաբերությունները, էջվ. աշխ., էջ 254-270; 291-297, Сборник дин. док. вып. 7, с. 284:

⁶⁰⁰ Сборник дин. док. вып. 7, с. 280.

⁶⁰¹ James D. Clark, էջվ. աշխ., էջ 244-246, «۲۳۱» ص. ۲۳۱-۲۳۲

⁶⁰² Նույն տեղում, էջ 274, 301, 327, 349, 352:

3. գրավել միջնաբերդը և ոչնչացնել զինանոցները, պաշտպանական հենակետերը, որտեղից կարող էր կազմակերպվել ինքնապաշտպանություն:

Հյուպատոսին թույլ էր տրվում նաև ռուսական զորքի հրամանատարին հետ համանախ կշակել և կիրառել այնպիսի պատժամիջոցներ, որոնք նպատակահարմար կհամարվեին, «քանի որ թափված ռուսական արյունը պահանջում էր ամենադժոխքի վրեժը, որը լավ դաս պետք է հանդիսանար ապակայուն տարրերի համար»⁶⁰³: Լրացուցիչ զորքերի ժամանումից անմիջապես հետո Կովկասի փոխարքայ Վորոնցով-Ղաշկովը հրահանակեց ուժբալունել Թավրիզի միջնաբերդը, կազմակերպել ռազմադաշտային դատարաններ, որոնք կպատժեն բոլոր նրանց, ովքեր կազմակերպել էին ռուսական զորամիավորումների վրա հարձակումները և անարգել էին վիրավոր ռուս զինվորների մարմինները: «Թավրիզում մեր զորքի վրա հարձակումը, վիրավորների նկատմամբ կոտորածները՝ պահանջում են ամենադժոխքի վրեժխնդրությունը»: Դատավճիռները պետք է ի կատար ածվեն անմիջապես: Ընդ որում մեղավորները պետք է պատժվեն հենց Իրանում և ոչ մի դեպքում չուղարկվեն Կովկաս, ուր բանտերը, առանց այդ էլ լեփիլեցուն էին քաղբանտարկյալներով, և նրանց նկատմամբ դատավարությունները կարող էին երկարաձգվել և անհամեմատ մեղմանալ»⁶⁰⁴:

Կովկասիև ուղղված մեկ այլ հետազոտում փոխարքան նշում էր, «Պարսիկների համառությունը բացատրվում է նրանց շարքերում կովկասյան և իրանահպատակ հայերի ներկայությամբ, որոնք էլ ղեկավարում են մարտերը»⁶⁰⁵:

Միաժամանակ ռուսական զորքերի և ֆիզդայական ջոկատների միջև բախումներ էին տեղի ունենում Ռեշտում և Էնգելիում⁶⁰⁶: Դեկտեմբերի 4-ին Ռեշտում և Էնգելիում հայտարարվել էր համընդհանուր գործադուլ, Էնգելիում չէին բեռնաթափվում ռուսական առևտրական նավերը: Երկու օր հետո Էնգելիում ֆիզայիների կողմից հարձակումների էին ենթարկվել «Կրասնոդոլսկ» ռազմանավը և Լիանտ-

գովի ձկնաբոլորանաբերական հիմնարկությունը: Միջև ռուսական լրացուցիչ զորամիավորումները կծամանեին Ռեշտ⁶⁰⁷, Մազոսովը, Թավրիզի հյուպատոս Ա. Միլերին տրված ցուցումների համապատասխան, հյուպատոս Ն. Նեկրասովին հրահանգել էր ձեռնարկել դիմադրության շարժման կազմակերպիչներին⁶⁰⁸: Ճգնաժամային իրավիճակ էր ձևավորվում նաև Մեշեդում⁶⁰⁹:

Ռուսական առաքելությանը հանձնված վերջնագիրը մերժելու մասին իրանական նոտայում նշվում էր, որ Իրանը պատրաստ է Ռուսաստանի հետ բանակցել վերջինիս կողմից առաջադրված պահանջների շուրջ: Մակայն ռուսական դիրքորոշումը մեղմելու իրանական կառավարության փորձերն անհաջողության մատակցվեցին: Ուշագրավ է, որ միաժամանակ, դեռևս նոյեմբերի 24-ին, Պակկասկի-Կոզլոյի հետ իր հանդիպման ժամանակ, Իրանին նոր փոխառություն տրամադրելու մասին հարց բարձրացնելով՝ արտգործնախարարն ասել էր, որ եթե մեջլիսն այնուամենայնիվ չընդունի ռուսական վերջնագիրը, ապա կառավարությունը կանց չի առնի այն լուծարելու որոշման հարցում: Երկու օր անց նույնը փաստել էր նաև Իրան վերադարձած Մարդար Ասաադը⁶¹⁰:

Ռուսների հետ ձախողված բանակցությունների արդյունքում կառավարությունն ի վերջո, դեկտեմբերի 5-ին մեջլիսին առաջարկեց երկու այլընտրանք. լայն լիազորություններ տրամադրել կամ կառավարությանը, կամ մեջլիսի կողմից ընտրված հատուկ հանձնախմբին, որը կառավարության հետ համագործակցելով՝ ռեգենտի ղեկավարությանը կլուծի ռուս-իրանական հակասությունները: Մակայն ձախերի կողմից սուր ընդդիմության հանդիպելով՝ ձայների մեծամասնությամբ այն մերժվեց: Միայն երեք օր անց դեկտեմբերի 8-ին, երբ հայտնի դարձավ Ղազվինից դեպի մայրաքաղաք ռուսական զորքի շարժվելու և Թավրիզում, Ռեշտում ծավալվող գործընթացների արդ-

⁶⁰³ Сборник дин. док. вып. 7, с. 351-352.

⁶⁰⁴ МОЭН, серия 2, т. 19, ч. 1, N. 70, с. 239, 393.

⁶⁰⁵ Сборник дин. док. вып. 7, с. 357.

⁶⁰⁶ Сборник дин. док. вып. 7, с. 312, 318, 334.

⁶⁰⁷ Ռեշտի և Էնգելիի ռուսական զորամասում այդ ժամանակ կար կազմակերպել հարյուրյակ և «Կրասնավոլոսկ» ռազմանավը: МОЭН, серия 2, т. 19, ч. 1, N. 264, с. 242.

⁶⁰⁸ Сборник дин. док. вып. 7, с. 338.

⁶⁰⁹ Նույն տեղում, էջ 313, 392-393:

⁶¹⁰ Նույն տեղում, էջ 306:

յունքում ձեռքբերվածների, օրեցօր սովորացող գոների թվերի մասին՝ պատգամավորները համաձայնվեցին հինգ հոգանոց հանձնախումբ ձևավորել, որն էլ կատավարության ու ռեզենտի ճշգրտումների տակ որոշում կայացրեց ընդունել ռուսական վերջնագիրը⁶¹:

Դեկտեմբերի 11-ին հաջորդեց մեղշիսը ցրելու և նոր ընտրություններ նշանակելու մասին Նասեր օլ-Մոլլիի հրամանագիրը: Լույն օրը Եփրեմ խանի ոստիկանական և բախթիարական ուժերի կողմից բռնի կերպով ցրվեց մեղշիսը և Թեհրանում ռուսական դեսպանությունը հանձնվեց իրանական կատավարության կողմից ռուսական վերջնագրին ընդունելու մասին նույնիստ⁶²: Այսպիսով, իրանական կատավարությունը դադարեցրեց Շուսթերի գործունեությունն Իրանում⁶³:

Չնայած սրան՝ Ռուսաստանն ընդլայնեց իր ռազմական ներկայությունն Իրանում: Դեկտեմբերի 13-ին կայացած Հատուկ խորհրդակցության ընթացքում ցարական կատավարության որոշմամբ.

1. Երևանից Թավրիզ ուղարկվեց լրացուցիչ երեք հրաձգային գունդ և 5 կազակական հարյուրակ, 3 մարտկոց՝ յուրաքանչյուրում չորսական թեղանոթ, հարվածային մարտկոցի ջոկ և ակեսագերծող կես վաշտ,

2. Կովկասից, Էնզելիի, Ռեշահ և Ղազվինի ուղղությամբ, ուղարկվեց 4000 զինվոր,

3. Էնզելի ուղարկվեցին «Ադրասան» և «Նարս» հաճանավերը⁶⁴:

Հյուսիսային Իրանում ռուսական ներկայացուցիչները անտեսելով տեղական իշխանություններին՝ իրենց վրա վերցրին վարչական և դատական գործառնությունները, հատկապես՝ Ասրաբատակում, Գիլյանում և Նորասանում: Թավրիզ ռուսական լրացուցիչ զորամիավորումների ժամանումից հետո ձեռքբերվեցին բազմաթիվ

⁶¹ Իրանական կատավարության պատասխան նուստյի տեքստը տես՝ աշխատանքի «Հավելված» բաժնում, Հավելված 6: Ալբրտըր՝ ՏՅօրնիկ ընդ. ժող. արտ. 7, գ. 381-382:

⁶² ՏՅօրնիկ ընդ. ժող. արտ. 7, գ. 371-383:

⁶³ James D. Clark, նշվ. աշխ., էջ 244-246, «تذکره» ص. «تاریخ هیجده ساله ازبیلجان»:

⁶⁴ МОИ, серия 2, т. 19, ч. 1, N. 264, с. 242-243.

հեղափոխականներ ու ֆիդայիներ, ովքեր ռուսական ռազմադաշտային դատարանների որոշմամբ կարանավորվեցին և կախաղան բարձրացվեցին⁶⁵: Այդ դատավճիռների համաձայն կախաղան հանվեց ավելի քան քսան մարդ, այդ թվում հոգեբուրականները Միլլերը երեսուցուրտ էր. «Ազգաբնակչության շրջանում այդ պատժամիջոցները լավագույն ազդեցություն են գործում և նշանակալիորեն հանդուստացրել են մեր ռազմական անհանկարգի ցատուկը, որն առաջացել էր ֆիդայիների կողմից կատանքների ենթարկված ռուս զինվորների և կազակների տեսից»⁶⁶: Թավրիզի բախումների ժամանակ գնվեց 40 և վիրավորվեցին շուրջ 50 ռուս զինծառայող⁶⁷:

Նշանակալի մեծ թիվ կազմեցին իրանական կողմի կորուստները՝ հասնելով մի քանի հարյուրի, այդ թվում նաև խաղաղ բնակչությունից: Նրանցից շատերն անգամ անմասն մնալով վերջին օրագրումներից՝ պատիժ կրեցին սահմանադրական շարժման սկզբնական փուլում իրենց մասնակցության համար⁶⁸:

Ռեշտում ռուսական ներկայացուցիչները ևս պատմիչ գործողություններ իրականացին և ձեռքբերվեցին բազմաթիվ հեղափոխականներ⁶⁹: Ռեշտում տեղի ունեցած բախումների ընթացքում սպանվեց 43 և ավելի քան 50 մարդ վիրավորվեց⁷⁰: Մ. Պետերբուրգում բրիտանական դեսպան Ջ. Բյուկենեն իր հուշերում գրում է. «Ռուսական հյուպատոսները մշտապես հրահրում էին անկարգություններ,

⁶⁵ James D. Clark, նշվ. աշխ., էջ 248-249:

⁶⁶ ՏՅօրնիկ ընդ. ժող. արտ. 7, գ. 406-407:

⁶⁷ Թավրիզի ռազմական գործողությունների մասին մանրամասն տես՝ Стреловитов (Катабухов) П., նշվ. աշխ., էջ 35-40, ՏՅօրնիկ ընդ. ժող. արտ. 7, գ. 410-425, James D. Clark, նշվ. աշխ., էջ 244-246, «تذکره» ص. «تاریخ هیجده ساله ازبیلجان»:

⁶⁸ Թավրիզում և Գիլյանում ռուսական իշխանությունների կողմից պատմիչ ենթարկված հեղափոխականների շարքերում կային նաև հայեր: 1912 թ. հունվարին կախաղան էր հանվել Թավրիզի հեղափոխականների առաջնորդ Պետրոս Մելիք Մոլլերասյանը: Նրանցից շատերը ձեռքբերվեցին. արտովեցին կամ փախուստի դիմեցին: Afary J., The Iranian Constitutional Revolution, էջ 337-338; Berberian H., նշվ. աշխ., էջ 155: Սափունյիս պեղումներ՝ Թավրիզից Խոյ անցած մի խումբ հայեր Խոյանյան պետը է ձեռքբերվել և պատիժ կրել: ՏՅօրնիկ ընդ. ժող. արտ. 7, գ. 404:

⁶⁹ МОИ, серия 2, т. 19, ч. 1, N. 245, с. 235-236.

⁷⁰ Abrahamian Er., Iran between Two Revolutions, նշվ. աշխ., էջ 109-110:

որպեսզի արդարացնեն իրենց միջամտությունը: Արտգործնախարարություն ուղղված գեղարվեստում երանք այնքան հաջող էին աղավաղում այդ միջադեպերի ծագումն ու բնույթը, որ Մազոնովն անգամ սպառնում էր, թե Ռուսաստանն իր վրա կվերցնի Ասորպատական կառավարումը, եթե իրանական կառավարությունն ի վիճակի չլինի կարգուկանոն հաստատել թավրիզում:⁶²¹

Ռուսական կառավարության մարտավարությունը փորձ էր ստիպել Թեհրանին երկուստեք հավասարակշռել քաղաքականությունը և հաշվի նստել նաև ռուսական շահերի հետ: Այն նպատակ ուներ նաև վերջնականապես ճնշել հեղափոխական օջախները: Վերջնական կազատակին հասնելու համար ռուսական կառավարությունը կրկին խաղարկեց նախկին շահ՝ Մոհամադ Ալիին իշխանության վերադարձնելու խաղաքարտը: Երբ հեղափոխական հիմնական օջախներն Իրանում ճնշվեցին, գլուխ բարձրացին Մոհոմմադ Ալիի հետադիմական ուժերը: Դեռևս աշնանը պարտություն կրելով՝ նախկին շահը նահանջել էր Գորգան և իր կողմնակիցների հետ շարունակում էր մնալ իրանական տարածքում՝ արժանանալով ռուսական հյուպատոսների հովանավորությանը:⁶²²

Օգտվելով Թավրիզում ռուսական զորքի ներկայությունից Միլլերի թողովությանը, ղեկնուներին 18-ին իր գործով Թավրիզ վերադարձավ Մոհամադ Ալիի կողմնակից Շոջա օդ-Դոուլեն, ում ռուսական կողմը նպատակ էր հետապնդում կարգել որպես Ասորպատականի նահանգապետ⁶²³: Նմանօրինակ իրադարձությունների թվին էր պատկանում նաև 1912 թ. հունվար-փետրվար ամսիներին Խորասանում ծավալված ճգնաժամը: Դեռևս ղեկնուներին սկզբին կանխատեսելով հակառուսական ելույթների բռնկումներ Մեշհեդի գլխավոր հյուպատոս Ա. Դաբիժայի պնդմամբ, Թուրքեստանի գեներալ-նահանգապետ Ա. Սամանովի հրամանով՝ Խորասան և Քուչան էին ուղարկվել լրացուցիչ ռազմական միավորներ⁶²⁴: Մակայն նա-

հանգում դրությունն ապակայունացավ ոչ թե հեղափոխականների, այլ Մոհամադ Ալիի կողմնակիցների գործողությունների հետևանքով, որոնց աջակցում էին ռուսական ներկայացուցիչները: Փետրվարին, Ասորպաղում նախկին շահի բարձրացրած ըմբոստությունն հետ միաժամանակ, Մեշհեդում ապստամբեցին նրան սատարող ուժերը՝ տիրապետություն հաստատելով քաղաք այն հատվածում, որտեղ գտնվում էր շիական գլխավոր սրբավայրերից մեկը՝ ութերորդ իմամ Ռեզայի դամբարանը: Հունվարի վերջին հյուպատոսը տեղեկացնում էր Ա. Պետերբուրգին, որ տեղական բնակչության 90 %-ից ավելին պահանջում են վերադարձնել նախկին շահին և անհամբերությամբ սպասում են Ռուսաստանի օգնությանը⁶²⁵:

Միաժամանակ Իրանի հարավ-արևմտյան շրջաններում ապստամբություն բարձրացրեց նաև իշխանագուև Սալար օդ-Դոուլեն, ում կարճ ժամանակամիջոցում հաջողվեց իրեն ենթարկել Քերմանշահի, Քրդստանի և Լուրիստանի նահանգները⁶²⁶:

Հունվարի 22-ին և 24-ին Մազոնովին հանձնված բրիտանական հուշագրերում Մեշհեդի ռուսական հյուպատոսության գործակալները մեղադրվեցին Մոհամադ Ալիի օգտին քարոզություն իրականացնելու մեջ և բրիտանական կողմը ռուսական կառավարության խիստ ուշադրությունն էր հրավիրում գլխավոր հյուպատոսի գործունեության վրա⁶²⁷:

Իր համար ոչ բարենպաստ զարգացումները կանխելու նպատակով, Լոնդոնը կտրուկ ուժեղացրեց իր ճնշումները Պետերբուրգի վրա⁶²⁸, ինչի արդյունքում ռուսական ԱԳՆ-ը չցանկանալով իսլամ վտանգել Մեծ Բրիտանիայի հետ հարաբերությունները՝ սկսեց զսպվածություն դրսևորել: Այն զերծ մնաց նախկին շահի հետագա գործունեությունը խրախուսելուց: Պետերբուրգը պատրաստ էր քաղաքական հրապարակից հեռացնել Մոհամադ Ալիին, սակայն

⁶²¹ G. Buchanan, հշվ. աշխ., էջ 101:

⁶²² ۱۹۱۲-۱۹۱۳. تاریخ هیجده ساله ازباجیان، ص ۳۱۸، примечание 3. МОИИ, серия 2, т. 19, ч. 1, N. 245, с. 318, примечание 3.

⁶²³ Сборник дин. док. вып. 7, с. 395-396.

⁶²⁴ Сборник дин. док. вып. 7, с. 313, 319, 335-336.

⁶²⁵ Jennifer Siegel (Foreward by Paul Kennedy), Endgame: Britain, Russia and the Final Struggle for Central Asia, L. & N. York, 2002, p. 122.

⁶²⁶ Քաղաքական և Թուրք-իրանական հարաբերությունները (1900-1914 թթ.), հշվ. աշխ., էջ 305-307:

⁶²⁷ МОИИ, серия 2, т. 19, ч. 1, N. 245, с. 81-82.

⁶²⁸ Jennifer Siegel, հշվ. աշխ., էջ 121-123:

ծամանակավորապես և նախապայմանով. «Քանի որ ներկայումս Ռուսաստանը նոր փորձ է ձեռնարկում իրանական գործող կառավարության հետ ամուր, բարեկամական հարաբերությունների հաստատման ուղղությամբ և եթե վերջինս ապագայում արժանափաստություն չդրստորի, ապա տվյալ հարցը կրկին կհայտնվի հետդռնի կես քննարկումների ասանցքում»⁶²⁹.

Հունվարի 16-ին Ս. Պետերբուրգում բրիտանական դեսպանին հանձնված ռուսական նոտայում առաջարկվում էր, որ իրանական կառավարությունն անմիջական բանակցությունների մեջ մտնի Մոհամմադ Ալիի հետ, որոնցում կարող էր միջնորդ հանդիսանալ Աստրաբադի ռուսական հյուպատոսը: Իրանին համատեղ փոխառություն տրամադրելու դիմաց՝ նրա կառավարությունը պետք է վերջնականապես լուծարեր ֆիդայական միավորները և ռազմական ուժերում բարենորոգումներ անցկացներ՝ Ռուսաստանի և Մեծ Բրիտանիայի պահանջների համաձայն: Ռուսական կառավարությունը պահանջում էր նաև պահպանել Ղաջարական արքայատոհմը, չմիջամտել իր ազդեցության գոտու գործերին, տրամադրել նոր մենաշնորհներ և կարգավորել հողատարածքների սեփականաշնորհման հարցը (իրանական օրենքներով արգելվում էր օտարիպատակների հողատարածքներ սեփականաշնորհել)⁶³⁰:

Ձ. Բյուկենեյի հետ իր առանձնագրույցում Սագոնովը փաստել էր, որ. «Անգլո-ռուսական համաձայնագիրը մշտապես հսկողնացել է նրա քաղաքականության ալֆան և օմեգան» և, հակառակ ռուսական հասարակական կարծիքի, այն պահպանելու համար նա կանգնեցրել է ռուսական զորքերի շարժը դեպի Թեհրան, խաղաղ հարաբերություններ է հաստատել իրանական կառավարության հետ, համաձայնվել է համատեղ փոխառություն տրամադրել վերջինիս, զոհարե-

⁶²⁹ ՄՕՅԻ, օրինակ 2, տ. 19, գ. 1, N. 392, Է. 43-44.

⁶³⁰ ՄՕՅԻ, օրինակ 2, տ. 19, գ. 1, N. 398, Է. 54-56. Jennifer Siegel, նշվ. աշխ., էջ 124:

րել է Մոհամմադ Ալիին. գործնականում արել այն ամենը, ինչ խնդրել է անգլիական կառավարությունը»⁶³¹:

Փետրվարի 5-ին Թեհրանում ռուսական և բրիտանական դեսպանությունները Վոստոկ օդ-Դոուլեյի հանձնեցին համատեղ նոտա, որում իրանական կառավարությանը համատեղ վարկ⁶³² տրամադրվում էր դիմաց՝ տերություններն առաջադրեցին հետևյալ պահանջները.

1. իրանական կառավարությունն իր քաղաքականությունը պետք է համապատասխանեցնի 1907 թ. անգլո-ռուսական համաձայնագրին:

2. Մոհամմադ Ալիի և Սալար օդ-Դոուլեյի կողմից Իրանը լքելուց հետո, այն կլուծարի ֆիդայական և անկանոն զորքերը:

3. Երկու առաքելությունների հետ կցնարակի ոչ մեծաքանակ մարտունակ բանակ կազմակերպելու մասին նախագիծ:

4. Թոշակ կիջանակի Մոհամմադ Ալիին և համաներում կշնորհի նրա կողմնակիցներին⁶³³:

Մարտի 7-ի նոտայով իրանական կառավարությունը ստիպված էր պաշտոնապես ընդունել անգլո-ռուսական պահանջները, որով փաստացի ճանաչեց 1907 թ. անգլո-ռուսական համաձայնագիրը⁶³⁴:

Սակայն մինչ այդ, փետրվարին, երբ նախկին շահը լքեց Իրանը⁶³⁵, նրա կողմնակիցները հրաժարվեցին զենքերը վայր դնել: Այս իրողությունը Մեծ Բրիտանիայի և իրանական կառավարությունների հետ ձեռք բերված վերջին պայմանավորվածություններից հետո սկսեց խանգարել ցարական կառավարությանը: Վերանայելով խաղաքարերը՝ Պետերբուրգը անմիջական մասնակցությունը բերեց Մոհամմադ Ալիի կողմնակիցների դիմադրությունը ճնշելու գործում՝ կանգ չառ-

⁶³¹ G. Buchanan, նշվ. աշխ., էջ 110-111:

⁶³² Չտրամադրելով խոշոր փոխառություններ՝ վերոնշյալ տերությունները, ընդհուպ մինչև Առաջին աշխարհամարտ քաղաքական լուրջ զիջումների, այդ թվում նաև ներառության և այլ կարգի մենաշնորհներ տրամադրելու դիմաց իրանական կառավարությանն էին հատկացնում տարատեսակ վարկեր և կանխավճարներ:

⁶³³ ՄՕՅԻ, օրինակ 2, տ. 19, գ. 2, Է. 155-156.

⁶³⁴ ՄՕՅԻ, օրինակ 2, տ. 19, գ. 2, Է. 304-307.

⁶³⁵ Ames C., նշվ. աշխ., էջ 70:

նելով անգամ շիակն օրենքով դարերով ամբարձված բնտի իրավունքը խախտելու փաստի առաջ: Մագոնովը պահանջեց, որ Ա. Դարիժան անգլիական հյուպատոս Մայքսի հետ համատեղ կանխի Սոհամմադ Ալիի օգտին քարոզչությունը և հասնի երան, որ իմանա՞նք Ռեզայի դամբարան բնտ նստածները դուրս բերվեն: Մակայն մարտի 11-ին, երբ նահանգի կառավարման մարմինները հայտարարեցին, որ սեփական միջոցներով չեն կարող կարգավանտ հաստատել, հյուպատոսը իրավիճակը վերահսկողության տակ առնելու պահանջով՝ դիմեց ռուսական զորքերի հրամանատարին: Անարյունքում, բանակցություններից հետո մարտի 18-ին հյուպատոսի հրամանով դամբարանը շրջապատվեց ռուսական զորքերի կողմից: Համոզված լինելով, որ ոչ որ չի հանդիսի խախտել ավանդույթը, ըմբոստացածները հրաժարվեցին լքել այն: Ի պատասխան՝ ռուսական հրետանին նախկինումս ենթարկեց տարածքը և զինվորներն անասնձ կերպով ներխուժելով ներս՝ բազմաթիվ զոհերի գնով ճնշեցին դիմադրությունը⁶⁶: Վնասված դամբարանը, կողոպտված սգկիթը և մարդկային կորուստները ճնշող տպավորություն և անջնջելի հետք են թողել իրանցիների հիշողությունում:

Առաջին աշխարհամարտի նախաշեմին Իրանում ռուս-բրիտանական մրցակցությունը չնեղմացավ: Հակառակը՝ յուրաքանչյուրը փորձեց ամրապնդել սեփական գերակայությունը և միաժամանակ հակազդել Իրանում գերմանական աճող ներգրավվածությանը: Իրանական վարչակարգի նկատմամբ շարունակում էր կիրառվել սպառնալիքների և ճնշումների քաղաքականությունը՝ տարատեսակ պայմանագրերի, սենաշնորհային իրավունքների ձեռքբերման նպատակով⁶⁷:

Իրենց ձեռքում կենտրոնացնելով նաև քաղաքացիական վարչարարության գործառնությունները՝ բրիտանացի պաշտոնյաները հարավում, իսկ ռուսները հյուսիսում հովանավորության տակ արնելով

տեղական ավատական հեղինակություններին կամ ցեղապետերին՝ ուղղակիորեն խրախուսում էին երանց կենտրոնախույս ձգտումները: Ռուսական իշխանությունները Հաշվավարկային բանկի միջոցով, հյուսիսային Իրանում շարունակեցին լայնարձակ հողատարածքների մասսայական ձեռք բերման գործընթացը, որոնք տրամադրվում էին ռուսաձայնակներին⁶⁸:

Ռուսները հյուսիսում խթանեցին հողատարածքների լայնածավալ ձեռք բերման գործընթաց՝ խրախուսելով սահմանակից նահանգներում ռուսաձայնակների վերաբնակեցումը, ինչը այդ տարածքի տնտեսական և քաղաքական յուրացման նպատակ էր հետապնդում և հյուսիսիրանական շրջանների էթնիկ դիմագիծը փոխելու հստակ քաղաքականություն էր:

Առաջին Աշխարհամարտից առաջ և պատերազմի տարիներին Իրանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական ճգնաժամն ավելի խորացավ: Խայկ համաձայնության և Եռյակ դաշինքի երկրների համար այդ պետության աշխարհաքաղաքական դերակատարումը և նավթային հարուստ պաշարներով ընդերքը էլ ավելի կարևորվեց: Իրանի տարածքը ռազմակալած բրիտանական և հատկապես, ռուսական զորքերը մինչև Առաջին աշխարհամարտ և պատերազմի ընթացքում դուրս չբերվեցին՝ չնայած պատերազմում Իրանի հայտարարված չեզոքությանը: Նման պայմաններում Մեծ Բրիտանիան, Ռուսաստանը, Գերմանիան և Օսմանյան կայսրությունը հնարավորություն ստացան ոչ միայն Իրան գործուղել սեփական գաղտնի գործակալներ և կանոնավոր գործախաղորդումներ, այլև հստակ ռազմաքաղաքական ծրագրեր իրականացնելու նպատակով՝ տեղական բնակչությունից կազմավորեցին աշխարհագրային չոկատներ:

1914 թ. հունիսի սկզբին բրիտանական նավատորմի՝ հեղուկ վառելիքի անցնելու կապակցությամբ՝ ծավային նախարարությունը ձեռք բերեց Անգլո-պարսկական (1935 թ.-ից ԱԻՆԸ-ի) նավթային ընկերության բաժնետոմսերի 51 % -ը: Դաշտոնապես այդ միջոցառումը ռուսական կառավարությունը դժվարությամբ կարող էր բողոքարկել.

⁶⁶ МОЭИ, серия 2, т. 19, ч. 2, с. 367-362, Abrahamsian Er., Iran between Two Revolutions, էջվ. աշխ., էջ 110, Jennifer Siegel, էջվ. աշխ., էջ 126-127:

⁶⁷ АВПРИА, ф. «Персидский стол» Б. ош. 4, 592 ф., т. 30-33, 37-38, 48-49.

⁶⁸ Նույն տեղում:

քանի որ ընկերությունը կազմավորվել էր 1907 թ. համաձայնագրից մի քանի տարի առաջ, հետևաբար նրա գործունեությունը համաձայնագրով չէր կարգավորվում: Սակայն, փաստացի բաժնետոմսերի գնումը լուրջ խոչընդոտներ էր հարուցում ռուսական շահերին, քանի որ հնարավորություն էր ընձեռում բրիտանական կառավարությանը, շրջանցելով գործող համաձայնագիրը, ոչ միայն վերահսկել նավթի հանույթը հյուսիսային շրջաններում և չեզոք գոտում, այլև նվազեցնում էր Էրան ռուսական նավթամթերքների արտահանման ծավալները:

Պատերազմը բռնկվելու հետ մեկտեղ՝ բրիտանական կառավարությունը, ֆրանսիական դիվանագիտության ակտիվ աջակցությամբ, մեծ շահագրգռվածություն սկսեց դրսևորել 1907 թ. համաձայնագրի վերանայման հարցում, որով Ռուսաստանը չեզոք գոտին կձանաչեր որպես բրիտանական ազդեցության գոտի: Անգլո-ռուսական բանակցություններն ավարտվեցին 1915 թ. մարտի 20-ին, և ձևեր բերված համաձայնությամբ՝ չեզոք գոտին, բացառությամբ Մպահան և Յազդ քաղաքների, անցավ բրիտանական ազդեցության տակ: Փոխարենը՝ Ռուսաստանին, պատերազմի բարեհաջող ավարտից հետո, իրավունք էր տրվելու իր վերահսկողությունը սահմանել սևծովյան նեղուցների և Կ.Պոլսի վրա: Սակայն, Ռուսական կայսրության «պատմական» այս ծրագրերին վիճակված չէր իրականություն դառնալ:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

XIX դարում Կովկասի և Կենտրոնական Ասիայի միակցումով Ռուսական կայսրությունը դեպի Միջին և Մերձավոր Արևելքի երկրներ առաջխաղաղման լայն հնարավորություն ստացավ: Իսկուսում գերակայություն հաստատելու Ռուսաստանի հավակնությունները բախվեցին նրա վաղեմի մրցակից Մեծ Բրիտանիայի հակազդեցությանը՝ վերաճելով աշխարհաքաղաքական լուրջ դիմակայության:

Խուսափելով Մեծ Բրիտանիայի հետ ռազմական սոճակատումից՝ Ռուսական կայսրությունը հրաժարվեց տարածքային նոր նվաճումներից Իրանում՝ նախապատվություն տալով այդ երկիր խաղաղ ներթափանցման քաղաքականությանը: Կիրառելով կապիտալիզմի համակարգի ողջ զինանոցը՝ Ռուսաստանն ուժեղացրեց իր տնտեսական և քաղաքական ներգրավվածությունն Իրանում:

Ակտիվացնելով իր ռազմաքաղաքական և տնտեսական ներկայությունն Իրանում՝ Ռուսաստանը հնարավորություն ստացավ իր աշխարհաքաղաքական շահերին համապատասխան ուղղորդել կառավարող Ղաջարական արքայատոհմի քաղաքականությունը: Ռուսաստանից տնտեսապես և անվտանգային կախվածության մեջ գտնվող ղաջարական Իրանը միջանկյալ գոտու դեր ստանձնեց մի կողմից Ռուսաստանի և Օսմանյան կայսրության, մյուս կողմից՝ Ռուսաստանի և Բրիտանական Հնդկաստանի միջև:

Իրան տնտեսական ներթափանցումն ակտիվացնելու հարցում ռուսական կառավարության անմիջական հովանավորությամբ և վերահսկողությամբ մշակված ռազմավարության մեջ կարևորագույն դերը վերապահված էր իրանական տնտեսության ենթակառուցվածքներում ներդրումների, արտաքին փոխառությունների, մենաշնորհային, մաքսային, հարկային պայմանագրերի միջոցով շարունակական ներթափանցման հայեցակարգին: Ռուսական իշխանությունների կողմից այն դիտվում էր որպես Իրանի հետ առևտրատնտեսական հարաբերություններն ընդլայնելու և Մեծ Բրիտանիային հակազդելու ամենարդյունավետ միջոցը:

Իրանի նկատմամբ կայսրության ֆինանսատնտեսական քաղաքականությունն ուներ որոշակի սկզբունք. խոշոր փոխառություններ տրամադրելով դաջարական կառավարությանը՝ Ռուսաստանն ամբողջապես ֆինանսական կախվածության մեջ դրեց շահական արքունիքը: Ռուսաստանին հաջողվեց քաղաքական և տնտեսական գերակայություն հաստատել Իրանում և գործնականում վերահսկողության տակ առնել իրանական տնտեսության ռազմավարական մի շարք ոլորտներ: Ռուսական առևտրաարդյունաբերական շրջանների համար Իրանը կարճ ժամանակամիջոցում վերածվեց ապրանքահումքային կցորդի: Անիրավահավասար պայմանագրեր կնքելով օտարերկրյա տերությունների, մասնավորապես Ռուսաստանի և Մեծ Բրիտանիայի հետ, դաջարական կառավարությունը աստիճանաբար կորցրեց թե՛ քաղաքական և թե՛ տնտեսական ինքնուրույնությունը և դե-յուրե պահպանելով անկախությունը, դե-ֆակտո վերածվեց կիսանկախ պետության:

Մի շարք պայմանագրեր պարտադրելով դաջարական կառավարությանը՝ Ռուսաստանը փաստացի մինչև 1910 թ. Իրանում երկաթուղաշինության արգելք ստացրեց՝ մատնելով այդ երկիրը տարերային ճանապարհագրության: Իրանն առանց Ռուսաստանի համաձայնության իրավասու չէր սեփական երկրում երկաթուղիներ կառուցել և այդ իրավունքը տրամադրել այլ պետություններին: Հնդուսայ մինչև 1917 թ. Ռուսաստանն իր ձեռքում կենտրոնացրեց Իրանի հյուսիսը կենտրոնի կապող հիմնական խճուղային ճանապարհները:

Ի դեմս Պարսկական Կազակական բրիգադի Ռուսաստանն Իրանում ձեռք բերեց շահի և իշխող վերնախավի նկատմամբ քաղաքական ազդեցության կարևոր լծակներ: Ռուսական անմիջական վերահսկողության տակ գտնվող այդ գորափափորումը կոչված էր պահպանելու դաջարական զանի անձեռնմխելիությունը և իրավահաջորդությունը: Իր գործունեության ընթացքում Պարսկական կազակական բրիգադն Իրանում ստեղծեց կայուն հետախուզական ցանց, հաստատուն դիրք զբաղեցրեց երկրի ռազմակրթական բնագավառում: Այն գործնականում ռուսական ռազմական կանոնա-

կարգի օրինակով իրանական բանակի համար սպայական կադրեր պատրաստող կառույց էր: Պարսկական կազակական բրիգադի առաջնային խնդիրներից էր Իրանի ներքաղաքական գործընթացների նկատմամբ վերահսկողությունը և Ռուսաստանի համար ստատուս-քվոի ապահովումը:

Ռուսական կայսրության ռազմավարական նպատակներն Իրանում զրևտրվում էին հստակ ձևաչափով և ամփոփվում էին ռուսական դիվանագիտության կողմից ձևակերպված հետևյալ դրույթներում.

ա) «Պահպանել Պարսկաստանի ամբողջականության և անձեռնմխելիության սկզբունքը, չհավակնել տարածքային նոր ձեռքբերումների և թույլ չտալ որևիցե երրորդ պետության գերակայությունն այստեղ՝ աստիճանաբար ենթարկելով այն ռուսական ազդեցությանը: Առանց խափանելու այդ երկրի ինչպես արտաքին ինքնուրույնության սկզբունքները, այնպես էլ ներքին կարգը»:

բ) «Պահպանելով Պարսկաստանի ամբողջականության և անձեռնմխելիության սկզբունքը՝ մեր (Ռուսական կայսրության Ն. Ն.) հիմնական խնդիրն է նրան դարձնել հեազանդ և օգտակար: Այլ կերպ ասած՝ հզոր գործիք մեր ձեռքերում՝ պարսկական լայնածավալ շուկան պահպանելու և ընդլայնելու նպատակով»⁶⁹²:

Նպատակ ունենալով սահմանափակել ռուսական հավակնությունները Միջին Արևելքում՝ Մեծ Բրիտանիան, դեռևս 1898 թ., ռուսական կառավարությանն առաջարկում էր Գ.Պոլսից մինչև Պեկին ազդեցության գոտիների բաժանման համաձայնագիր կնքել: Հետ այդ համաձայնագրի՝ Իրանի հյուսիսային շրջանները լինելու էին ռուսական ազդեցության ոլորտում, իսկ հարավայինը՝ բացառապես բրիտանական: Սակայն ընդհուպ մինչև 1905 թ. ռուսական կառավարող շրջանները գտնում էին, որ Իրանում ռուսական դիրքերը չափազանց ուժեղ են թե՛ տնտեսական և թե՛ ռազմաքաղաքական առումներով, ինչն էլ թույլ կտա ապագայում Իրանն ամբողջապես ենթարկելու ռուսական ազդեցությանը: շենց այս համատեքստում էլ

Ռուսաստանը հանդես էր գալիս իր աշխարհաքաղաքական շահերից բխող Իրանի տարածքային ամբողջականության պահպանման երաշխավորի դիրքերից:

Սակայն XX դարասկզբին միջազգային ասպարեզում Ռուսաստանի համար ստեղծվեց ռազմաքաղաքական բոլորովին նոր իրադրություն: Գերմանիան և Օսմանյան կայսրությունները հետևողականորեն իրագործում էին Մերձավոր և Միջին Արևելքի նկատմամբ ռազմաքաղաքական և տնտեսական ծավալապաշտական իրենց ծրագրերը: Գերմանական դիվանագիտությունը ռուս-բրիտանական քաղաքական առճակատումը ծառայեցնելով սեփական շահերին և օգտվելով ռուս-ճապոնական պատերազմի արդյունքում Ռուսաստանի թուլացումից՝ փորձեց դուրս մղել վերջինիս մերձավորարևելյան տարածաշրջանից: Սրան գումարվեց 1905-1911 թթ. Իրանում Սահմանադրական հեղափոխության արյունքում ստեղծված ներքաղաքական ճգնաժամը, որն ուղղակի սպառնալիք ստեղծեց այդ երկրում ռուսական շահերի համար: Այս ամենը լուրջ նախադրյալներ ձևավորեցին Իրանն ազդեցության ոլորտների բաժանելու շուրջ Մեծ Բրիտանիայի հետ բանակցային գործընթաց սկսելու համար:

Իրանն ազդեցության ոլորտների բաժանելու վերաբերյալ Բրիտանիայի հետ համաձայնագրի շնորհիվ Ռուսաստանը հեռանկարում նաև նպատակ ուներ հասնելու իր պատմական հավակնությունների իրագործմանը՝ Բալկանների և Սևծովյան նեղուցների հարցերն հօգուտ իրեն լուծելու համար: Դիվանագիտական կանխավճարի գնալով Ադրուցների իմամայնդում՝ Մեծ Բրիտանիան Ռուսաստանից համապատասխան զիջումներ ստացավ Իրանում, մասնավորապես հարավարևելյան շրջաններում և փաստացի հասավ Պարսից Օղջում Ռուսաստանի կողմից Մեծ Բրիտանիայի հասույվ շահերի ճանաչմանը:

1907 թ. Իրանն ազդեցության գոտիների բաժանելու անզու-ռուսական համաձայնագրի կնքումով Ռուսական կայսրության և Մեծ Բրիտանիայի հարաբերությունները թեև աշխարհառազմավա-

րական նոր բովանդակություն ստացան, սակայն նրանց մրցակցությունն Իրանում չնեղմացավ և շարունակեց դրսևորվել նոր թողարկված դիմակայությամբ:

Իրանի ներքին խնդիրներին չմիջամտելու համաձայնագրի առանցքային դրույթով Մեծ Բրիտանիան հնարավորություն ստացավ հեղափոխական զարգացումները շեղել իր հետաքրքրությունների ուղեծիր: Բրիտանիային հաջողվեց սերտ համագործակցություն ձևավորել Իրանի սահմանադրական կառավարող շրջանների հետ՝ սահմանափակելով շահական արքունիքում ռուսական ազդեցությունը: Բրիտանացիներին դիրքերը չզիջելու նպատակով՝ Ռուսաստանն ուժաղացրեց Իրանի սահմանադրական վարչակարգի վրա ճնշումները և 1909 թ. սպրիլին կազմակերպեց առաջին ռազմական ներխուժումն Իրան: Ռուսական ռազմական ներկայության ընդլայնումն Իրանում նպատակ ուներ նաև չեզոքացնելու իրանական իր ազդեցության գոտում հեղափոխական գործընթացների տարածումը և խափանելու Ասորպատականի զավթման թուրք-գերմանական ծրագրերը:

Իրանի հարցը Առաջին աշխարհամարտից առաջ դարձավ այն կարևորագույն գործոնը, որը վճռորոշ դերակատարում ունեցավ համաեվրոպական աշխարհաքաղաքական գործընթացների վրա: Մեծ Բրիտանիան չվտանգեց 1907 թ. համաձայնագրով ձեռք բերված ռուս-բրիտանական հարաբերությունների փխրուն հավասարակշռությունը և Անտանտի կազմում Ռուսաստանի հետ Եռյակ դաշինքի դեմ համագործակցությունը՝ զիջումների գնաց իրանական հարցում: Արդյունքում, Ռուսաստանը կարողացավ ապահովել Իրան ռազմական երկրորդ ներխուժման նկատմամբ բրիտանական վարչակազմի լուռ համաձայնությունը և 1911 թ. դեկտեմբերին վերջնական ռազմակայման ենթարկեց Իրանի հյուսիսային շրջանները՝ ճնշելով նաև Սահմանադրական շարժումը:

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Եռյակ համաձայնության և Եռյակ դաշինքի երկրների համար Իրանի աշխարհաքաղաքական դերակատարումը և նախադրյալները հարուստ պաշարներով ընդերքը էլ

ավելի կարևորվեց, և, չնայած պատերազմում Իրանի կողմից հայտարարված չեզոքությանը, այդ երկրի տարածքը ռազմակալած ռուսական և քրիստոնեական զինված ուժերը պատերազմի ընթացքում դուրս չբերվեցին՝ խորացնելով Իրանի սոցիալ-տնտեսական և ներքաղաքական ճգնաժամը:

Ռուսական կայսրության իրավահաջորդ Խորհրդային Ռուսաստանի և արևմտյան տերությունների միջև Իրանի համար դիմակայությունը շարունակվեց նաև պատմության նորագույն շրջանում: Իրանի ռազմավարական նշանակության տարածքները վերահսկելու, այդ երկրի բնական պաշարները, արտահանման և հումքային շուկաները շահագործելու՝ զերտությունների նկրտումները պարբերաբար հանգեցրել են Իրանի շուրջ սուր հակամարտությունների ձևավորմանը: 1917 թ. փետրվարյան հեղաշրջումից հետո Խորհրդային Ռուսաստանը 1918 թ. հունվարին թեև չեղյալ հայտարարեց Իրանի և ցարական կառավարության միջև կնքված բոլոր անիրավահավասար պայմանագրերը, նրա և արևմտյան տերությունների միջև մրցակցություն Իրանի համար շարունակվեց նոր ուժով, թե՛ երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո, երբ Խորհրդային իշխանությունները Իրանի նկատմամբ ազդեցությունը չկորցնելու նպատակով՝ փորձեցին ստեղծել ոչ կենսունակ Մեծաբաղի քրդական և Իրանական Ադրբեջանի Խորհրդային հանրապետությունները՝ բախվելով ԱՄՆ-ի դիմադրությանը, թե՛ «Սառը պատերազմի» ընթացքում, երբ ԽՍՀՄ-ի մերձավորարևելյան տարածաշրջան արագափոխմանը հակազդելու նպատակով՝ Իրանը ներգրավվեց արևմտյան ռազմաքաղաքական ճամբար՝ դառնալով ԽՍՀՄ-ին դիմակայության կարևորագույն գործոն:

THE POLICY OF RUSSIAN EMPIRE ON IRAN (THE END OF THE 19th - THE BEGINNING OF THE 20th CENTURIES) EXECUTIVE SUMMARY

Given its considerable economic potential and notable strategic position, Iran was decidedly crucial in the course of the Russian Empire's Eastern policy. Russia's political and economic interests in Iran have quite deep origin. The Volga-Caspian road connecting the ancient Slavs with Iran has been known since the distant past. It was not only a dynamic trade transit, but also the most important *modus operandi* to establish international relations between the West and the East.

Because of the Tatar-Mongol invasions (XIII-XIV centuries) Russia's economic affairs with Iran were detached, but in 1552 the liberation of Kazan and then in 1556 the Astrakhan khanate from the Tatar yoke again provided free access to Russia (Moscow state) to the Caspian Sea. From back then the Volga-Caspian road which was of great political and economic importance and was at long last under the Russian control, created new opportunities for strengthening of trade and economic ties between Russia and Iran. By delegating various diplomatic missions to Iran, for quite a while the Russian tsars tried to obtain commercially favorable privileges from the Safavid Shahs, which the latter granted to the British. The Moscow state's aspiration to strengthen relations with Iran was especially exacerbated by the Ottoman Empire's policy: one of the key foreign policy goals was to seize control of the Volga-Caspian route and establish control over the Caucasus and Western regions of the Caspian Sea. At the beginning of the 18th century, in the ambit of Peter I's "Eastern policy", Russia's Eastern policy adopted a conceptual character, the main goals of which were the final establishment of Russian rule on the Caspian Sea, the penetration of Russian trade capital into the Eastern markets and the neutralization of the Ottoman Empire's expansionism against the Caucasus. These basic principles of paving way to India, which began with Peter I's Persian campaign, became par for the course not only for the empire's "Eastern policy" but to this day are guidelines for securing Russia's geopolitical interests in the region and the security system.

The historical outline of the Monograph includes the late 19th and the beginning of the 20th centuries when the Russian Empire giving priority to the need to counter the growing British influence in Iran on its foreign policy

agenda began to expand its political and economic involvement in Iran in order to establish military-political supremacy in the region. The monograph covers the analysis of Russia's policy towards Iran, including 1912. The choice of this chronology is conditioned by the need to completely and comprehensively present the process of Russian military-political intervention in the Iranian Constitutional Revolution. The work is concluded with an examination of the international situation around Iran before World War I.

The second half of the 19th century was a period of military-diplomatic success in the eastern direction of the Russian Empire's foreign policy. After the Crimean War (1853-1856), the "Eastern policy" of the empire entered a qualitatively new phase. The main tasks of the empire became the final inclusion of the North Caucasus and Central Asia to Russia, which would ensure the strengthening of Russia's military-political and economic positions in the Middle East. With the annexation of Central Asia, Russia established itself on the eastern shores of the Caspian Sea, intensified its military-political and economic peaceful penetration into Qajar Iran. Despite that, Russia's aspirations for gaining the status of the regional superpower met confrontation from the rival Great Britain.

The Anglo-Russian Conflict, known in historiography as "The Great Game", already escalated into a protracted struggle for supremacy and resistance in Iran.

Avoiding direct military confrontation with Great Britain, the Russian Empire renounced the policy of new territorial conquests in the region, preferring the means of peaceful intrusion into the Eastern Countries.

By exercising the entire arsenal of the capitulation system, Russia strengthened its economic and political involvement in Iran.

By intensifying its military-political and economic presence in Iran, Russia was able to steer the policy of the Iranian ruling Qajar elite in a favorable direction. From an economic and security perspective, the neighboring Qajar State, which is dependent on Russia, has assumed the role of an interim zone between Russia and Ottoman Empire on the one hand and Russia and British India on the other hand.

The end of the 19th century and the beginning of the 20th century is one of the most controversial periods in the history of Iran. In the political life of the country it was marked by territorial losses and the numerous

internal political crises as well as the 1905-1911 Constitutional Revolution, the subsiding weakening of the power of the Qajar dynasty, under the conditions of country decentralization. Iran was encountering a deep socio-economic and political crisis: the country's military system and administrative stability were endangered. In the second half of the 20th century the Qajar government began to grant monopoly investment rights in various sectors of the economy to foreign powers in order to restock the negative balance of the state treasury to organize the activities of the economy. By signing unequal treaties with foreign powers, in particular with Russia and Great Britain, the Qajar government gradually lost its political, economic, independence, and retained power, maneuvering through the "internal contradictions" of Anglo-Russian contention in the country.

Being in a deep socio-economic, military-political crisis, the sovereignty of Iran was severely damaged by exploiting its natural resources, strategic roads, and export-control markets, raw materials as a result of the interfering policy of the Russian Empire and Great Britain in Iran's internal affairs.

The work examines the strategic role and significance of Iran in the foreign policy agenda of the Russian Empire, presents the main tools, tendencies and consequences of the process of acquiring economic and political levers used to set up dominance in Iran.

The book is based on archived documents, diplomatic sources and scientific analytical literature in four languages: Armenian, Russian, English and Persian.

Among the studies of Soviet-Western historiography, there are some successful works on the subject related to specific concerns, in which substantial questions and issues were raised. Despite the common ideological and contradictory assessments, they are indisputable and of paramount importance.

The sources of the study were the documents of the funds of the Russian State Military Historical Archive, various documentary materials compiled by the representatives of the Russian diplomatic and military missions in Iran, containing detailed information about that country. Military-intelligence, strategic materials of the Russian special agency, which include information on Iran's territorial, military potential, domestic political situation were used in the work.

The reference material source of the work is based on the Archive of the Foreign Policy of Imperial Russia (AVPRI) under the Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation, which contains a wealth of correspondence between the Russian diplomatic mission in Iran and the Russian Foreign Ministry in the form of messages, reports and speeches. These are materials related to the competition with Great Britain, Germany, Russia's political and economic involvement in Iran, financial investments, conceptual proposals, as well as other materials related to spheres of influence. There is relevant information about the course of the Constitutional Revolution of Iran from 1905-1911 and on the event leading up to the World War I, additional source for this is the Russian government's "Special Counseling Books on Iran". It should be noted that some of the documents were published in seven volumes in the "Collection of Diplomatic Documents on the Events in Persia" back in 1911-1913. We also used the second series of the documents published by the Bolshevik government on "International Relations in the Age of Imperialism" on the policy of the Russia and the Western powers in the Middle East, and the volumes of "Red Archive" Periodical. As additional sources we used Collections of published British documents.

Valuable sources are also the memoirs and works of the direct participants in the events. Among them are the Russian Foreign Ministers A. Izvolsky and S. Sazonov, Minister of Finance Y. Vitte, prominent Russian diplomat I. Zinovev, head of the British mission in Russia G. Buchanan's memoirs, together with The Minister of Foreign Affairs of Great Britain G. Curzon (1919-1924), American financial advisor in Iran M. Shuster. Of particular importance is the period 1907-1914.

Research and Analytical literature on the topic can be relatively divided into three groups. The first group of studies mainly deals with the Russian-British conflict in Iran, the diplomatic history of relations between the Russian Empire, Great Britain and Germany in the Iranian issue, and the examination of geopolitical issues. The second is the study of the issues of economic and political involvement of the Russian Empire in Iran. The third is the history of the new period of Iran and the analyzes of the issues of the Constitutional Revolution from 1905-1911.

The study on the basis of archival materials provides an opportunity to reveal the strategy of Russian diplomacy in the Iranian issue.

The book consists of introduction, three chapters, conclusion, list of references, as well as index and appendix.

The first chapter entitled "*Iran within the ambit of Russian Empire's strategic, political and economic interests*" consists of three paragraphs. Here, the process of strengthening of both economic and political positions of Russia in Iran is considered in details. In the first paragraph with a title "*The formation of Russian-Iranian borders: The peaceful penetration of the Russian Empire into Iran*" a process of formation of Russian-Iranian border during the entire 19th century is briefly discussed. Particularly, the geopolitical role of Iran as a "mediate" (a buffer) state in the outskirts of the British India and Ottoman Empire, where Russia, aiming to gain both geopolitical and geo-economical positions, served as a guarantee for territorial integrity and inviolability of the estates of Persian shahs. A significance of Russian offensive policy is the Middle-Asian direction, which is also discussed here. The main aspects of English-Russian trade interests' confrontation in the region are also reviewed in this section. The results of an intensive development of Persian market by Russia are discussed in the second paragraph called "*The trade and economic interests of Russia in Iran*". The aftermath of financial and economic politics of Tsar's government is also reviewed. Russia's trade and economic policy in Iran was generally driven by the policy of modernizing the economy within the empire, the ideological basis of which was the conquest of new consumer and raw material markets in Asian countries. Due to the historical ties of the Russian economy with the Iranian market, in a short period of time Iran became a commodity hub for the Russian industrial regions. In order to intensify its economic entrance into Iran, the Russian authorities adopted a strategy of direct state sponsorship and control. The most important role in the strategy developed under the direct sponsorship and control of the Russian government was assigned to the concept of continuous access into the infrastructure of the Iranian economy through investments, foreign loans, monopolies, customs and tax conventions. It was viewed by the Russian authorities as the most effective way to expand trade and economic relations with Iran and counter Great Britain.

The financial and economic policy of the empire towards Iran had a certain principle. By providing large loans to the Qajar government, Russia placed the Shah's elite in complete financial dependence. Thus, while

maintaining de jure independence, Iran became a de facto semi-independent State.

By signing a number of conventions with the Qajar authorities, Russia, in fact until 1910, imposed a ban on railway construction in Iran. Iran had no right to build railways in its own country or grant that right to other states without Russia's consent. Up to 1917 Russia has taken control of the main highways connecting the north of Iran to the center.

Although the policies of Russia and Great Britain towards Iran were significantly different in terms of entrance strategies, Russia managed to establish a political and economic dominance in Iran in the first round of that competition and establish economic dominance in Iran and take control of a number of strategic areas of the Iranian economy.

In the third paragraph "*The Persian Cossack brigade as a key factor of political influence of Russian Empire in Iran*" formation and activity of Persian Cossack brigade as a tool of Russian politics in Iran are introduced in details.

Russia, represented by the Persian Cossack Brigade (PCB), gained significant leverage in Iran over Shah's and the ruling elite. It was called to preserve the principle of succession and inviolability of the Qajar throne. Such an approach was due to the decentralised aspirations of other members of the Royal dynasty, which was regularly encouraged by the British. One of the primary tasks of the PCB was to control the internal political processes in the country, to ensure the status quo of Russia in Iran. During its activity, the PCB has established a stable intelligence network in Iran and has a strong position in the country's military education domain. Actually, with the example of Russian military regulatory it was an institution which trained officers for the Iranian army. Qajar political elite in its turn used the "Cossack factor" to obtain concessions from Russia, clearly realizing that any attempt by the Iranian government to invite other foreign instructors would meet with Russian opposition.

Thus, the geopolitical goals of the Russian Empire in Iran were clearly defined and summarized in the following provisions of Russian diplomacy:

a) "...to uphold the principle of integrity of Persia, do not aspire to new territorial achievements, do not allow the domination of any third state here, by gradually bringing it under Russian influence, without undermining the principles of both external and internal order of that country".

b) "By preserving Persian integrity Principle, our main task (Russian Empire) is to make it obedient and useful for us. In other words, to make it a powerful tool in our hands to maintain and expand the large-scale Persian market"⁶⁴⁰.

The second chapter of the book entitled as "*The Iranian question in English-Russian relations (1900 - 1907): from confrontation to compromise*" consists of two paragraphs. In the first one entitled as "The Persian Gulf factor in the Russian Empire and English relations". Some preconditions directed to a solution of Iranian question the claims of Russia for Persian Gulf are thoroughly discussed. Beginning from the 1890s when the advancement of Russia towards the Persian Gulf became more crucial, Great Britain aspired to sign a treaty with Russians in regards to demarcation of the spheres of influence in Iran, aiming to achieve an absolute control over the southern regions of Iran.

In the second paragraph "*The Iran issue in the Anglo-Russian treaty of 1907 and the new course of the Russian Empire's Iranian policy*" are discussed the process of positional changes of both states and formation of a new coordinated political course for Iranian issue. After the defeat in Russian-Japanese war (1904-1905) Russia, experiencing economic and domestic difficulties, drastically changed its foreign policy, in particular, reconsidering its priorities in Iran. A thorough advancement of Germany to the East, as well as the Iranian constitutional revolution made it possible to implement with the Great Britain a mutually beneficial political course in regards to the Iranian question. In prospect, by means of certain concessions in Iran and elaboration of the treaty with Great Britain, the Russian Government has had an aim to restore its former power and return to its active political role.

Due to the growing influence of Germany in the Middle East and the Constitutional Revolution in Iran, Great Britain and Russian Empire somewhat reconsidered foreign policy priorities in Iran, clarifying their spheres of influence in that country.

At the beginning of the 20th century, a completely new military-political and economic situation was created for Russia in the international

⁶⁴⁰ The Archive of the Foreign Policy of Imperial Russia (AVPRI). "Persian desk", op. 488, d. 603, l. 54-55.

arena. Germany and the Ottoman Empire were consistently pursuing military-political and economic expansionist plans for the Middle East and Near East. Using the Russian-British political confrontation for its own interests, German diplomacy was trying to drive the Russian Empire out of Middle East region, taking advantage of Russia's weakening during the Russo-Japanese War. All these created serious preconditions for Russia to resume talks with Great Britain on the Iranian issue.

Even by the 1907 the Russian-British Convention on the division of Iran into spheres of influence, Russia acted as a guarantor of the preservation of Iran's territorial integrity within its geopolitical interests. Only after the defeat in the Russo-Japanese War in 1905, the Russian Empire had to make concessions with Britain in regards of dividing influential territories in the Middle East, including in Iran.

In the long run, thanks to the 1907 Convention with Britain on the division of Iran into spheres of influence, Russia aimed to achieve its historic ambitions to resolve the issues of the Balkans and the Straits of the Black Sea in its favor. In order to stimulate the negotiation process on Iran, London expanded the scope of the issues under discussion, including the issue of changing the status of the Black Sea Straits, which, although not enshrined in the Convention, significantly broke the course of Russia's policy in Iran.

Britain expects Russia to make concessions to Iran on diplomatic advance in Straits issue, in particular, in the southeastern oil-rich central regions of the Persian Gulf and later in the neutral zone, also how to get Russia to recognize Britain's special interests in the Persian Gulf.

Britain's rapprochement with Russia's ally, France, significantly changed the course of international relations, predetermining Russia's future policy in Iran. With the formation of the Triple Entente Convention before World War I, Russia redefined Iran's foreign policy in an attempt to bring it into line with new geopolitical realities.

The third chapter of the book "*Military and political intervention of Russia against the Iranian Constitutional revolution 1905 - 1911*" consists of five paragraphs. In the first one "*Evolving of the Constitutional movement: The Russian factor in Iran's intra-political developments*" are discussed both internal and external preconditions for the growth of revolutionary movement in Iran. In the following two paragraphs "*Prerequisites for Russian military intervention in the constitutional movement*" and "*The first military invasion*

of the Russian Empire in Iran" are presented the problems that rose in the Russian-Iranian relations which brought to the suppression of the Constitutional Revolution. Given the spread of democratic movement London relied on the natural course of events in Iran in order to change the power in the country, while Russia was losing its privileged position at the Shah's court. Apart from economic losses the Iranian revolution had on the agenda the security of the Russian Empire's southern borders, as well as the question of Caucasian revolutionist participation in Iranian revolutionary events. The chaotic situation in Iran forced the Russian government to introduce military intervention to the country.

In the last two sections "*The international situation around Iran: Russia's attempt of abdicating the constitutional regime in Iran*" and "*The military occupation of Northern Iran by the Russian Empire and suppression of the Constitutional Revolution*" are examined the differences between the positions of Great Britain and Russia towards the settlement of the Iranian political crisis. A separate study within the monograph became the subject of the reasons and consequences of the Russian military invasion and then of the Russian occupation of the northern regions of Iran. A special attention is paid to the analysis of the situation developed around Iran before WW I.

With the signing of the 1907 Anglo-Russian Convention on the division of Iran into spheres of influence, the relations between those countries gained a new strategic content, however, until World War I, the crosslinking between the Russian Empire and Great Britain in Iran continued to emerge on the principle of confrontation, with varying degrees of success. The key provision of the convention on non-interference in Iran's internal affairs gave Britain the opportunity to divert revolutionary developments from its orbit of interests, limiting Russia's influence at Shah's Royal Court. The principle of supporting Shah's government put the Russian government in a difficult dilemma, which, in order to achieve its political goals, had to consistently maintain the disintegrating, politically exhausted Qajar regime as its decline threatened Russian interests.

In order to increase the pressure on the constitutional regime of Iran, in April 1909, Russia launched its first military invasion to Iran to neutralize revolutionary processes in its sphere of influence. Russian military presence in Iran aimed at thwarting Turkish-German plans to occupy Northern Iran, which could be used as a military base in the future to attack Russia. One of

the possible reasons for the intervention was the participation of the out of control Caucasian revolutionary forces in the Iranian Constitutional Revolution which the tsarist government saw as a continuation of its country's revolutionary processes.

As a result of the first Russian military invasion, a partial security zone was established in the northern regions of Iran. However, it did not have a significant impact on the revolutionary situation in Tehran which made clear Russia's harsh policy towards the revolution. There was a real threat that the revolutionary processes of Iran could bring the latter under the British influence completely. The Iranian issue before the First World War became the weak link that played a decisive role in the pan-European geopolitical processes. Russia using the factor of the importance of cooperation with Great Britain in European affairs managed to secure the British administration's tacit consent to a second military invasion of Iran and in December 1911, it finally occupied the northern regions of Iran. On the eve of World War I, Russian-British rivalry in Iran did not abate. The policy of threats and pressure against the Iranian regime continued in order to obtain various monopolies. The Russian authorities stimulated the process of mass acquisition of land in the north, encouraging the resettlement of Russian nationals in neighboring states, which was aimed at economic and political appropriation of the territory and it was a clear policy to change the ethnic features of the northern regions of Iran.

During the World War I, the geopolitical role of Iran was further strengthened for the Entente countries. Despite the neutrality declared by Iran in the war, the Russian-British armed forces occupying Iranian territory were not withdrawn during the war, deepening the socio-economic and political crisis in Iran.

And in 1917, after the February coup in Russia, Soviet Russia in 1918 cancels all unequal conventions between Iranian Tsarist government, the rivalry continued for Iran during the Cold War, acquiring new shades of geopolitical rivalry.

The study and comprehensive analysis of the policy of the Russian Empire towards Iran in the late nineteenth and early twentieth centuries is relevant not only to reveal the geopolitical plans and foreign policy agenda of the Russian Empire towards Iran in the period under study, but also for adequately assessing developments in modern international relations. The

appreciation of historical experience allows us to gain a deeper understanding of the current problems of Russian-Iranian relations, combining the historical experience of the past with the present realities.

Even today, the struggle for spheres of influence in the region can be described as a new "Great Game" by drawing parallels between the events of a hundred years ago and the modern realities in which Iran continues to play a key role. In the context of the current geopolitical situation in the Middle East and Near East a comprehensive and unbiased study of historical precedents contributes to an in-depth interpretation of regional geopolitical developments and the security system.

СПРАВКА О ЗАДОЛЖНОСТИ ПЕРСИДСКОГО
ПРАВИТЕЛЬСТВА РОССИИ

ЗАЕМ 1900 ГОДА*

17 января 1900 г. между Персидским Посланником в С. Петербурге и Ссудным Персии впоследствии переименованным в Учетно-Ссудный банк Персии, был заключен контракт о займе, главнейшие условия коеговодятся к следующему.

Персидское Правительство выпускает государственный заем на номинальную сумму в 22.500.000 рублей из 5% годовых, подлежащий погашению через 75 лет. Этот заем покупает Ссудный банк Персии по цене 85%, т.е. за 9.125.000 рублей. Персидское правительство урчаует общую облигацию на всю сумму займа названному банку, который, со своей стороны, кладет ее до окончательного погашения займа в русский Государственный банк.

Платежи по займу обеспечиваются доходами всех персидских томожен, кроме Персидского залива и Фарса, причем в отношении этих доходов за данным займом категорически оговорено право безусловного приоритета перед всякими другими обязательствами Персидского Правительства, предыдущими и последующими. Гарантия эта установлена на следующих основаниях.

Вся сумма доходов вышеуказанных персидских томожен будет вноситься в Ссудный банк Персии, который будет покрывать из этих доходов полугодовые взносы (ст.5)

Если доходы внесенные в Ссудный банк Персии, превысят суммы годового платежа, остаток будет поставлен в распоряжение Персидского Правительства. В случае, если к кокому-либо полугодовому сроку взносы Персидского Правительства не достигнут установленной суммы, Правительство признает и предоставляет сим контрактом Ссудному банку Персии право осуществлять действительный контроль над взиманием упомянутых таможенных доходов с целью проверки суммы поступлений и их назначения. Это право контроля и проверки не будет

осуществляться, поскольку полугодовые взносы будут покрываться поступлениями (ст.6).

Если, несмотря на контроль предусматриваемый статьей 6, произойдет новое замедление в оплате полугодовых взносов, Ссудный банк Персии будет иметь право взять на себя, за счет Персидского правительства, непосредственное заведывание всеми персидскими томожнями, за исключением томожен Фарса и Персидского залива, которое останутся в заведывание Персидского Казначейства (ст. 7).

В случае, если томоженные доходы, взысканные банковкою административо (ст. 7) окажутся недостаточными для покрытия полугодового платежа, Персидское правительство будет обязано предоставить дополнительную гарантию; виды допол этойингельной гарантии составят предмет специального соглашения между Персидским Правительством и Ссудным банком Персии (ст. 8).

Ссудный банк Персии из покупной суммы займа погашает все предшествующие долги и займы, заключенные Персидским правительством на английском рынке или при посредстве английского банка (ст. 9 и 11).

Ссудный банк Персии имеет право, для покрытия выдач, произведенных Персидскому Правительству на основании настоящего контракта, выпустить персидский займ, причем 1. Он гарантируется Российским Правительством, 2. Номинальная сумма займа, проценты, а равно некоторые другие условия устанавливаются Ссудным банком Персии с тем, чтобы чистая выручка не привнесла непогашенного остатка займа 1900 г., и чтобы он был погашен в срок, установленный для займа 1900 г. 3. выпуск займа ни в чем не изменяет обязательств, принимаемых на себя Персидским правительством по настоящему контракту (ст. 12).

Выкуп займа предусмотрен ст. 13 и 14, которые гласят следующее:

"Ст. 13.- Императорское Персидское правительство оставляет за собой право выкупить персидский 5% золотой заем 1900 г. до срока, начиная с 1 января 1910 г., предавив Ссудный банк Персии за шесть месяцев. В этом случае Ссудному банку Персии предоставляется или выкупить остующуюся непогашенную часть персидского займа, гарантированного Императорским Российским правительством, или оставить эту часть в обращении на счет банка, без всяких для Императорского Персидского правительства издержек".

* Մարտի 18 1900 թ. ԱՅՄՐԻ, ֆ. 144, "Персидский стол", оп. 488, д. 4021, ч. 2, л. 240-247:

“Ст. 14.- До полного выкупа персидского 5% займа 1900 г. Императорского Персидского правительство не может выпускать другого внешнего займа (государственных фондов или гарантированных бумаг), разве только последует предворительное соглашение Императорским Российским правительством”. До выше-знаемого срока Императорского Персидского правительство отказывается также от права понижать таможенные пошлины, служащие обеспечением Персидского 5% золотого займа 1900 г. (ст. 4) разве только последует предворительное соглашение с Императорского Российским правительством”

ЗАЕМ 1902 ГОДА

23 марта 1902 года между Персидским Посланником в С. Петербурге и Ссудным Персии было заключено второе соглашение о выпуске персидского государственного золотого займа на номинальную сумму в 10.000.000 рублей на тою же основаниях, на кои был выпущен заем 1900 года. Срок этого займа также определен в 75 лет, причем досрочное погашение может последовать не ранее 1 января 1912 года с предупреждением за 6 месяцев.

Краткосрочные ссуды 1904 и 1905 гг.

С Высочайшего соизволения Учетно-ссудным банком Персии были выданы Персидскому правительству в 1904 и 1905 гг. Еще 3 краткосрочных ссуды под гарантию таможенных доходов:

1. В феврале 1904 г. была выдана ссуда в 1.200.000 туманов на 5 лет с начислением 9% годовых. Администрация персидских таможен, по поручению Персидского правительства, гарантировала своевременный возврат ссуды и уплату процентов в течении 5 лет, причем обязалась уплачивать для этой цели не менее 20.000 туманов в месяц

2. В июне 1905 г. было выдано в ссуду 500.000 туманов на 4 года из 12% годовых. Ссуда гарантирована таможенными доходами, которые поступают в Учетно-Ссудный банк Персии для уплат по займам, заключенным в России. При этом в обязательстве Министра Таможен и Почт, действовавшего на основании фирмана Шаха, сказано, что администрация таможен будет уплачивать банку по этой ссуде не менее 10.000 туманов в месяц, и что банк в праве удерживать из таможенных поступлений суммы, необходимые для уплаты по всем прежним займам и ссудам.

3. В августе 1905 г. было выдано 150.000 туманов на 5 лет из 10% годовых. Платежи гарантированы администрацией таможен.

Письмом на имя Министра иностранных дел от 15 декабря 1909 года за № 805 Министр Финансов предложил унифицировать все три краткосрочные ссуды с расщоточкой погашения на 15 лет и с понижением процента по ним до 8% годовых, с тем, чтобы Персидское правительство выдало новое обязательство на всю сумму долга, предоставив банку удерживать из поступлений северных таможен каждое первое января и первое июля погашения и проценты в общей сумме около 170.000 туманов в полугодие на тех же основаниях, которые установлены для платежей по займам 1900 и 1902 годов. Соглашение по этому вопросу с Персидским правительством данные не состоялось.

Долги бывшего Шаха

В 1907-1905 годах бывшему Шаху Магомет-Али, в бытностью наследником престола, был выдан из Учетно-Ссудного банка Персии ряд ссуд. После отречения Магомета-Али от престола, Между Персидским Кабинетом Министров и Учетно-Ссудным банком Персии было заключено соглашения (3 сентября 1909 г.), согласно коему Персидское правительство взяло на себя уплату всего долга бывшего Шаха банку, составившего к 1 июля 1909 г., с наросшими процентами-1.487.285,2 туманов,- на следующих условиях:

Персидское правительство уплачивает по означенному долгу, начиная с 1 июля 1909 г., 6% , причем проценты начисляются каждые 6 месяцев. Весь долг по процентам погашается в течение 10 лет равными частями, уплачиваемыми из доходов северных таможен по оплате купонов по займам 1900 и 1902 годов и других срочных обязательств банка.

Персидское Правительство имеет право ликвидировать этот долг и до истечения указанного выше срока, если оно признае это с своевременным.

Разные мелкие обязательства

Сверх указанных выше, имеются еще следующие более мелкие обязательства, частью уже признанные Персидским правительством, частью еще подлежащие признанию с его стороны:

1. Обязательства таможенного центрального управления Учетно-Ссудному банку Персии, выданные Персидским правительством банку в обеспечение долгов клиентов банка- 1.213.860, 22 тумана.

2. Бараты Персидского правительства разным лицам, представленные этими последними в банк, как дополнительное обеспечение их прежних задолжностей банку-221.617, 825 тумана.

3. Расходы по содержанию жителей селения Мевана, укрывшихся в русском консульстве в Урмиш- 19.800 туман.

4. Долг правительства по залому коронных драгоценностей-186.775 тумана.

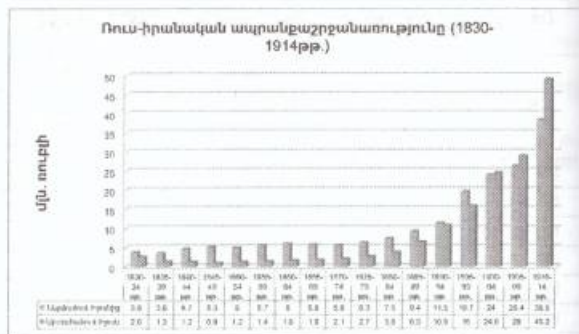
Согласно вышесказанному, общая задолженность Персидского правительства России выразилась на 2 января 1910 года в следующих шифрах:

Заем 1900 года-	22.137.189, 28 р.
Заем 1902 года-	9.877.666, 28
Краткосрочные ссуды-	5.378.053, 86
Долг быв. Шаха-	2.757.421, 84
Разные мелкие обязательства-	2.95.695, 50
Итого:	43.106.026,76 рублей.

Ռուս-իրանական առևտրաշրջանառությունը (1830-1914 թթ.)¹

Տարի	Ռուս-իրանական առևտրաշրջանառությունը (1830-1914) մլն. Ռուբլի		
	Ներմուծում Իրանից	Արտահանում Իրան	Առևտրաշրջանառություն
1830-34 թթ.	3.8	2.6	6.4
1835-39 թթ.	3.6	1.3	4.9
1840-44 թթ.	4.7	1.2	5.9
1845-49 թթ.	5.3	0.9	6.2
1850-54 թթ.	5	1.2	6.2
1855-59 թթ.	5.7	1.4	7.1
1860-64 թթ.	6	1.6	7.6
1865-69 թթ.	5.8	1.8	7.6
1870-74 թթ.	5.6	2.1	7.7
1875-79 թթ.	6.3	2.7	9
1880-84 թթ.	7.5	3.8	11.3
1885-89 թթ.	9.4	6.5	15.9
1890-94 թթ.	11.5	10.9	22.4
1895-99 թթ.	19.7	16	35.7
1900-04 թթ.	24	24.6	48.6
1905-09 թթ.	26.4	29	55.4
1910-14 թթ.	38.5	49.2	87.7

¹ Ալբրիտը Բոբանտի Н., Персия, ее экономическое положение и внешняя торговля 1901-1923. Тифлис, 1923, с. 204-205., Marvin L. Entner, Russo-Persian Commercial relations, 1828-1914, University of Florida Monographs, Social Sciences, Florida, No. 28, 1965, pp. 8-9:

КОНВЕНЦИЯ МЕЖДУ РОССИЕЙ И АНГЛИЕЙ ПО ДЕЛАМ
ПЕРСИИ,
АФГАНИСТАНА И ТИБЕТА

С.-Петербург, 18/31 августа 1907 г.*

Е.в. император всероссийский и е.в. король Соединенного Королевства Великобритании и Ирландии и британских территорий за морями, император Индии, воодушевленные искренним желанием уладить по взаимному согласию различные вопросы, касающиеся интересов их государств на азиатском материке, решили заключить соглашение, предназначенные предупреждать всякий повод к недоразумениям между Россией и Великобританией в отношении сказанных вопросов, и назначили с этой целью своими соответственными уполномоченными – а именно: е.в. император всероссийский - Александра Извольского, Министра иностранных дел, е.в. король Соединенного Королевства Великобритании и Ирландии - Артура Никольсона, своего чрезвычайного и полномочного посла при е.в. императоре всероссийском, которые, сообщив друг другу свои полномочия, найденные в доброй и надлежащей форме, условились о нижеследующем:

СОГЛАШЕНИЕ, КАСАЮЩЕЕСЯ ПЕРСИИ

Правительства России и Великобритании, взаимно обязавшись уважать целость и независимость Персии и желая искренне сохранения порядка на всем протяжении этой страны и ее мирного развития, равно как и постоянного установления одинаковых преимуществ для торговли промышленности всех других народов; принимая во внимание, что каждое из них имеет, по причинам географического и экономического свойства, специальный интерес в поддержании мира и порядка в некоторых провинциях Персии, смежных или соседних с русской границей, с одной стороны, и с границами Афганистана и Белуджистана, с другой;

*Царский АВПРИ. ф. 144. "Персидский стол", оп. 488, 4. 4087, л. 28-48.

и желая избежать всякого повода к столкновению между их взаимными интересами в персидских провинциях, о которых было упомянуто выше, согласились о нижеследующих положениях:

I Великобритания обязуется не домогаться для самой себя и не поддерживать в пользу британских подданных, равно как и в пользу подданных третьих держав, каких-либо концессий политического или торгового свойства, как то: концессии железнодорожные, банковские, телеграфные, дорожные, транспортные, страховые и т.д. — по ту сторону линии, идущей от Касри-Ширин через Исфаган, Иезд, Хакк и оканчивающейся в точке на персидской границе при пересечении границирусской и афганской, и не противиться, ни прямо, ни косвенно, требованиям подобных концессий в этой области, поддерживаемым российским правительством. Считается конечно условленным, что местности, упомянутые выше, входят в область, где Великобритания обязуется не домогаться вышесказанных концессий.

II Россия со своей стороны обязуется не домогаться для самой себя и не поддерживать в пользу российских подданных, равно как и в пользу подданных третьих держав, каких-либо концессий политического или торгового свойства, как то: концессии железнодорожные, банковские, телеграфные, дорожные, транспортные, страховые и т.д. — по ту сторону линии, идущей от афганской границы через Газик, Бирджанд, Керман и оканчивающейся в Бендер-Аббасе, и не противиться, ни прямо, ни косвенно, требованиям подобных концессий в этой области, поддерживаемых британским правительством. Считается конечно условленным, что местности, упомянутые выше, входят в область, где Россия обязуется не домогаться вышесказанных концессий.

III Россия обязуется со своей стороны не противиться, не уговорившись предварительно с Англией, тому, чтобы какие-нибудь концессии были выдаваемы британским подданным в областях Персии, расположенных между линиями, упомянутыми в статьях I и II. Великобритания принимает тождественное обязательство в том, что касается концессий, могущих быть выданными русским подданным в тех же областях Персии. Все концессии, существующие ныне в областях, указанных в статьях I и II, сохраняются.

IV Условлено, что доходы всех персидских таможен, за исключением таможен Фарсистана и Персидского залива, доходы, обеспечивающие погашение и проценты по займам, заключенным правительством шаха в Учетно-ссудном банке Персии до дня подписания настоящего соглашения, будут обращаться на тот же предмет, что и в прошлом. Равным образом условлено, что доходы персидских таможен Фарсистана и Персидского залива, равно как и доходы рыбных ловель на персидском побережье Каспийского моря, а также почт и телеграфов, будут обрабатываться, как и в прошлом, на платежи по займам, заключенным правительством шаха у персидского шахиншахского банка до дня подписания настоящего соглашения.

V В случае неисправностей в погашении или уплате процентов по персидским займам, заключенным в Учетно-ссудном банке Персии и в персидском шахиншахском банке до дня подписания настоящего соглашения, и если представится необходимость для России установить контроль над источниками доходов, обеспечивающими правильное поступление платежей по займам, заключенным в первом из сказанных банков, и расположенными в области, упомянутой в статье II настоящего соглашения, или же для Великобритании установить контроль над источниками доходов, обеспечивающими правильное поступление платежей по займам, заключенным во втором из сказанных банков, и расположенными в области, упомянутой в статье I настоящего соглашения, — правительства российское и английское обязуются войти предварительно в дружественный обмен мыслей в видах определения по взаимному согласию означенных мер контроля и избежания всякого вмешательства, которое не было бы согласно с принципами, служащими основанием настоящему соглашению.

Anglo-Russian Convention

Concluded at St. Petersburg - August 31, 1907

Convention

His Majesty the King of the United Kingdom of Great Britain and Ireland and of the British Dominions beyond the Seas, Emperor of India, and His Majesty the Emperor of All the Russias, animated by the sincere desire to settle by mutual different questions concerning the interests of their States on the Continent of Asia, have determined to conclude Agreements destined to prevent all cause of misunderstanding between Great Britain and Russia in regard to the questions referred to, and have nominated for this purpose their respective Plenipotentiaries, to wit: His Majesty the King of the United Kingdom of Great Britain and Ireland and of the British Dominions beyond the Seas, Emperor of India, the Right Honourable Sir Arthur Nicolson, His Majesty's Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary to his Majesty the Emperor of All the

Russias; His Majesty the Emperor of All the Russias, the Master of the Court Alexander Isvolsky, Minister for Foreign Affairs; Who, having communicated to each other their full powers, found in good and due form, have agreed on the following:

Agreement concerning Persia

His Britannic Majesty's Government and the Russian Government, having mutually engaged to respect the integrity and independence of Persia, and being animated by a sincere desire for the preservation of order throughout that country and for its peaceful development, as well as

for the permanent establishment of equal advantages for the trade and industry of all other nations; Considering that each of them has, for geographical and economic reasons, a special interest in the maintenance of peace and order in certain provinces of Persia adjoining, or in the neighbourhood of, the Russian frontier on the one hand, and the frontiers of Afghanistan and Baluchistan on the other hand, and being desirous of avoiding all cause of conflict between their respective interests in the above-mentioned provinces of Persia; Have agreed on the following terms:

I Great Britain engages not to seek for herself, and not to support in favour of British subjects or in favour of the subjects of third Powers, any Concessions of a political or commercial nature - such as Concessions for railways, banks, telegraphs, roads, transport, insurance, &c. - beyond a line starting from Kasr-i-Shirin, crossing Ispahan, Yezd, and Kakhk and ending at a point on the Persian frontier at the intersection of the Russian and Afghan frontiers, and not to oppose, directly or indirectly, demands for similar Concessions in this region which are supported by the Russian Government. It is understood that the above-mentioned places are included in the region where Great Britain undertakes not to seek the Concessions referred to.

II Russia, on her part, engages not to seek for herself and not to support in favour of Russian subjects, or in favour of the subjects of third Powers, any Concessions of a political or commercial nature - such as Concessions for railways, banks, telegraphs, roads, transport, insurance &c. - beyond a line going from the Afghan frontier by way of Gazik, Birjand, Kerman,

and ending at Bunder Abbas, and not to oppose, directly or indirectly, demands for similar Concessions in their region which are supported by His Britannic Majesty. It is understood that the above-mentioned places are included in the region where Russia undertakes not to seek the Concessions referred to.

III Russia, on her part, engages not to oppose, without previous arrangement with Great Britain, the grant of any Concessions whatever to British subjects in the regions of Persia within the lines mentioned in Articles I and II. Great Britain undertakes a similar engagement as regards the grant of Concessions to subjects of His Imperial Majesty in the same regions of Persia. All existing Concessions within the lines mentioned in Articles I and II are maintained.

IV It is understood that the revenues of all the Persian customs, with the exception of those of Farsistan and of the Persian Gulf, revenues guaranteeing the amortization and the interest of the loans concluded by the Government of the Shah with the "Banque d'Escompte et des Prets de Perse" up to date of the signature of the present Arrangement, shall be devoted to the same purpose as in the past. It is equally understood that the revenues of the

Persian customs of Farsistan and of the Persian Gulf, as well as those of the fisheries on the Persian shore of the Caspian Sea and those of the posts and telegraphs, shall be devoted, as in the past, to the service of loans concluded by the Government of the Shah with the Imperial Bank of Persia up to the date of the signature of the present Agreement.

V In the event of irregularities occurring in the amortization or the payment of the interest of the Persian loans concluded with the "Banque d'Escompte et des Prets de Perse" and with the Imperial Bank of Persia up to the date of the signature of the present Convention, and in the event of the necessity arising, for Russia to establish control over the sources of revenue guaranteeing the regular service of the loans concluded with the first-named bank, and which are situated in the regions mentioned in Article II of the present Agreement, or for His Britannic Majesty to establish control over the sources of revenue guaranteeing the regular service of the loans concluded with the second-named bank, and which are situated in the regions mentioned in Article I of the present Agreement, the British and Russian Governments undertake to enter beforehand into a friendly exchange of ideas with a view to determine, in agreement with each other, the measures of control in question, and to avoid all interference which would not be in conformity with the principles governing the present Agreement.

Копія съ ноты Императорскаго Россійскаго Посланника въ Тегеранъ на имя Шахскаго Министра Иностраннаго Дѣлъ отъ 16 Ноября 1911 г., № 158.

При свиданіи съ Вами въ минувшую пятницу я имѣлъ честь объяснить Вашему Превосходительству тѣ причины, по которымъ Императорское Правительство принуждено будетъ предлѣнить Персидскому Правительству нѣкоторые новыя требованія, и что я ожидаю на этотъ счетъ указанія Императорскаго Правительства.

Эти указанія мною были получены, и я имѣю честь настоятельно вотой предлѣнить Персидскому Правительству отъ имени Императорскаго Правительства нижеслѣдующія требованія:

1) увольненіе г.г. Шустера и Леккоффа; положеніе другихъ приглашенныхъ г. Шустеромъ лицъ должно быть урегулировано въ согласіи со вторымъ пунктомъ настоящихъ требованій;

2) обязательство Персидскаго Правительства не приглашать на свою службу иностранцевъ безъ предварительнаго согласія Россійской и Англійской Миссій въ Тегеранѣ;

3) возмѣщеніе Персидскимъ Правительствомъ расходовъ, вынужденныхъ выѣздомъ экспедиціей въ Персію; размѣръ причитающейся намъ суммы и способы уплаты будутъ установлены дополнительно, послѣ полученія отвѣта Персидскаго Правительства.

Считаю долгомъ пояснить, что этотъ шагъ вызывается настоятельною необходимостью для Императорскаго Правительства получить удовлетвореніе по поводу вынужденной послыши отряда и новыхъ выдвигающихся по отношенію къ Россіи выступленій г. Шустера, и вмѣстѣ съ тѣмъ искреннимъ желаніемъ нашимъ устранить главныя причины произошедшихъ треній, чтобы оладить въ будущее время почву, на которой обоими Правительствами могли бы быть установлены прочныя дружественныя отношенія, и получили бы быстрое и благоприятное разрѣшеніе всѣхъ незаключенныхъ нами дѣлъ и вопросовъ.

Къ изложенному долженъ добавить, что Императорское Правительство будетъ ожидать удовлетворенія помннутыхъ мною требованій не долѣе 48 часовъ, въ теченіе коихъ русскій отрядъ будетъ выдерживать въ Рендѣ. Если по истеченіи этого срока отвѣта не последуетъ, или будетъ неблагопріятный отвѣтъ, отрядъ будетъ двинуть дальше, что конечно повлечетъ за собою противныя и увеличеніе той суммы, которую Персидскому Правительству придется намъ уплатить.

Примите и пр.

Перевод ноты Шасского Министра Иностранных Дел на имя Императорского Посланника в Тегеран, от 2 Января 1880 г. (11 Декабря 1911 г.) за № 14840.

Въ отвѣтъ на ноту Вашего Превосходительства за № 158, честь имѣю сообщить, что Персидское Правительство, въ виду того, что оно всегда желало сохранения хорошихъ отношеній и дружественныхъ связей съ Императорскимъ Правительствомъ и многократно доказывало свои благія стремленія къ устранинью затрудненій и тѣхъ случаевъ, кои могли бы повредить дружественнымъ отношеніямъ между обоими Государствами, — имѣлъ также для того, чтобы со стороны моего Правительства ничего не было сдѣлано противнаго принятому его образу дѣйствій, чтобы не была потресена существующая многіе годы и дѣлалъ для обѣихъ сторонъ историческая дружба между двумя Государствами и чтобы устранить всеіе поводы къ жалобамъ Императорскаго Правительства и причины къ недоразумѣніямъ, какъ это указано въ концѣ Вашей ноты, — въ виду всего этого, Персидское Правительство приняло 3 пункта требованій, указанныхъ въ вышеупомянутой нотѣ, и уведило его службы Персидскаго Правительства г.г. Шустера и Левкоффа. Что же касается до п. 2, коимъ въ нотѣ Вашей требуется, чтобы Персидское Правительство обязалось не принимать на свои службы иностранцевъ безъ предварительнаго согласія Россійской и Великобританской Миссій въ Тегеранѣ, то Персидское Правительство проситъ, чтобы вмѣсто приведенныхъ выше выраженій, Россійская Миссія приняла редакцію, приведенную ниже, а именно: Персидское Правительство, въ виду искренняго желанія сохранить во всякъ случаѣхъ лучшія отношенія съ Россіей и Англіей, вѣрныя, въ случаѣхъ приглашеній на службы иностранныхъ чиновниковъ и офицеровъ, въ которыхъ оно будетъ нуждаться для устройства своихъ управленій, будетъ стараться, чтобы выборъ ихъ не былъ таковымъ, который причинилъ бы вредъ высочайшему интересамъ этихъ двухъ Государствъ въ Персїи. Поэтому Персидское Правительство будетъ готово относительно приглашеній упомянутыхъ выше чиновниковъ и офицеровъ предварительно обмѣниваться мнѣніемъ съ Россійскою и Великобританскою Миссіями въ Тегеранѣ, дабы было достигнуто по этому согласіе. Очевидно, какъ это указано въ нотѣ Вашего Превосходительства, Персидское Правительство имѣетъ право быть увѣреннымъ, что послѣ принятія требованій Императорскаго Правительства главныя причины треній устранимы, и что создана почва, на которой оба Правительства могутъ установить прочныя дружественныя отношенія; Персидское Правительство также имѣетъ право быть увѣреннымъ, что послѣ принятія требованій отношенія между обоими Государствами возвратятся къ положенію, лучшему принятому, когда ультиматумъ не былъ еще предъявленъ, а слѣды мѣръ, кои Императорское Правительство сошло нужнымъ принять, чтобы эти требованія были исполнены, спѣшно устранины и надежды Персидскаго Правительства на полную помощь со стороны Императорскаго Правительства полностью оправдаются.

Չիրատարակված արխիվային փաստաթղթեր

1. Հարստտանի ազգային արխիվ ՀԱԱ, ֆ. 1456, գ. 1, գ. 3, 5, 27, 19, 20, 68; ֆ. 1457, գ. 1, գ. 45;
2. Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ). МИД России, Ф. 144, "Персидский стол", оп. 488, д. 603, д. 3836, д. 2293, д. 2294, д. 4021, д. 4453, д. 4064, д. 4087, д. 4613.
3. Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ). МИД России, Ф. 144, Ф. 144, "Персидский стол Б", оп. 489, д. 5776-5786, д. 592 б.
4. АВПРИ, Ф. 144, "Персидский стол", оп. 488, "Журналы особых совещаний по персидским делам", д. 2291-2298.
5. Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА). Ф. 446, "Коллекция Военно-ученого архива "Персия", оп. 1, д. 39, д. 47, д. 48, д. 49, д. 52, д. 53.
6. РГВИА, Ф. 2000, "Главное управление Ген. Штаба, отдел генерал-квартирмейстера", оп. 1, д. 1022 (1), д. 1022 (2), д. 1022 (3), д. 1022 (4), д. 1032.

Հրատարակված արխիվային փաստաթղթեր

7. Исторический журнал "Красный архив", "Англо-русское соперничество в Персии в 1890-1906": Журнал Особого совещанія по вопросу о финансово-экономической политикѣ России и Персии, 7 июня 1904 г., "Журнал Особого совещанія по вопросу о будущихъ отношеніяхъ России и Персии, 12 августа 1905 г.", т. 1 (56), Гл. Архивное управление НКВД СССР, Москва, Гос. Соц. Экономическое издательство, 1933, с. 33-64.
8. "Новые документы об Алжирской конференціи и займѣ 1906г.". "Красный архив", Москва, Ленинград, т. 1 (44), 1931, с. 161-165.
9. "К истории англо-русского соглашения 1907 г.", Красный архив", Москва, 1935, т. 2-3 (69-70), с. 3-39.
10. "К истории Потсдамскаго соглашения 1911 г.", Красный архив", т. 3 (58), Москва, 1933, с. 47-57.
11. Сборникъ дипломатическихъ документовъ касающихся событій в Персии, выпуск 1, (с конца 1906 г. по июль 1909 г.), С. Петербург, Военная Типография, 1911, 314с.
12. Сборникъ дипломатическихъ документовъ касающихся событій в Персии, выпуск 2, (с ноября 1908 г. по Июль 1909 г.), 1911, 262с.
13. Сборникъ дипломатическихъ документовъ касающихся событій в Персии, выпуск 3, (с 12 июля 1909 г. по 31 декабря 1909 г.), 1912, 314с.
14. Сборникъ дипломатическихъ документовъ касающихся событій в Персии, выпуск 4, (с января 1910 г. по 31 декабря 1909 г.), 1912, 248с.

15. Сборник дипломатических документов касающихся событий в Персии, выпуск 5, (с 1 июля по 31 декабря 1910 г.), 1912, 255с.
16. Сборник дипломатических документов касающихся событий в Персии, выпуск 6, (с 1 января по 31 июля 1911 г.), 1913, 208 с.
17. Сборник дипломатических документов касающихся событий в Персии, выпуск 7, (с июля по 31 декабря 1911 г.), 1913, 439 с.
18. Международные отношения в эпоху империализма: документы из архивов царского и временного правительства 1900-1913 гг., серия 2, т. 18, ч. 1, N. 138, Москва, Госполитиздат, 1938, 470с.
19. Международные отношения в эпоху империализма: документы из архивов царского и временного правительства 1900-1913 гг., серия 2, том 18, ч. 2, 1939, 382с.
20. Международные отношения в эпоху империализма: документы из архивов царского и временного правительства 1900-1913 гг., серия 2, том 19, ч. 1, 1939, 332с.
21. Международные отношения в эпоху империализма: документы из архивов царского и временного правительства 1900-1913 гг., серия 2, том 19, ч. 2, 1939, 551с.
22. British Documents on the Origins of the War, The End of British Isolation, Edited by G. P. Gooch, D.Lit., F.B.A., and Harold Temperley, Litt.D., F.B.A., Vol. I, F.O. Russia, N 18, London, Printed and Published by His Majesty's Stationary Office, 1927, 846 p.
23. British Documents on the Origins of the War, Edited by G. P. GOOCH, D.Lit., F.B.A., and Harold Temperley, Litt.D., F.B.A., Vol. III, The Testing of the Entente 1904-6, Appendix A, London, Printed and Published by His Majesty's Stationary Office, 1928, 992 p.

Աղբյուրներ

24. Трактат заключенный в Гулестане, 12 октября 1813 г., Договоры России с Востоком, политические и торговые, собрал и издал Т. Юзефович, СПб, 1869, с. 208-214.
25. Трактат заключенный в Туркменчае, 10 февраля, 1828 г., Договоры России с Востоком, политические и торговые, собрал и издал Т. Юзефович, СПб, 1869, с. 214-227.
26. Особый акт, заключенный в Туркменчае, 10 февраля, 1828 г. (о торговле), Договоры России с Востоком, собрал и издал Т. Юзефович, СПб, 1869, с. 223-227.
27. Конвенция 18/31августа, 1907 г., между Россией и Англией по делам Персии, Афганистана и Тибета, АВПРИ, Ф. 144, "Персидский стол", оп. 488, л. 4087, л. 28-34.
28. Narrative Treaty № III, Treaty of Friendship and Alliance Concluded with His Majesty the Shah of Persia, dated January 1801, Collection of Treaties, Engagements and Sanads. Relating to India and Neighbouring Countries; Compiled by C.U. Aitchison, Vol. X, The Treaties, etc. Relating to Persia and

- the Persian Gulf, Calcutta: Governments of India Central Printing Office, 1892, pp.37-44.
29. Narative Treaty № V, Preliminary Treaty Concluded by Sir Harford Jones with the Shah of Persia, dated 1809, Collection of Treaties, Engagements and Sanads. Relating to India and Neighbouring Countries, Vol. X, pp. 45-48.
30. Appendix № V, Treaty of Gulistan between Persia and Russia, dated 12th October 1813, Collection of Treaties, Engagements and Sanads. Relating to India and Neighbouring Countries, Vol. X, p.X-XIII.
31. Treaty № VII, Treaty Concluded with the Shah of Persia for adjustment of the term of Definitive Treaty of 1812, dated 25-th November 1814, Collection of Treaties, Engagements and Sanads. Relating to India and Neighbouring Countries, Vol. X, pp. 37-44.
32. Appendix № VII, Treaty of Turkmanchai between Persia and Russia, dated 21st February 1828, Collection of Treaties, Engagements and Sanads. Relating to India and Neighbouring Countries, Vol. X, pp. XIV-XXXI
33. Appendix № VII, Separate Compact (relative to Commerce and Security of Rissian and Persian subjects respectively) referred to in Article X of the Treaty of Turkmanchai, dated 21st February 1828, Collection of Treaties, Engagements and Sanads. Relating to India and Neighbouring Countries, Vol. X, pp. XIV-XXXI.
34. Treaty № XXI, Convention between Great Britain and Russia regarding the zones of influence in Persia, Afghanistan and Tibet, dated 31st August, 1907, Arrangement concerning Persia, Collection of Treaties, Engagements and Sanads: Relating to India and Neighbouring Countries. Compiled by C.U. Aitchison, Vol. XIII, Calcutta: Government of India, Central Publication Branch, 1933, pp.120-121.

Աղբյուրներ

35. Бобынин Н.Н., Персия, ее экономическое положение и внешняя торговля 1901-1923, Тифлис, Типография Военного Комиссариата, 1923-558с., приложение 56 с.
36. Зноуев И.А., Россия, Англия и Персия, С. Петербург, 1912, 175с.
37. Зоненцтраль-Пискорский А., Международные торговые договоры Персии, Изд. Московского Института Восточноведения СССР, Москва, 1931, 254с.
38. Медведев А.И., Персия. Военно-статистическое обозрение, Издатель В. Березовский, С.Петербург, 1909, 624 с.
39. Под стягом России, Сборник архивных документов, Москва, Русская книга, 1992-432 с.
40. Сборник договоров России с другими государствами 1856-1917гг., под редакцией Е.А. Адамова, Гос. Москва, Издательство политической литературы, 1952, 462с.
41. Сборник торговых договоров и других вытекающих из них соглашений, заключенных Россией и иностранными государствами, под редакцией Н.В., Верховского, Петроград, Типография В.О. Кирибаума, 1915, 695с.

42. Томара М.Л., "Экономическое положение в Персии, СПб., Типография В. Киршбаума, 1895, 172с.
43. A Brief Narrative of Recent Events in Persia: Followed by a Translation of "The Four Pillars of the Persian Constitution", by Edward G. Browne, London, W.C., 1909, 101p.
44. Constitution, Electoral Laws, of the State in the Near and Middle East, Helen Miller Davis, Durham, Duke University Press, 1947, 446p.
45. Geoffrey Drage, Russian Affairs, New York E.P. Dutton & CO., London, John Murray, 1904, 738p.

Հուշեր

46. Витте С.Ю., Воспоминания. Царствование Николая II, Ленинград, 2-е издание, т. 1, Гос. Издат., 1924-472с; Шишов А.В. Витте Финансовый гений последних Романовых. Досье без ретуши, Москва, "Вече", 2004, 432с.
47. Извольский А. П., Воспоминания , Москва, Изд. Международные отношения, 1989, 190с.
48. Сахаров С.Д., Воспоминания, Минск, изд. Харвест, 2002, 368 с.
49. G. Buchanan, My mission to Russia and other Diplomatic Memories, London, New York, Toronto and Melbourne, Cassell and Co. Limited, 1923, 253p.

Գրքեր և հոդվածներ

50. Ամուրյան Ա., Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը Պարսկաստանում 1890-1918, Թեհրան, «Ալիք», 1950, 181 էջ:
51. Ամուրյան Ա., «Տարական Օխրանկայի Արխիվը», գիրք Ա, Թեհրան, «Ալիք», 1978, 152 էջ:
52. Բայրության Վ., Իրանի պատմություն, Երևան, «Հանգուկ»-97, 2005, 783 էջ:
53. Բայրության Վ., Թուրք-իսլամական հարաբերությունները (1900-1914 թթ.), Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչություն, 1974, 390 էջ:
54. Բայրության Վ., Իրանական հարցը ուսու-գերմանական դիվանագիտական հարաբերություններում 1905-1911 թթ., Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XI, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչություն, 1982, էջ 23, 66:
55. Էլմար Հ. (Հովսեփ Հովհաննիսյան), Էրիբոմ, Թեհրան, «Ալիք», 1964, 666 էջ:
56. Գիտուր Ա., Պատմություն Մ.Է. Հնչակեան Կուսակցության, հ. Ա, Պեյրուք, Շիրակ տպարան, 1962, 616 էջ:
57. Հ.Յ. Դաշնակցություն, Էրիբոմ, Պարսկական Մասնատարություն (Հ.Յ.Դ. Կենտրոնական Արխիվ), խմբ. Ա. Ամուրյան, Թեհրան, «Ալիք», 1976, 512 էջ:
58. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VI, Երևան, Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների Ակադեմիայի հրատարակչություն, 1981, 1049 էջ:
59. Մուրադյան Մ., Միանայան Է., Ռուսաց դիվանագիտությունը միջազգային հարաբերությունների համակարգում (XVIII-XIX դդ.), Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 2005, 560 էջ:

60. Ա.Նավասարդյան, Իրանում երկաթուղային շինարարության հարցի շուրջ (XIX դարի վերջ-XX դարի սկիզբ), ՀՀԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ, Մերձավոր Արևելք հոդվածների ժողովածու, հ. IV, Երևան, 2007, էջ 92-96:
61. Նավասարդյան Ա., 1905-1911 թթ. Իրանի սահմանադրական շարժմանը հայերի մասնակցության հարցի շուրջ, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հոդվածների ժողովածու, հ. XXVIII, Երևան, ՀՀԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ, 2011, էջ 112-139:
62. Ռուսոմ, Նամակների, Պեյրուք, Համագրայինի Վահե Մեթևան տպարան 1999, 669 էջ:
63. Մյունկյան Հ., Ազատագրական պայքարի ուղիներում, գիրք II, Երևան, «Հայագիտակ» 2003-759 էջ:
64. Մյունկյան Հ., Ազատագրական պայքարի ուղիներում, գիրք III, Երևան, ԵՊՀ Հրատարակչություն, 2009, 1127 էջ:
65. Մտևիկյան Մ., Հայ առևտրական բուրժուազիան Իրանի տնտեսական կյանքում, Երևան, Հայաստանի ԳԱ հրատարակչություն, 1992, 173 էջ:
66. Վարսուդյան Մ., Հ.Յ.Դաշնակցության Պատմություն, հ. Բ, Թեհրան, «Ալիք», 1981, 351 էջ:
67. Տասնապետևան Հ., Պատմություն Հայ Հեղափոխական Շարժման և Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության, Լիբանան, Համագրայինի Վահե Մեթևան տպարան, 2009, 498 էջ:
68. Փսիկյան Հ., Իրանահայ համայնքը (1941-1979), Երևան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1989, 330 էջ:
69. Ֆրակեան Ե., Անդրաստանների (պատկերազարդ ժողովածու), Թիֆլիս, Հեթմե, 1905, 296 էջ:
70. Аветян А., Русско-Германские дипломатические отношения накануне первой мировой войны, 1910-1914, Москва, Наука, 1985, 284 с.
71. Алив С.М., История Ирана XX век, Москва, ИВ РАН-«Крафт», 2004, 648 с.
72. Ананьев Б., Россия и Международный капитал, 1897-1914, Очерки истории финансовых отношений, Ленинград, Ленинградское отделение «Наука», 1970, 316 с.
73. Ананьев Б.В., Российское самодержавие и вывоз капиталов 1895-1914 гг.; (по материалам Ученого-судного банка Персии), Ленинград, Изд. «Наука», Ленинградское отделение, 1975, 211с.
74. Ананьев Б.В.; Ганелин Р. Ш.; Б.Б. Дубенцов; Потолов С.И., Кризис самодержавия в России 1895-1917, 1984, Ленинград, «Наука», Ленинградское отделение, 1984, 664с.
75. Арабаджян З., Иран. Власть, реформы, революции (XIX-XX вв.), М., «Наука» Главная редакция восточной литературы, 1991, 125с.
76. Арутунян Г., Иранская революция 1905-1911гг. и большевики Закавказья, Ереван, Армгосиздат, 1956, 163 с.

77. Астафьев И., Русско-германские дипломатические отношения (от Портсмутского мира до Потсдамского соглашения). Изд. Московского университета, 1976, 305 с.
78. Бестужев И.В., Борьба в России по вопросам внешней политики 1906-1910, Москва, Изд. Академии Наук СССР, 1961, 404 с.
79. Бондаревский Г.Л., Английская политика и международные отношения в Бассейне Персидского Залива. (конец XIX-начало XX в.) Москва, Изд. "Наука", Главная редакция восточной литературы, 1968, 542 с.
80. Бондаревский Г., "Персидский Залив и Англо-русское соглашение 1907 г.; Проблема проливов", Россия и персидский залив". Спец. бюллетень, N 44, ч III, Москва, АН СССР, Институт народов Азии, 1964, с. 91, 252.
81. Бондаревский Г., Багдадская дорога и проникновение германского империализма на Ближний Восток (1888-1903), Ташкент, Гос. Издат. Узбекской ССР, 1955, 319с.
82. Бор-Раменский Е., К вопросу о роли большевиков Закавказья в Иранской революции 1905-1911 гг., Историк марксист, № 11, 1940, с. 89-99.
83. Волков И.В., Религиозные аспекты переселенческой политики Царизма в Туркестанском крае 1867-1917 гг., Бишкек, Изд. "Илим", 2007, 62с.
84. Выбортон М., Персия и ее вооруженные силы, Гос. Издательство, отдел восточной литературы, Москва, Ленинград, 1928, 80с.
85. Годе Реза М., Иран в XX веке, Политическая история, (перевод с английского Дижера И.М.), Москва, "Наука", 1994, 357с.
86. Гореликов С., Иран. Экономико-географическая характеристика, Москва, Гос. Изд. геогр. лит-ры, 1961, 351с.
87. Дорошенко Е., Шитское духовенство в двух революциях 1905-1911 и 1978-1979 гг., Москва, ИВ РАН, 1998, 237 с.
88. Дорошенко Е., Шитское духовенство в двух революциях 1905-1911 и 1978-1979 гг., Москва, ИВ РАН, 1998, 237 с.
89. Ежов Г., Монеты эпохи Каджаров, Иран, История, экономика, культура. Сборник статей, Москва, Институт востоковедения РАН, 2009, с. 69-78, 222с.
90. Ефремов П., Внешняя политика России 1907-1914, Москва, Изд. Международных отношений, 1961, 303 с.
91. Жалобова, Г. А., Правовое обеспечение российских внешнеэкономических интересов на рубеже XIX-XX вв., Провождение, 2005, № 1, с.193-207, http://uristy.ucoz.ru/publ/kommercheskoe_pravo/zholobova_g_a_pravovoe_obe_spechenie_roysijskikh_vneshnetorgovykh_interesov_na_tubezhe_xix_xx_vv/22-1-0-994.
92. Жигалина О.И., Великобритания на Среднем Востоке XIX- начало XX в. Анализ внешнеполитических концепций, Москва, "Наука", Главная редакция научной литературы, 1990, 166 с.
93. Иванов М., Иранская революция 1905-1911 годов, Москва, Издательство "ИМО", 1957, 559 с.
94. Игнатьев А., Внешняя политика России в 1905-1907 гг. Москва, "Наука", 1986, 304 с.
95. Игнатьев А., Русско-английские отношения накануне первой мировой войны (1908-1904 гг.), Москва, Изд. Социально-экономической литературы, 1962, 242 с.
96. История внешней политики России конец XIX- начало XX века. (от русско-французского союза до Октябрьской революции), Сахаров А. Н., Игнатьев А.В., Тютохин С. В., Москва, Изд. "Международные отношения", 1997, 672 с.
97. История внешней политики России; Вторая половина XIX в., Золотухин М.Ю., Мелихов Г.В., Рыбаченко И. С., Москва, Изд. "Международные отношения", 1997, 383 с.
98. Казем-Заде Фируз, Борьба за влияние Персии, Дипломатические притязания России и Англии, Москва, Центриполиграф, 2004, 543 с.
99. Калутин С., Персидская Казачья его Величества шаха Персии Дивизия, Военно-исторический Вестник, N 11, май, Издание общества любителей русской военной старины, Париж, 1958- с. 15-17.
100. Кочар М., Армяно-турецкие общественно-политические отношения и армянский вопрос, Ереван, Изд. Ереванского университета, 1988, 306 с.
101. Красняк О.А., Становление иранской регулярной армии в 1879-1921 гг., По материалам архивов русской военной миссии, Москва, Изд. ЛКИ, 2007, 158 с.
102. Кулагина Л.М., Россия и Иран (XIX-началоXXв.), Изд. Дом "Ключ-С", Москва, 2010, 271 с.
103. Кулагина Л.М., К Истории Русско-иранских отношений, Иран. История, экономика, культура, Институт востоковедения РАН, Москва, 2009, с. 105-118.
104. Кулагина Л.М., Из истории закабаления Ирана английским империализмом (Шахиншахский банк в последнее десятилетие XIX в.); Краткие сообщения Института Востоковедения, XIX, Москва, Изд. Академии Наук СССР, 1956, с. 3-14.
105. Кулагина Л.М., Экспансия английского империализма в Иране в конце XIX- начале XX в., Москва, Изд. "Наука", 1981, 189 с.
106. Маннанов Б., Из истории русско-иранских отношений конца XIX- начало XX века, Узбекской ССР Ташкент, Изд. "Наука", 1964, 154 с.
107. Мультигули П., Внешняя политика Императора Николая II (1894-1917), Москва, Российский институт стратегических исследований, Фив, 2013, 839 с.
108. Новая История Ирана, Христоматия, отв. ред., Иванов, М., Изд. Наука, Главная редакция восточной литературы, Москва, 1988, 327 с.
109. Остальцева А., Англо-русское соглашение 1907 года. Влияние Русско японской войны и революции 1905-1907 годов на внешнюю политику царизма и на перегруппировку европейских держав, Изд. Саратовского университета, 1977, 276 с.
110. Павлович М., Иранский С., Персия в борьбе за независимость, Москва, Научная ассоциация востоковедения при ЦИК СССР, 1925, 182 с.

111. Павлович М.П. (Мих. Вельтман). Империализм и Борьба за великие железнодорожные и морские пути будущего, Книга первая, часть вторая, изд. Второе дополненное, Москва, Книгоиздательство "Коммунист", 1918, 179 с.
112. Пикатова Н., Русская пресса о деятельности посланника Российской Империи в Персии Н.Г. Гартвига в период революции 1905-1911 гг., Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена, стр. 19, Российский государственный педагогический университет им. А.И. Герцена, N 146, 2012, с. 14-20.
113. Покровский Н., Кавказские войны и имамат Шамилля, 2 издание, Москва, Росспэн, Институт истории, Сибирского отделения РАН, 2009, 580 с.
114. Риттин П., Отчет о поездке в Персию и Персидский Белуджистан в 1900 г., ч. 1, СПб., 1901-564 с.
115. Рихсиева Н. Р., К истории иранских казачьих частей (по архивным материалам) Востокведские (литературоведение, история), сборник научных трудов N 564, Тапкенский ордена Трудового Красного Знамени гос. Университет им. В. И. Ленина, Ташкент, 1978, с. 129-137.
116. Ротштейн Ф., Международные отношения в конце XIX века, Ленинград, Издательство АН СССР (Лен. отдел), 1960, 708 с.
117. Русско-иранская торговля в 30-50-е годы XIX века. Сборник документов, сост. Н. Куканова, Москва, "Наука", 1984, 292 с.
118. Сеидов, Р.А., Иранская буржуазия в конце XIX-начале XX века, Москва, "Наука", 1974 -245 с.
119. Селин А.С., Экспансия Германии на Ближнем Востоке в конце XIX века, Москва, "Наука", 1971, 358 с.
120. Смирнов К., Записки воспитателя персидского шаха, 1907-1914 годы, (с приложениями), Тель-Авив, Издательство "Ивуру", 2002, 335 с.
121. Стрелянов (Калабухов) П., Казаки в Персии 1909-1918, Москва, Центрполиграф, 2007-445 с.
122. Сухоруков С.А., Иран между Британией и Россией, от политики до экономики, С. Петербург, Алетейя, 2009, 173 с.
123. Хаюстов, В.М., История дипломатии: Дипломатия в новое время (1871-1914), Т. II, Москва, Госиздат Политической литературы, 1963, 820 с.
124. Широкопад А., Персия-Иран. Империя на Востоке. (Друзья и враги России), Москва, Изд. "Вече", 2010, 376 с.
125. Шитов Г., Персия под властью последних Каджаров, Ленинград, Изд. Академии Наук СССР, 1933, 229 с.
126. Шукунов В., История внешней торговли Российской империи с государствами Востока в XVII-XIX вв. в исследованиях и документах, том 1, Самара, Поволжский фил. Ин-та Российской истории РАН, 2008, 405 с.
127. Шульце Э., Борьба за персидско-месопотамскую нефть, Москва, "Красная новь", 1924, 95с.
128. Abbas Amanat, Pivotal of the Universe, Nasir-Al-Din Qajar and the Iranian Monarchy, 1831-1896, Los Angeles, Berkley, Oxford, University of California Press, 1997, 536 p.
129. Abrahamian Er., A History of Modern Iran, Cambridge University Press, 2008, 264 p.
130. Abrahamian Er., Iran between Two Revolutions, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1982, 561 p.
131. Afary J., Armenian Social Democrats, the Democrat Party of Iran, and Iran-e Naw: a Secret Camaraderie, Iran and Iranian Studies, <http://www.janetafary.com/wp-content/uploads/docs/afary-article-armeniansocial.pdf>.
132. Afary J., Social Democracy and the Iranian Constitutional Revolution of 1906-1911, A Century of Revolution Social Movements in Iran, Social movements, Protest and Contention, vol. 2, ed. J. Foran, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1994, pp. 21-43.
133. Afary J., The Iranian Constitutional revolution: Grassroots Democracy, Social Democracy, and the Origins of feminism, New York, Columbia University Press, 1996, 448 p.
134. Batterfield P., The Diplomacy of the Bagdad Railway 1890-1914, Göttingen, 1932, 82 p.
135. Bayat Mongol, Mysticism and Dissent: Socioreligious Thought in Qajar Iran, New York, Syracuse University Press, 1982, 229 p.
136. Berberian H., Armenians and the Iranian Constitutional Revolution of 1905-1911: The Love for Freedom Has No Fatherland, Westview Press, 2001, 225 p.
137. Beryl Williams, Great Britain and Russia 1905 to the 1907 Convention, British Foreign policy under Sir Edward Grey, Ed. by Hinsley F.H., London, New York, Melbourne, Cambridge University Press, 1977- pp. 133-148, 699 p.
138. Bonakdarian Mansour, Britain and Iranian Constitutional Revolution 1906-1911: Foreign Policy, Imperialism and Dissent, pp. 13-17, New York, Syracuse University Press, 2006, 577 p.
139. British influence in Persia, 1900-1921, Great Britain, Encyclopedia Iranica, iv, <http://www.iranicaonline.org/articles/great-britain-iv>
140. Browne Edward G., The Persian Revolution of 1905-1911, London, Cambridge University Press, 1910, 470 p.
141. Browne Edward G., The Press and Poetry of Modern Persia, London, Cambridge University Press, 1914, 357 p.
142. Chaqueri C., Armenian-Iranians and the Birth of Iranian Socialism: A Historical Persual, The Armenians of Iran, The paradoxical of a Minority in a Dominant Culture: Articles and Documents, ed. by Chaqueri C., Massachusetts, Harvard University Press Cambridge, 1998, pp. 77-118, 409 p.
143. Chaqueri C., Introduction to the Armenians of Iran: A Historical Persual, The Armenians of Iran, The paradoxical of a Minority in a Dominant Culture: Articles and Documents, ed. by Chaqueri C., Massachusetts, Harvard University Press, Cambridge, 1998, pp.1-23, 409 p.
144. Chirol V., The Middle Eastern Question or some Political Problems of Indian Defence, London, John Murray, 1903, 595 p.
145. Churchill R., The Anglo-Russian Convention of 1907, Iowa, Cedar Rapid, 1939, 365 p.

146. Considine J., Kerr W., *The Russian Oil Economy*, UK Northampton, MA, USA, Edward Elgar Publishing, 2002, 360 p.
147. Cottam W., *Nationalism in Iran*, University of Iran, London, University of Pittsburgh Press, 1964, 547p.
148. Crisp O., "The Russian Liberals and the 1906 Anglo-French Loan to Russia", *SEER (The Slavonic and European Review)*, (39), London, University College, 1961, pp. 11-17.
149. Curzon, G.N., *Persia and the Persian Question*, vol. I, II, London, Frank Cass & Co.LTD, 1966, 639p.
150. Earle, Edward Mead, *Turkey, the Great Powers, and the Bagdad Railway; a study in imperialism, 1894-1954*, New York, Russell & Russell, 1966, 364p.
151. Felix Patrikeeff and Harold Shukman, *Railways and Russo-Japanese War: Transporting War*, London and New York, Routledge, 2007, 165 p.
152. Firuz Kazem-Zadeh, *Russian and Britain in Persia, 1864-1914. A study of Imperialism*, New Haven and London, Yale University Press, 1968, 711 p.
153. Foran John, *Social Transformation in Iran from 1500 to the Revolution*, Boulder-San Francisco-Oxford, Westview Press, 1984, 452 p.
154. Fraser D., *Persia and Turkey in Revolt*, London, p. 235-236, Edinburgh and London, William Blackwood and Sons, 1910, 440 p.
155. Frederik Coene, *The Caucasus. An Introduction*, London and New York, Taylor & Francis Group, Routledge, 2010, 238 p.
156. Graham D. Goodlad, *British Foreign and Imperial Policy*, London and New York, "Routledge", 2000, 121p.
157. Hurewitz J.C., *The Middle East and North Africa in World Politics. A Documentary Record*, vol. I, *European Expansion, 1535-1914*, 2-ed ed., New Haven and London, Yale, University Press, 1975, 616 p.
158. Hurewitz J.C., *Diplomacy in the Near and Middle East: A Documentary Record, 1535-1956*, Cambridge, Cambridge University Press, 1987, 750 p.
159. James D. Clark, *The Constitutional movement and Russian intervention in Tabriz 1907-1911, Iranian-Russian encounters, Empires and revolutions since 1800*, Ed. By Stephanie Cronin, New York, Routledge, 2013, p. 222-258.
160. Jennifer Siegel (Foreword by Paul Kennedy), *Endgame: Britain, Russia and the Final Struggle for Central Asia*, London and New York, I.B. Tauris & Co. Ltd, 2002, 283 p.
161. John Albert White, *Transition to Global Rivalry, Alliance Diplomacy and the Quadruple Entente, 1895-1907*, Cambridge, University Press, 1995, 344 p.
162. Kagarlitsky B., *Empire of the Periphery, Russia and the World System*, Pluto Press, London, Ann Arbor, MI, 2008, 364 p.
163. Keddie N., *Religion and rebellion in Iran: the tobacco protest of 1891-1892*, London, Frank Cass & CO Ltd, 1966, 163 p.
164. Keddie Nikki R., *Yann Richard, Roots of Revolution: An Interpretive History of Modern Iran*, New Haven, Yale University Press, 1981, 323 p.
165. Keddie R. Nikki, *Iran, Religion, Politics & Society*, *Collected Essays*, London, Frank Cass, 1980-243 p.
166. Kotilaine J.T., *Russia's Foreign Trade and Economic Expansion in the Seventeenth Century. Windows on the World*, Brill, Leiden-Boston, 2005, 611 p.
167. Lambton A.K.S., *Landlord and peasant in Persia*, London, I.B.Tauris & Co Ltd., 1991, 444 p.
168. Lambton A.K.S., *Qajar Persia, Eleven Studies*, London, I.B.Tauris & Co Ltd., 1987, 341 p.
169. Lawrence G. Potter, *The Consolidation of Iran's frontier on the Persian Gulf in the Nineteenth Century. War & Peace in Qajar Persia, Implications Past and Present*, Ed. By Farmanfarman R., London and New York, Routledge Taylor & Francis Group, 2008, pp. 125-148.
170. Lenczowski G., *Russia and the West in Iran 1918-1948. A Study in Big-Power Rivalry*, New York, Greenwood Press, 1968, 383 p.
171. Lenczowski J., *The Middle East in World Affairs*, Fourth Edition, Ithaca and London, Cornell University Press, 1980, 863 p.
172. M., Shuster, *The Strangling of Persia*, New York, Century Co., 1912, 423 p.
173. Marian Kent, *Constantinople and Asiatic Turkey 1905-1914, British Foreign policy under Sir Edward Grey*, Ed. by Hinsley F.H., London, New York, Melbourne, Cambridge University Press, 1977, pp. 148-165, 699 p.
174. Marvin L. Entner, *Russo-Persian Commercial relations, 1828-1914*, University of Florida Monographs, Social Sciences, Gainesville, Florida, University of Florida Press, No. 28, 1965, 80 p.
175. McDaniel Robert A., *The Shuster Mission and the Persian Constitutional Revolution*, Minneapolis: Bibliotheca Islamica, 1974, 259 p.
176. Nalbandian L., *The Armenian Revolutionary movement: The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*, Barkley, Los Angeles, University of California Press, 1963, 247 p.
177. Neilson K., *Britain and Last Tsar, British policy and Russia, 1894-1917*, Oxford, Clarendon Press, 1995, 408 p.
178. Peter Waldron, *State finances, The Cambridge History of Russia, Imperial Russia, 1689-1917*, vol.II, Ed. By Dominic Lieven, London School of Economics and Political Science, Cambridge University Press, 2006, 765p.
179. Shahbaz Shahnava, *Britain and the opening up of South-West Persia 1880-1914, A study in imperialism and economic dependence*, London and New York, Routledge Curzon, Taylor & Francis Group, 2005, 290p.
180. Stephan Cronin, *Bilding a New Army: Military Reforms in Qajar Iran, War and Peace in Qajar Persia, Implication Past and Present*, Edited by Roxan Farmanfarmanian, *History and Society in the Islamic world, USA and Canada*, Routledge, 2008, pp. 47-88, 234p.
181. Suny R., *Armenia in Modern History. Looking toward Ararat*, Indianapolis, Indiana University Press, 1993, 304 p.
182. Sweet D.W. and Langhorne, *Great Britain and Russia 1907-1914, British Foreign policy under Sir Edward Grey*, Ed. by Hinsley F.H., London, New York, Melbourne, Cambridge University Press, 1977, pp. 236-255, 699 p.
183. Sykes P., *A history of Persia*, London, Macmillan and Co., 1915, 785 p.

184. The Cambridge History of British Empire, vol.III, London, Cambridge, Cambridge University Press, 1959, 948 p.
185. The Economic History of Iran 1800-1914, Edited by Ch. Issawi, Chicago and London, The University of Chicago Press, 1971, 404 p.
186. The Russian economy and banking system, Boris Ananich, The Cambridge History of Russia, Imperial Russia, 1689-1917, vol.II, Ed. By Dominic Lieven, London School of Economics and Political Science, Cambridge University Press, 2006, pp. 394-428.
187. Whigham H. J., The Persian Problem: An Examination of the rival positions of Russia and Great Britain in Persia with Some Account of the Persian Gulf and Bagdad Realway, London, Isbistern and Company Lmtd., 1903, 424 p.
188. Wilber Donald N., Riza Shah Pahlavi: The Resurrection and Reconstruction of Iran (1878-1944), New York, Exposition Press: Hicksville, 1975, 300 p.
189. دکتر عبدالحسین زرین گوب، روزگاران، تاریخ ایران از اغار تا سقوط سلطنت پهلوی، تهران، انتشارات سچن، ۱۳۷۹، ۱۰۱۶ صفحه
190. محمد تقی لسان الملک سپهر، ناسخ للتواریخ، تاریخ قاجاریه، جلد سوم، به اهتمام جمشید کایفاز، تهران، اساطیر، ۱۹۲۳، ۱۳۷۷ صفحه
191. احمد کمروی، تاریخ هجده ساله ازبلیجان، تهران، صدای معاصر، انتشارات جدید، ۱۳۷۹، ۷۹۳ صفحه
192. احمد کمروی، تاریخ مشروطه ایران، با پیشگفتاری از رحیم رضازاده ملیگ، چاپ سوم، ، تهران، انتشارات جدید، ۱۳۷۹، ۸۸۰ صفحه
193. نظام الاسلام کرمانی، تاریخ بیداری ایرانیان، بخش اول، چاپ پنجم، تهران، نشر پیکان، ۱۳۷۷، ۶۱۸، صفحه
194. نظام الاسلام کرمانی، تاریخ بیداری ایرانیان، بخش دوم، چاپ پنجم، تهران، نشر پیکان، ۱۳۷۷، ۶۱۸، صفحه

ԱՂԱՆԱՌՆՆԵՐԻ ԵՒ ՏԵՂԱՌՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ ԱՂԱՆԱՌՆՆԵՐ

- Աբրահամ-Միրզա 21, 59.
Ազատ օլ-Մուր 145, 162.
Ալի Ասղար Ամին օս-Մալթան 39-40, 65, 119-120, 125, 175, 188.
Ալի Դալի խան օլ-Մամալեք 150, 182.
Ամին օս-Մալթան 39-40, 119-120.
Անեղեղ 129.
Բաղիթ խան 129, 154-155.
Բարկեթ 135, 151, 158, 169, 185-186.
Բենկեղոյի Ա. 80-81, 95-96, 98, 135, 167-168, 171, 185.
Բյուկենեն 188, 199, 202.
Բրտուն Է. 132.
Գալստյան Գ. 95, 100-101, 123, 125, 127, 130, 135.
Գիրս Ե. 54.
Գրառու Դաֆի 121.
Գրեկ Էդ. 15, 77, 94, 96, 98-99, 108, 121, 128, 131-132, 144, 151, 162, 166, 168, 171, 185, 188, 191.
Դարիմա Ա. 72, 193, 200, 203.
ԴԱՐՍԻ Ուլիխան Լոկս 41-42.
Դուգուրուկի Ե. 53.
Դոմանտովիչ Ա. 62.
Երիեմ խան Դավթյան 134, 155, 175, 197.
Զիլ օս-Մալթան 83.
Զինովև Ի. 12, 54-55, 76.
Իգնատև Ե. 23.
Իզդուրսկի Ա. 96-97, 101, 104, 109, 123, 125, 127, 136, 140, 158.
Լամարոյի Վ. Ե. 42.
Լենստյան Գ. 80, 109.
Լյախով Վ. 127-128, 145-146.
Խանիկով Ե. 23.
Կոկուցով Ե. 84, 87, 100, 123, 136-137, 142, 178, 186-188.
Կոստովսկի Վ. 64-65.
Հարդինգ Ա. 42.
Ղաբաբական արքայատոհմ 18, 21, 65, 176, 202, 207.
Միլլեր Ա. 140, 193-196, 198, 200.
Մտովսկին Գ. 98, 123, 133, 137, 159.
Վալի-խան Սեփահյար 129, 145, 147.
Մուգաֆֆար էղ-Դին շահ 37, 65, 83, 118-119.
Մոխամադ Ալի շահ 65, 83, 122, 126-127, 143-145, 172, 177, 182, 191, 211.
Մոհեբեզադ օս-Մալթան 163.
Մոթառուֆի օլ-Մամալեք 154-156, 162, 164.
Նասր էղ-Դին շահ 30, 37, 58, 60, 62, 64-65.
Նասր օլ-Մուր 162-163, 174, 185.
Նատու Ջոզեֆ 40, 47, 100, 120.
Նեկրասով Ե. 193, 196.
Ներասով Ա. 164, 166-168, 171, 179, 182-184, 186, 188, 190, 192.
Նիկոլայ Բ. 31, 84, 87, 91, 98, 137, 141, 150, 160, 179, 182-184.
Նիկոլաս Ա. 108-109, 131, 139, 171.
Շա օս-Մալթան 172, 249, 180-181, 183, 186.
Շուսթեր Մ. 12, 164-165, 173, 175, 177-180, 182, 184-191, 197.
Շապուր Ա. 75, 82.
Չարիկով Ե. 131.
Չարիկովսկի Գ. 64.
Պոլյակով Լ. 34, 50.
Պոլյակով Բ. 35, 50.
Պոլիստոմով Ի. 180-181, 183.
Պոկենսկի-Կոկելյ Ա. 135, 154, 160.
Ռեզա շահ Փահլավիի 58.
Ռոդիգեր Ա. 136.
Մադիև Ե. 135, 140-141, 145-146, 182.
Մազուով Ա. 12, 154, 156, 158-161, 163, 191, 195-196, 199, 201-203.
Մաթթար խան 129, 154.
Մալար օղ-Դուրև 170-171, 176, 200, 202.
Մամամ օս-Մալթան 130, 143, 174, 187, 189, 193.
Մալթար Ասաղ 143, 145, 155, 171-172, 175, 197.
Մոռուս Ե. 167-169.
Մալիկով Կ. 13, 146.
Մեսարսկի Ի. 126.

152, 154-155, 163.
Վարդիպաղ Ա. 140.
Վիլիելմ Բ. 91.
Վիշնևգրատոկի Ի. 54.
Ֆարսալի շահ 20, 59.

ԱՄՆ. 161, 164, 206.
Այրվովյան 18-19, 21, 45, 55, 57, 89, 114-115, 123, 141, 173.
Անգլիա 23, 30, 69, 73, 75, 77-78, 81-82, 95, 100, 102, 106, 133, 137, 177, 191-192.
Ալուրադի կղզի 23.
Անարա 13, 33, 37, 57, 95, 106, 186, 201.
Աստրաբղ 23, 33, 45, 170, 172-173, 200-201.
Աստրախյան 5, 26.
Ատրեկ 27.
Ասրագառական 6, 45, 55, 65, 115, 118-119, 125-126, 128, 130, 133, 137-138, 141, 148, 198-200, 211.
Արարս 21.
Արդարիլի 45, 67, 173, 175.
Անդանուտան 24-27, 65, 76, 79, 81, 98-99, 106, 112.
Բաբա-Գերմեզ 26.
Բալիսաններ 90, 96, 127, 210.
Բաղդադ 74-76, 93, 95, 98-99, 104-105, 108, 160, 171.
Բաղեշյան 126.
Բանդար-Աբբաս 57, 70-71, 102, 105-106, 130, 186.
Բասրա 71-72, 75.
Բաքու 19, 36, 41, 115, 142, 171-172.
Բելուջիստան 81, 106.
Բեռլին 91, 104.
Բիբլես 57, 102, 105-106.
Բուշինդ 71-72, 130, 139, 158, 186.
Գերմանիա 10, 13, 25, 56, 73-75, 90-100, 104, 112, 138, 159, 167, 210.
Գիլյան 45, 67, 128, 134-135, 142, 144, 198.
Եվրոպա 60, 72, 77, 87, 93, 119, 143, 158, 171.
Ջիբալտարի 144.
Էնգելի 36, 45, 50, 57, 89, 134, 138, 142.

Սուլթերի Բ. 79.
Սոնիան Լիանոզոլ 33, 196.
Վիտտո 8, 12, 31, 34-35, 42, 56.
Վոսուդ օդ-Պոուլե 183, 186, 190.
Վորոնցով-Դասկով Ի. 137, 140, 154, 195.
Քեբրոն Զ. 12, 79.
Օ'Քեննի 182.

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ

Թավրիզ 32, 36, 40, 45, 52, 55, 57-58, 67, 83, 94, 115, 120, 125, 129, 130-131, 135, 140-142, 149, 152, 154, 16, 173, 179, 184, 193-200.
Թեհրան 20, 24, 32-34, 39-40, 42, 47, 50, 52-53, 57, 62-63, 65-67, 75, 82, 89, 93, 95, 100, 104, 117, 121-122, 126-128, 131, 135, 140, 142-144, 146-147, 151-153, 160, 166-169, 172, 174-178, 180, 182, 185-193, 197, 199, 202.
Թուրքեստան 200.
Թուրքիա 92-93, 115, 138, 141.
Թուրքմենստան 26.
Իրան 5-29, 31-41, 43-62, 66-70, 73-75, 77-90, 92-95, 98-126, 128-130, 132-141, 143-144, 147-153, 157-162, 164-171, 175, 177-179, 182-185, 187-194, 196-212.
Լիկեզ 71, 130.
Լոնդոն 25, 72, 77, 80, 95-97, 99, 107, 109, 126, 128, 131-132, 134-135, 137, 143, 147, 150, 152, 157, 167-168, 171, 177, 182, 184, 187, 190, 201.
Լուրիստան 201.
Կ.Պոլիս 73, 206.
Կասպից ծով 5-6, 20-21, 23-24, 27, 33-34, 38, 40, 49, 142.
Կիևոռոսական Ասիա 6, 22-23, 25, 64, 207.
Համադան 50, 67, 89, 95, 104, 179.
Հեռավոր Արևելք 72, 74-75.
Հյուսիսային Կովկաս 6, 22.
Հնդկաստան 20, 25-27, 41, 48, 50, 79, 207.
Ղազվին 36, 40, 50, 57, 134, 138, 142-144, 156, 163, 175, 179, 182, 186-187, 192-193, 197-198.
Ղարսի-Շիրին 104, 106.
Ղարաբաղ 156, 163.

147, 149, 189, 196, 198.
Քալիչյան լեռներ 27.
123, 127, 131-135, 137, 139, 147, 150, 152-153, 158, 162, 164, 166-168, 170-171, 185, 187-188, 202-203, 205, 207-211.
Մեշեդե 26, 33-34, 36, 104, 139, 170, 173, 175, 193, 196, 200, 201.
Մերձավոր Արևելք 22, 80.
Մերձավոր և Միջին Արևելք 9, 11, 52, 76, 90, 93-94, 210.
Միջին ԱրևելքՑ. 26, 73-74, 76-77, 79, 81, 90, 109, 209.
Մոսկվա 36.
Մոնումենտա 179.
Մոտանի տափաստան 27.
Ցաղ 106, 205.
Նասրաբաղ 36, 57.
Շատ ալ-Աբար 75.
Շիրազ 158, 184-186.
Ուրմիա 33, 36, 58, 67, 150, 152, 156.
Չ. Վալիխանով 23.
Չիլիշյար 33.
Պամիր 25, 27.
Պարսից ձուց 13, 39-42, 49-51, 53-54, 57, 70-72, 74-82, 93, 95, 99, 103, 107-109, 127, 130, 185, 210.
Պարսկաստան 21, 34, 36, 46, 55, 74-75, 79, 133, 209.
Ջուլիա (Ջուղա) 52, 55, 57-58, 140-142, 152.
Ռեշտ 33-34, 36, 45, 50, 54, 134-135, 142, 149, 175, 189, 193, 196-199.
Ռուսական կայսրություն 5, 7-11, 13, 15, 18, 22, 25, 28, 32, 35, 59, 70, 74, 90, 114, 137, 177, 206, 207, 208, 210, 211.

ճագրիկա 73-74, 94, 97, 112.
Մագանդարան 23, 45, 67, 170.
Մեծ Բրիտանիա 6-10, 12-14, 19-20, 22, 25-30, 32, 37-39, 48-50, 52, 56, 59, 61, 69-70, 72-78, 80-82, 86-87, 90, 93-94, 96-102, 104-105, 107-113, 121-122.
Ռուսաստան 5-14, 18-27, 29-36, 38-56, 58-59, 61-62, 66-94, 96-106, 107-108, 110-115, 117, 121-123, 128, 130-134, 136-139, 141-142, 145, 147, 149-150, 152-153, 156-158, 160-164, 166-173, 175, 177, 179-182, 185-194, 196, 198-201, 205, 212.
Ս. Պետրոբուրգ 23, 39, 42, 54, 67, 76, 81-82, 86, 89, 99, 103, 109, 111, 123, 126, 131, 135, 138-139, 149-150, 152, 156, 159, 164, 177-178, 181-185, 188, 194, 199, 201, 203.
Սևնովյան ներուցներ 22, 93, 96, 107, 206, 210.
Սեփահապար 127.
Սիսրան 33, 57, 81, 89, 98.
Սուեզի ջրանց 50, 54.
Սպանիա 36, 67, 72, 85, 88, 104, 106, 130, 143-144, 158, 184, 186, 205.
Վերլա-Կաստրան 5.
Տիբեթ 81, 98-99, 112.
Փանգու գետ 27.
Փարիզ 80, 92, 99, 191.
Փոքր Ասիա 56, 90, 210.
Քաշան 33.
Քարուս 50-51, 53.
Քերմանիան 57, 95, 106, 201.
Քուչան 163, 200.
Քովկեթ 75-76.
Քրդստան 137-138, 201.
Օսմանյան կայսրություն 5-6, 27, 56, 73, 75-76, 108, 137, 205, 207, 210.
Նաբս 39.
Ֆրանսիա 22, 31, 56, 72-74, 78, 90, 92-97, 167-168, 191.

ՆԱԶԵԼԻ ՄԵՐԺԻԿԻ ՆԱՎԱՍԱՐԴՅԱՆ

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆ ԻՐԱՆՈՒՄ
XIX ԴԱՐԻ ՎԵՐՋ – XX ԴԱՐԻ ՍԿԻԶԲ

Ստորագրված է տպագրության՝ 07.10.2020

թուղթը՝ «օֆսեթ»: Ֆորմատ՝ (60x84) 1/16:

Տարատեսակը՝ Sylfaen: 15.75 տպ. մամ.:

Պատվեր՝ 260: Տպարանակ՝ 150

Հարատտակի Ազգային

Պոլիտեխնիկական

Համալսարանի տպարան

Երևան, Տեղյան 105 շեն.՝ 52-03-56

Типография Национального

Политехнического Университета

Армении

Ереван, ул. Теряна 105 Тел.: 52-03-56

32 (53)
2-38
հու

ՆԱԶԵՆԻ ՍԵՐՃԻԿԻ ՆԱՎԱՄԱՐԴՅԱՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածու: ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի Իրանի բաժնի ավագ գիտաշխատող: Ավարտել է ԵՊՀ իրանագիտության ֆակուլտետի իրանագիտության բաժինը: Դասավանդում է ԵՊՀ արևելագիտության ֆակուլտետի թյուրքագիտության ամբիոնում,

Հայ-ռուսական համալսարանի Իրավունքի և քաղաքականության ինստիտուտում, ինչպես նաև ՀՀ ԳԱԱ գիտակրթական միջազգային կենտրոնի արևելագիտության ֆակուլտետում: Գիտական հետազոտությունների ոլորտներն են Իրանի նոր և նորագույն պատմության, ինչպես նաև Կովկաս-Կասպյան և Կենտրոնասիական տարածաշրջանի անվտանգային համակարգի հիմնախնդիրները: Շուրջ երկու տասնյակ գիտական և վերլուծական հոդվածների հեղինակ է: